

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје
Филолошки факултет „Блаже Конески“ - Скопје

Аслан Хамити

ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА НА АЛБАНСКИОТ ЈАЗИК

второ издание

Скопје, 2011

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје
Филолошки факултет „Блаже Конески“ - Скопје

Аслан Хамити

ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА НА АЛБАНСКИОТ ЈАЗИК

второ издание

Скопје, 2011

Издавач:

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

За издавачот:

проф. д-р Велимир Стојковски, ректор на Универзитетот

Рецензенти:

д-р Ремзи Несими, редовен професор во пензија

д-р Агим Пољоска, редовен професор на Филолошкиот факултет “Блаже Конески” во Скопје

Јазичен редактор:

д-р Марјан Марковиќ

Компјутерска подготовка и печат:

БороГрафика – Скопје

Тираж:

300 примероци

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје

811.18'342(075.8)

811.18'344(075.8)

ХАМИТИ, Аслан

Фонетика и фонологија на албанскиот јазик / Аслан Хамити. – (2. изд.). – Скопје : Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филолошки факултет „Блаже Конески“, 2012. – 314 стр. : илустр.: 24 цм

Фусноти кон текстот. – Библиографија: стр. 309-314

ISBN 978-9989-43-348-1

а) Албански јазик – Фонетика – Високошколски учебници

б) Албански јазик – Фонологија – Високошколски учебници

COBISS.MK-ID 90526730

СОДРЖИНА

0. Предговор	6
0.1. Општ преглед на албанскиот јазик	9
1. ПРЕДМЕТ НА ПРОУЧУВАЊЕ НА ФОНЕТИКАТА	19
1.1. Гранки на фонетиката	23
1.2. Односот на фонетиката кон другите дисциплини	28
1.3. Теоретска и практична важност на фонетиката	34
1.4. Правопис	37
1.5. Правоговор	42
1.6. Јазично планирање	51
1.7. Азбуката на албанскиот јазик	55
2. АСПЕКТИ НА ПРОУЧУВАЊЕ НА ГЛАСОВИТЕ ..	63
2.1. Физиолошка фонетика	64
2.1.1. Говорни органи	64
2.2. Акустичка фонетика	75
2.2.1. Акустичко проучување на гласовите	77
2.2.2. Акустичка поделба на самогласките	84
3. Самогласки и согласки	89
4. КЛАСИФИКАЦИЈА НА САМОГЛАСКИТЕ	92
4.1. Начин на образување и правилна употреба на самогласките	97
4.1.1. Изговор и правопис на [i]	99
4.1.2. Изговор и правопис на [y]	102
4.1.3. Изговор и правопис на [u]	102
4.1.4. Изговор на [o]	103
4.1.5. Изговор и правопис на [e]	104
4.1.6. образување на самогласката [a]	105
4.1.7. Изговор на самогласката [ë]	106
4.1.7.1. Правилна употреба на самогласката /ë/	107
4.2. Група самогласки и дифтонзи	113
4.2.1. Изговор и правопис на вокални групи	119
4.2.2. Правопис на удвоени самогласки	120
4.3. Должината на самогласките во албанскиот јазик ..	120
5. КЛАСИФИКАЦИЈА НА СОГЛАСКИТЕ	129
5.1. Изговор и правилна употреба на согласките	135
5.1.1. Уснени согласки [p, b; m; f, v]	135
5.1.2. Преднојазични согласки [t, d; n; s, z; sh, zh; th,	

dh; l, ll; c, x; ç, xh; r, rr]	137
5.1.3. Среднојазични согласки [q, gj; j, nj]	150
5.1.4. Меконепчените согласки [k, g] и глоталната [h] ...	154
5.2. Правилна употреба на звучни согласки, група согласки и непосреден допир на исти согласки	158
6. КОМБИНАТОРНА ФОНЕТИКА	162
6.1. Комбинаторни промени на гласовите	164
6.2. Акомодација	169
6.3. Асимилација и дисимилација	172
6.3.1. Едначење по звучност	175
6.4. Додавање гласови	177
6.5. Испуштање на гласови	179
6.6. Отпаѓање на [ë]	182
6.7. Хаплоглогија	184
6.8. Преместување на гласови	186
6.9. Топење гласови	187
6.10. Ротацизмот во тоскискиот дијалект и во албанскиот стандарден јазик	189
7. ФОНОЛОГИЈА	193
7.1. Глас и фонема	195
7.2. Варијанти на фонемата	201
7.3. Артикулациски опозиции на вокалните фонеме	207
7.4. Акустички опозиции на вокалните фонеме	213
7.5. Опозиции на фонемите огласки	215
7.6. Фреквенција на фонемите	223
8. МОРФОНОЛОШКИ ПРОМЕНИ	227
8.1. Палатализација на фонемите	231
8.2. Метафонија	233
8.3. Апофонија	235
8.4. Законитоста и поврзаноста на вокалните и консонантските промени	237
9. СЛОГ	244
9.1. Делење на зборовите во слогови	253
9.2. Делење на зборовите на крајот од редот	256
10. ПРОЗОДИЈА	258
10.1. Акцент	258
10.2. Фонетски особености на акцентот	269
10.3. Местото на акцентот во зборот	272
10.4. Правила за акцентирање на зборовите	274
10.5. Акцентски целости	276

10.5.1. Акцентски целости од два полнозначни збора	277
10.5.2. Акцентски целости со клитики	279
10.6. Логички акцент	281
10.7. Емоционален акцент	283
10.8. Интонација.....	284
Литература	287

0. ПРЕДГОВОР

Текстот “Фонетика и фонологија на албанскиот јазик” пред сè е конципиран како универзитетски учебник за потребите на студентите од Катедрата за албански јазик и книжевност (за групата преведување и толкување, за студенти на кои албанскиот не им е мајчин јазик), но тој е корисен и за други студенти, новинари, наставници и заинтересирани лица за фонетскиот и фонолошкиот систем на албанскиот современ јазик. Во него се обработува во целост потребниот материјал по Граматика на албанскиот јазик 1, 2 (според наставната програма задолжителен предмет со 2 + 2 неделен фонд на часови во I и II семестар).

Учебников можат да го употребуваат и дипломираните студенти, постдипломците, дури и младите истражувачи на албанскиот јазик. Истиот е корисен и за компаративни фонетско-фонолошки проучувања меѓу албанскиот и македонскиот јазик како и другите јазици.

Верзијата што ви е при рака се заснова врз учебникот “*Fonetika dhe fonologjia e gjuhës standarde shqipe*, Interdiskont, Shkup, 2005”, изготвена од истиот автор на албански јазик и како второ издание на “Фонетика и фонологија на албанскиот јазик”, Менора, Скопје, 2008. За запознавање на македонскиот читател со општите одлики на албанскиот јазик изготвивме и еден краток преглед на историјата, дијалектната поделба, дијалектната основа на албанскиот стандарден јазик, писмената традиција и кодификацијата.

Видно место им е посветено на артикулациската, акустичката и на функционалната фонетика (фонологијата). Класификацијата и описот на вокалниот и консонантниот систем на албанскиот јазик опфаќаат посебно место. При нивната обработка, посебно внимание им е посветено на правилната употреба на одделни гласови.

Во посебна глава се опфатени најзначајните фонетски и морфонолошки промени на албанскиот јазик. Се обработуваат и неколку заеднички фонетски промени на албанскиот и македонскиот јазик. Имено, многу често, сегменталните и супрасегменталните фонетско-фонолошки

единици на албанскиот јазик се споредуваат со други јазици, особено со македонскиот јазик.

Во прозодијата се пишува за поимот, улогата, карактерот на акцентот, воопшто за динамичниот и музичкиот акцент, за неподвижноста и подвижноста на акцентот во зборот, акцентот на реченицата и интонацијата.

Текстот е збогатен со слики, скици, цртежи и табели кои придонесуваат за визуелно претставување на материјалот.

Автори

Досега еден ваков учебник недостасуваше. Овој ракопис, претставува научно-педагошко дело изработено со научен критериум и педагошка сериозност, заснован врз најновите достигнувања на албанската и општата лингвистика. Заклучоците се логични и произлегуваат од исцрпната анализа на сегменталните и супрасегменталните елементи на албанскиот јазик.

Рецензии

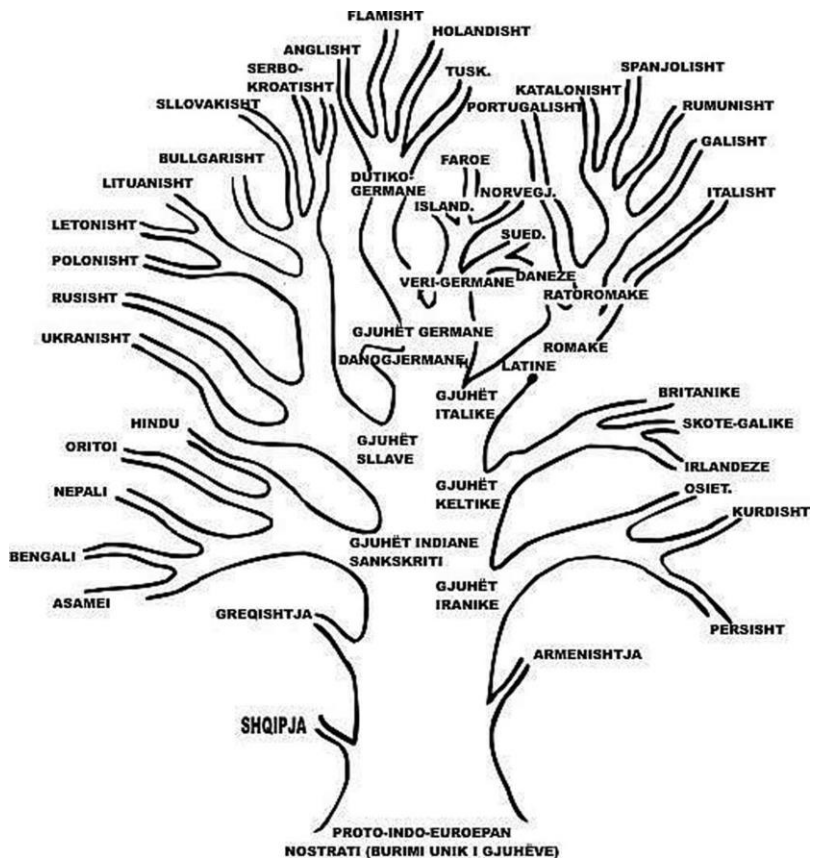
Дополнителни и дијакритични знаци

- [] - квадратни загради за бележење на гласовите
(на пример гласот [a])
- // - коси загради за бележење на фонемите
(на пр. фонема /k/)
- ~ - фонолошка опозиција меѓу две фонеме
(на пр. /a/ ~ /e/: *dal* ‘излегувам’ ~ *del* ‘излегуваш’)
- : - долга самогласка
(на пр. /a:/ *pla:k* (*plakë*) ‘стара жена, баба’)
- ^, ~ - носна самогласка
(на пр. *â* или *ã*: *nâ:n*, *nã:n* < *nãpë* ‘мајка’)
- í - акцентирана самогласка
(на пр. *lírí* ‘слобода’)
- ì - самогласка со секундарен акцент
(на пр. *lířídáshës* ‘слободолубив’)
- ŋ - оклузивна, заднојазична, сонантна, носна согласка добиена од асимилацијата на групата [ng] (на пр. *ngat* > *ŋat* ‘блиску’)
- < > - конвенционален знак за пишување на буквите
(на пр. <t>)
- [...] - изговорна форма на зборот
(на пр. се изговара [*pedagog-ja*], се пишува <*pedagogia*>)
- > - левата форма на зборот фонетски преминува во десната форма (како *shtëri* > *shpi* ‘куќа’)
- < - десната форма на зборот фонетски преминува во левата форма (како *gyp* < *gip* ‘ремен’)
- âĭ - дифтонг (на пр. *mâir* < *mirë*)
- / - означува кратка пауза во говорната низа (запирката), како (*Agroni/ shoku im ...* ‘Агрон/ мојот другар...’)
- // - означува долга пауза во зборувањето, слично со точката (на пр. *Unë jam student//* ‘Јас сум студент//’)

0.1. ОПШТ ПРЕГЛЕД НА АЛБАНСКИОТ ЈАЗИК

0.1.1. Историја на албанскиот јазик

Во светот денес се зборуваат околу 6-7 илјади јазици и дијалекти (6702). Меѓу ова мноштво живи јазици, опстојува и албанскиот јазик. Според генеалошката класификација на јазиците, албанскиот е индоевропски јазик, заедно со речиси сите јазици кои се зборуваат во Европа и Азија: индо-иранските јазици, грчкиот, романските, словенските, балтичките, германските и другите јазици. Досегашните лингвистички проучувања покажуваат дека индоевропските јазици потекнуваат од еден заеднички праиндоевропски јазик. За разлика од повеќето јазици кои формираат групи од повеќе сродни јазици, албанскиот јазик образува посебна самостојна група.

Фиг. 1. Индоевројско јазично сџебло

Индоевропскиот карактер на албанскиот јазик се забележува во сите јазични системи: во лексичкиот фонд, фонетскиот систем и граматиката (морфологија и синтакса), потпирајќи се врз голем број сличности на албанскиот со другите индоевропски јазици и тоа:

а) *Во лексикаџа*: поради лексички аналогизми меѓу албанскиот и голем број други и.е. јазици, се смета дека над 2500 зборови во албанскиот јазик се наследени од заедничкиот праиндоевропски фонд, како *natë* ‘ноќ’, *dimër* ‘зима’, *motër* ‘сестра’, *ujk* ‘волк’ и др.; броевите од 11-19 со збирен систем: сп. алб. *një+mbi+dhjetë* > *njëmbëdhjetë* = мак. еден+над+десет > единаесет и др.; личните заменки *ti* ‘ти’, *ne* ‘ние’, *tiua* ‘мене’ и др.

б) *Во фонетикаџа*: самогласките /a, e, i, o, u/ се наследени од праиндоевропскиот јазик, додека /ë, y/ се создадоа во подоцнежниот развој на албанскиот јазик; најголем број согласки исто така се наследени; одредени морфонолошки промени, како метафонија (промената на /a/ > /e/: *dash* ~ *desh* ‘овен – овни’) и апофонија (/e/ > /o/: *dal* ~ *dola* ‘излегувам - излегов’) и др.

в) *Во грамаџичкаџа сџрукџура*: трите рода на именките (машки, женски и среден род) кои како и во повеќето и.е. јазици се сведуваа на два рода (машки и женски род); деклинација и конјугација (промена на именки и глаголи) со посебни наставки и др.

Но треба да се спомне дека покрај наследените зборови и граматички форми од праиндоевропскиот јазик, албанскиот имал и сопствен пат на еволуција. Создадени се нови зборови, позајмил од другите јазици во контакт и развил заеднички јазични балкански црти.

За внатрешен развој на албанскиот јазик се сметаат:

- фиксирањето на акцентот врз претпоследниот и последниот слог на зборот (со неколку исклучоци);
- употребата на препозитивните членови *i, e, të, së* кај придавките (*i mirë, e mirë* ‘добар, добра’);
- употребата на придавките и посвојните заменки по именките (*djalë i mirë* ‘добар дечко’), спротивно од топиката во македонскиот јазик;

- како индоевропски наследени глаголски начини се сметаат индикативот, конјунктивот, оптативот и адмиративот. Меѓутоа, додека во другите индоевропски јазици желбата и чудењето (неочекуваното) пред сè се изразуваат со конјунктивот, односно исказниот начин, во албанскиот јазик се создадоа посебни синтетични глаголски форми од типот на оптативот *dalsha* ‘да излегувам’ и адмиративот кој е обратен индикатив (*kam punuar*) *puniakam* ‘работам!’.

Балканските јазици, меѓу нив и албанскиот, освен голем број лексички паралелизми низ текот на времето развиле фонетски и граматички заеднички црти. Меѓу најбитните балканизми се сметаат:

- аналитичниот начин на изразување на падежите;
- постпозитивниот член од типот *алб.* *çytet-i*, *мак.* градот;
- удвојување на предметот со посредство на кратки заменски форми: *алб.* *E mora librin* – *мак.* *Ја* зедов книгата;
- градење на идното време (*velle futur*) со честицата *алб.* *do* – *мак.* *ќе*: *do të punoj* – *ќе работам*;
- губење на инфинитивот и неговата замена со конјунктивот: *алб.* *duhet të shkoj* – *мак.* треба да одам, и др.

Според типолошка (морфолошка) класификација, албанскиот е флексивен синтетичко-аналитички (со развојна склоност кон аналитичкиот тип јазици), бидејќи функцијата на именките во реченицата се изразува двојно: со падежни форми на именките и со предлози. Имено, од петте падежи што ги има современиот албански јазик, дури четири од нив: номинатив, акузатив, аблатив и датив се употребуваат без и со предлози, а единствено генитив без предлог.¹

Според ареална (географска) класификација, албанскиот е балкански јазик, односно тој припаѓа на балканскиот јазичен сојуз, заедно со грчкиот, македонскиот, бугарскиот, ароманскиот, балканско-турскиот јазик и јужните српски говори.

¹ Да спомнеме дека македонскиот е индоевропски јазик, спаѓа во групата на словенските јазици, тој е од флексивен аналитички тип (бидејќи функцијата на именката се изразува со предлог + именка без посебни падежни форми) и балкански јазик.

За потеклото на албанскиот јазик досега постојат неколку различни теории. Според нив се претпоставува дека албанскиот потекнува од пелазгискиот јазик, трачкиот, илирскиот, илиро-трачкиот и др.

Меѓутоа, преовладува тврдењето дека албанскиот потекнува од одреден јужен илирски дијалект. Ова се потврдува со историски, јазични, географски, етнографски, археолошки и други докази. Меѓу главните аргументи за илирското потекло на албанскиот јазик се:

а) Албанците денес живеат на дел од територијата на која во античко време живееле Илирите. Од друга страна во историските извори не е познато некое населување на Албанците.

б) Дел од јазичните елементи: одредени називи на предмети, племиња, лични именки, глоси и др. познати како илирски, етимолошки можат да се објаснат само преку албанскиот јазик.

в) Односот на албанскиот јазик со старогрчкиот и латинскиот докажуваат дека истиот се формирал и се развил во непосреден многувековен контакт со овие два јазика.

г) Археолошките истражувања докажуваат дека во материјалната и духовната култура има културно непосредно наследство од античките Илири до денешните Албанци.

Од историски аспект албанскиот јазик може да се разграничи на четири развојни периоди: илирски јазик – стар албански јазик – средновековен албански јазик – нов албански јазик. Имено, архаичниот албански јазик или протоалбанскиот се поистоветува со илирскиот. Албанскиот стар јазик се протега до VIII-IX век од нашата ера, кога биле оформени двата дијалекта. Средновековниот албански јазик доаѓа до XVII век и се вика арбриште (arbërishte).

Албанскиот нов јазик се зборува од XVIII век до денешно време. Во новиот албански јазик разликуваме три развојни фази:

- 1) периодот пред преродбата,
- 2) периодот на преродбата (приближно меѓу 1820 - 1920 година) и
- 3) периодот на денешниот албански јазик (по 1920 година до денес).

Албанскиот јазик може да се разграничи и на:

- а) преднационалниот период (од XVI век до 1920 година) и во
- б) национален период (од 1920 и наваму).

0.1.2. Дијалектна поделба на албанскиот јазик

Албанците живеат во просторите на Балканскиот Полуостров: Албанија, Косово, Прешево, Бујановац, Македонија, Црна Гора; а сè уште е зачуван и во дијаспора, односно кај Арбрешите во Италија, Грција и други земји. Мајчиниот јазик, покрај државниот, го зборуваат и иселениците во западните европски земји, како и во Турција, Австралија, Америка и др.

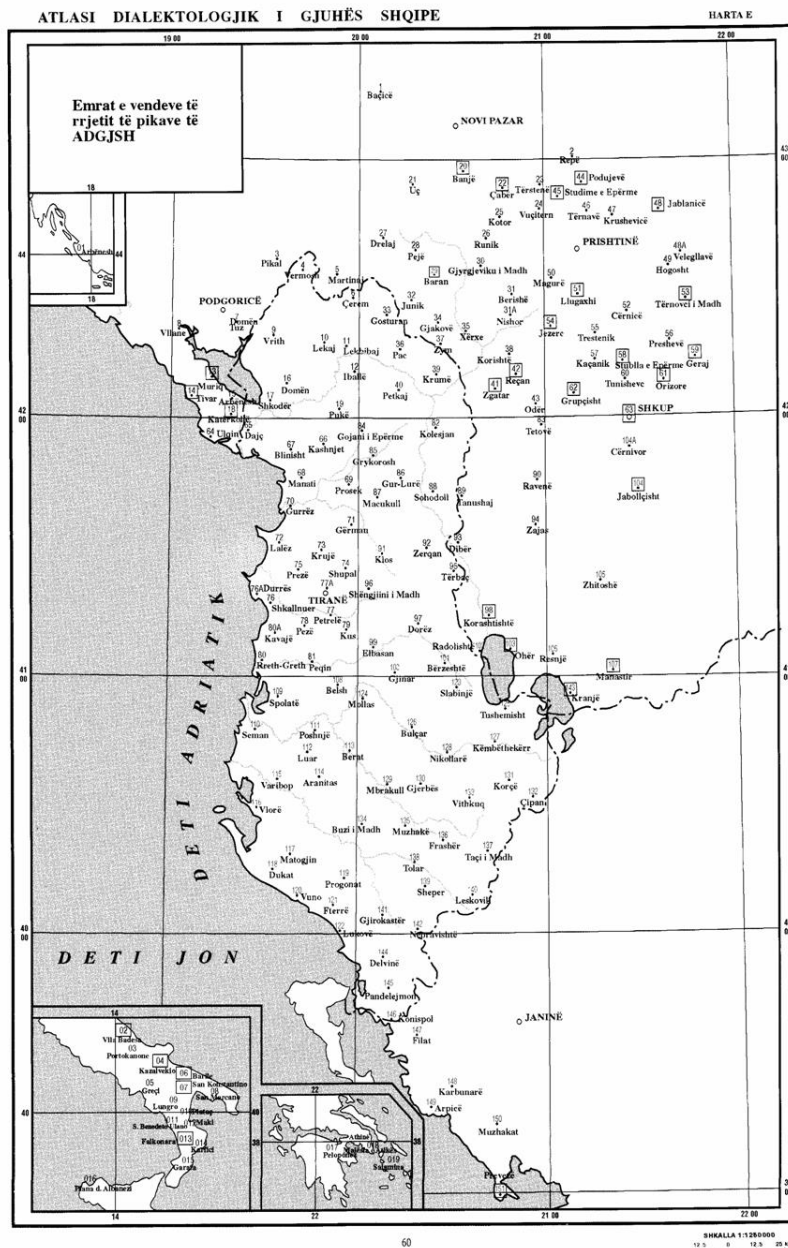
Албанскиот јазик има два дијалекти: северен, односно гегиски дијалект и јужен, односно тоскиски дијалект. Двата дијалекта ги разграничува реката Шкумбин (Shkumbin). По должината на левата страна на реката Шкумбин се протегаат одредени говори со преплетени гегиски и тоскиски особености, наречени како преодни говори.

Фиг. 2. Дијалектна поделба на албанскиот јазик

Гегискиот дијалект се протега северно од десната страна на реката Ѓ кумбин. Ги опфаќа сите говори на Северна Албанија, Косово, Прешево, Бујановац, говорот на Албанците од Црна Гора и Македонија (со исклучок на говорите на регионот од Битола, Преспа, Ресен и јужните струшки говори, кои се тоскиски говори).

Тоскискиот дијалект се протега јужно од реката Ё кумбин, односно јужно од преодните говори: Јужна Албанија, Чамерија (Северозападна Грција) и говорот на Албанците од битолскиот, преспанскиот, ресенскиот регион и јужните струшки говори.

Фиг. 3. Дијалектна распространетост на албанскиот јазик

Дијалектната поделба на албанскиот јазик се совпаѓа и со одредени етнолошки особености. Имено, во јужниот дел карактеристични се полифоното пеење и жичените (кордофоните) инструменти, додека на север монофоното пеење и дувачките (аерофоните) инструменти.

И во народната носија се забележува дијалектната припадност, поради тоа што мажите на север носат волнени пантолони (tirqi) и бела сферична капа, додека на југ се носи фустан (fustanella) и бела рамна капа во две варијанти: висока во зоната на Тирана, Драч и Каваја и ниска во другите зони.

Како што има територијални варијанти кај секој јазик во светот, така и помеѓу двата дијалекта на албанскиот јазик има одредени фонетски, морфолошки и лексички разлики. Фонолошките и синтаксичките разлики се мали. Имено, различните артикулации на гласовите, особено на самогласките кои се слушаат низ говорите (некаде понапредни, некаде поназадни, поотворени, позатворени, без и со различен степен на назален призвук, со различен степен на лабијалност, дури и како дифтонзи или дифтонгоиди) претставуваат алофони на одредени фонеме. Од друга страна, редот на зборовите во реченицата речиси е ист како во гегиските, така и во тоскиските говори.

Општо земено, дијалектните разлики на албанскиот јазик не се многу големи, бидејќи имаме мноштво на заеднички меѓудијалектни елементи. Дијалектите се територијални варијанти на еден ист јазичен систем. Во дијалектната разграниченост на албанските говори влијаеле и сèуште влијаат јазиците во контакт. Имено, поголемо влијание на западните албански говори има италијанскиот, на југ – грчкиот, на север – српскиот и на исток – македонскиот. И покрај територијалните варијации, освен со стандарден јазик, Албанците од разни краишта меѓусебно можат лесно да се разбираат и преку своите локални говори.

0.1.3. Дијалектна основа на албанскиот стандарден јазик

Општо земено, албанскиот стандарден јазик се заснова врз заеднички елементи од двата дијалекта: јужниот, т.е. тоскискиот и северниот, односно гегискиот дијалект. Меѓутоа, главна основа на фонетско-фонолошкиот и морфолошкиот систем на албанскиот стандарден јазик е тоскискиот дијалект, но не се совпаѓа во целост затоа што во стандардниот јазик има и одредени гегиски елементи не само во лексичкиот систем, туку и во други сфери. Имено, во стандардниот јазик прифатени се главните фонетски и морфолошки особености на северното тоскиско наречје, но тие се преплетени со одредени гегиски црти, збогатен лексички фонд и зборообразувачки модел од гегискиот дијалект; неологизми, интернационални и позајмени термини од материјалниот и духовниот свет.

0.1.4. Писмена традиција

Досега прв откриен документ напишан на албански јазик е “Formula e pagëzimit” (Формула на крштевањето) од 1462 година. Втор документ е еден мал речник напишан од германскиот патописец Arnold von Harf од 1496 година. Тој патувајќи од Келн (Германија) кон “светите земји”, минувајќи низ приморјето на Албанија за свои практични потреби забележил 26 зборови, 8 изрази и броевите од 1-10, заедно со бројките 100 и 1000, а покрај зборот на албански го напишал и соодветниот превод на германски. Кон крајот на XV и почетокот на XVI век имаме еден преведен литургиски текст на албански јазик (на тоскиски дијалект) “Ungjilli i Pashkëve”.

Прва книга на албански јазик е “Meshari” (Миса) од Ѓон Бузуку во 1555 година, напишана на гегиски дијалект (северозападно наречје) со латинска азбука надополнета со посебни букви. Овој литургиски текст е композиран на толку високо јазично ниво што ни дава за право да претпоставиме дека албанскиот јазик имал претходна писмена традиција, веројатно уште од средновековието.

За постоење на писмена традиција на албански јазик пред XV-XVI век укажуваат и неколку записи. Имено, францускиот владика Gurllaume Adae (1270-1341) кој долго време служел во Тивар и кој имал прилика добро да ги запознае Албанците, во својот извештај напишал: “Иако

Албанците зборуваат различен јазик од латинскиот, тие го применуваат и своите книги ги пишуваат со латинско писмо”.

Од XVI век до денешно време на албанси јазик се напишани голем број книжевни дела од сите жанрови. Значајни се делата на стара албанска книжевност: Лек Матренга, Пјетер Буди, Франг Барди, Пјетер Богдани и др. од а по нив следуваат претставниците на романтизмот, реализмот и современата албанска книжевност.

0.1.5. Кодификација на албанскиот јазик

Стремежите за формирање на албанскиот стандарден јазик се неколкувековни, почнувајќи од XVI, засилувајќи сè во периодот на Преродбата во XIX век па сè до конечното решавање на овој проблем во XX век.

Албанскиот јазик низ векови се пишувал со разни писма, особено со латинската, грчката, турско-арапската и кирилското писмо. Се чувствувала потребата за утврдување на една единствена азбука за целиот народ. Ова прашање конечно се решило на *Конгресот на азбукаџија на албанскиот јазик*, одржан од 14 до 22 ноември 1908 во Битола, на кој претставниците од сите краишта се договориле албанскиот јазик да се пишува со латинско писмо, дополнета со 9 удвоени букви (диграми): <dh, th, gj, ll, nj, rr, sh, zh, xh> и 2 букви со дијакритични знаци: <ë> и <ç>. Оттогаш албанскиот јазик се пишува со оваа азбука.

По долгогодишни претходни активности, консултации и изготвување на нацрт-правопис на единствен стандарден албански јазик, во 1972 година во Тирана се одржа *Правописниот конгрес на албанскиот јазик*.

Оттогаш до сега се постигнати видни научни резултати за современиот албански јазик. Објавени се многубројни научни и стручни јазични прилози, монографии, компаративни истражувања, разни видови речници, нормативни граматика, обемно литературно творештво од сите жанрови и др.

1. ПРЕДМЕТ НА ПРОУЧУВАЊЕ НА ФОНЕТИКАТА

Зборот *фонетика* потекнува од старогрчкиот јазик *phōnē* “глас“; *phōnētikos* “гласовна” што значи **наука за гласовите**. Етимологијата на зборот покажува дека фонетиката ги проучува *артикулираниите гласови на човечкиот говор*.² Таа се занимава само со материјалната страна на говорот, за разлика од другите лингвистички гранки кои ја разгледуваат формата (морфологијата), функцијата (синтаксата) и јазичната содржина (лексикологијата).³

Фонетиката не треба да се смета како помошно средство за лингвистот или студентот по странски јазици. Таа сега е развиена наука, која опфаќа одредени делови на физиологијата и физиката, но која ги утврдила своите полиња; развила сопствени методи на истражување и верификација, како и сопствена терминологија.⁴

Досега се дадени неколку дефиниции за фонетиката. Ќе издвоиме неколку од нив:

Фонетиката се занимава со проучување на физиолошката и акустичната страна на говорот. Нејзина основна единица е гласот - говорениот глас на човекот. Таа врши опис и класификација на основните говорни гласови (артикулациската фонетика),⁵ пренесувањето на гласовите преку воздушниот бран (акустичката фонетика) и нивната перцепција и идентификација (аудитивната фонетика).⁶

² Човекот може да произведува разни гласови, артикулирани и неартикулирани. Од ваквото мноштво гласови, само мал дел од тие гласови учествуваат во образувањето на зборови во еден јазик. Ваквите артикулирани гласови го сочинуваат гласовниот систем или гласовниот инвентар на еден јазик. Само стотина гласови е вкупниот број на артикулирани гласови на сите јазици во светот. Неартикулираните гласови не се предмет на фонетиката. Види: Dr. Milivoje Minović, *Uvod u nauku o jeziku*, Sarajevo, 1985, стр. 71.

³ Bertil Malmberg, *Fonetika*, Sarajevo, 1974, стр. 3

⁴ John Lyons, *Hyrje në Gjuhësinë Teorike*, Londër, 1968; (превед. на алб. Dituria, 2001), стр. 106.

⁵ Со изговор или артикулација се подразбира произведување на гласови преку говорниот апарат.

⁶ Ranko Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Beograd, 1991, стр. 76.

Фонетиката е лингвистичка гранка која ја проучува материјалната страна на говорот.⁷

Најцелосна дефиниција за предметот на фонетиката би била: *Фонетиката е лингвистичка дисциплина која ја истражува гласовната структура на говорот: начинот на изговорот, класификацијата, нивната модификација, појавите и правилата на промена на гласовите во разни позиции; акцентот, слогот и интонацијата.*

Фонетиката ги проучува *линеарните* (сегменталните) единици на говорот како и *нелинеарните* (супрасегменталните, прозодиските) единици на говорот.

Што се сегментални и супрасегментални единици на говорот?

Секој јазик се јавува во линеарна форма на изразување, што го нарекуваме тек на зборување. Ова сегментална форма на човечкиот говор, произлегува од неговиот гласовен карактер: гласовните изрази мора да се реализираат во одредено време и континуирано да се слушаат со уво.

Сосема друг е случајот кога комуникацијата е сликовита, примена преку очи, кога гледачот ја прима пораката како една целост. Визуелниот систем на комуникацијата, како оној од сообраќајните знаци, не е линеарен туку е дводимензионален. Преку сегменталната особеност на изразите се објаснува sukcesивноста на фонемите. На пример, во албанскиот јазик зборовните парови *maј ~ jaм 'мај ~ сум'*, *tu ~ ut 'тебе ~ твој'*, *ai ~ ia 'тој ~ нему, му'*; *mi ~ im 'мои, глушец ~ мој'* и др. ги содржат истите фонемите, но поради редоследот на фонемите значењето е различна.

Нашите мисли обично ги изразуваме со редица гласови употребени едни по други, поврзани меѓу себе во зборови и реченици. Имено, линеарни единици на јазикот се гласовите (фонемите). Сегменталната особеност на говорот е тесно поврзана со психофизиолошкиот механизам на зборувањето на човекот. Импулсите кои се испраќат од мозокот кај говорните органи за да се движат и произведуваат гласови, временски мораат да одат последователно, еден по друг. Имено, не може да се испраќат одеднаш два импулса ниту пак истовремено да се изговараат два гласа.

⁷ N. S. Trubeckoi, *Parime të fonologjisë*, Prishtinë, 1985, стр. 50.

Линеарниот карактер на говорот појасно се забележува кога го успоруваме (ритамот) темпото на зборувањето. Впрочем, преку сегменталната особеност на говорот се овозможува пишувањето на јазикот. Со буквите се бележат фонемите на јазикот. Сегменталните единици на јазиците се ограничени, обично тие се помалубројни од 40. Но, со нивната различна комбинација се образуваат безброј зборови. Благодареејќи на оваа речиси неисцрпна можност за комбинација, слеана и одделна употреба, со 36 основни гласа – фонеме во албанскиот јазик се добиле стотина илјади зборови. На пример: од фонемите t, a, p, а можат да се образуваат овие семантички зборови: *tapa, pata, pa ta* 'тапа, гуска, без нив'.

Освен сегментални единици, јазикот има и супрасегментални единици: акцент и интонација. Имено, акцентот и интонацијата не можат да се изговараат како посебни, без материјалната градба на зборот и реченицата. Акцентот и интонацијата им се придодаваат на слогот, зборот и реченицата.

Двојна артикулација на јазикот

Нашиот говор се состои од зборови, т.е. единици што имаат гласовна страна и одредено значење. На пример, зборовите со гласовна структура: s+t+u+d+e+n+t, l+i+b+ë+r, l+a+p+s 'студент, книга, молив' имаат одредено значење. Јазикот има прва и втора артикулација. Првата артикулација ја сочинуваат семантичките единици: морфемите и зборовите, додека втората артикулација ја сочинуваат гласовите – фонемите. Имено, зборовите и морфемите можат да се делат во помали единици: во гласови – фонеме, додека гласовите или фонемите не можат да се делат во помали единици.

Основна единица на фонетиката е гласот. *Гласо̄ӣ е најмала единица на говоро̄ӣ, кој не може да се дели во помали единици и кој сам ѝо себе нема значење.* Од ова произлегува дека фонетиката се занимава со втората артикулација на јазикот.

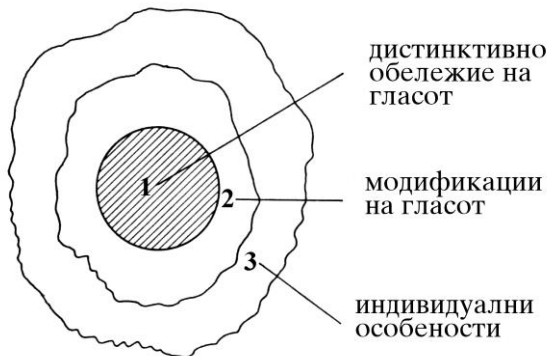
Бројот на можните зборови и изрази во секој јазик е неограничен. Семантичките единици се многубројни и секогаш се зголемуваат, според потребите на општеството. Наспроти ова, несемантичките единици (фонемите) обично бројно се ограничени. Врз основа на втората артикулација, со

одреден број фонеме, кои се поврзуваат една со друга на разни начини, се добиваат голем број зборови и морфеме, па секогаш во нив има неисцрпна можност за образување на нови зборови.

Треба да се спомне и тоа дека овие две артикулации на јазикот (првата и втората) имаат тесна врска. Благодареејќи на трајната врска помеѓу гласовната страна и значењето, семантичките единици редовно се распознаваат од говорителите на ист јазик. Трајната врска помеѓу семантиката (означеното) и гласовноста (означувачот) е неопходен услов за постоење на јазикот.

Материјална страна на јазикот се гласовите. Гласот се изговара со вклучување во дејство на говорниот апарат, тој се појачува во усната шуплина и преку воздушните бранови се распространува низ воздухот со брзина од 340 м/с. Звучните бранови се примаат преку ушите како надразнувања, се пренесуваат до човечкиот мозок и се дешифрира значењето ако соговорниците имаат ист јазичен код (зборуваат ист јазик).

Гласот графички може да се претстави во три слоја:⁸

Фиг. 4. Слоевитоста (сферификација) на гласот

Објасненија за слоевитоста на гласот дадени со броевите 1, 2 и 3:

1. Јадриото на гласот, дистинктивно обележје, примарни особености. Според ова се одредува бројот на фонемите во еден јазик: основни гласови, главниот варијант на гласот

⁸ Dr. Žarko Muljačić, *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*, Zagreb, 1972, стр. 43.

(одделниот изговор на гласот). На пр. 36 фонемите на албанскиот јазик;

2. Редундантни и инхерентни особености (особини од виор ред), обично разни модификации на гласовите (гласовни варијанти, алофони) при нивно поврзување во зборови и реченици. Врз основа на ова постојат неограничен број гласови, но одреден број фонем. На пр. во зборовите *пе*, *нга* (алофонот n_1 -се изговара како преднојазичен, n_2 - како заднојазичен); кај зборовите *motër*, *amfiteatër* (m_1 - двоуснена, m_2 -уснено-забна);

3. Индивидуални особености – преку нив се идентификува полот на говорителот: машко или женско; возраст: стар или млад човек; се разликува гласот на наши познаници, бевци или бевки, сестри и др.

Гласовната структура на јазикот е сложена појава, затоа што гласовите имаат променлива природа и често пати се нетрајни. Тие се модифицираат во зависност од нивната позиција во зборот (на почетокот, во средината или на крајот од зборот или реченицата), зависно од околните гласови, од местото на акцентот, од темпото на зборувањето, од целта на изразувањето и сл.

1.1. ГРАНКИ НА ФОНЕТИКАТА

Познато е дека гласовите се најмала фонетска единица, кои имаат доста сложена природа. Тие настануваат при говорниот акт. Говорителот го кодира својата мисла во гласови, додека слушателот, примајќи го преку уво гласовниот бран и обработувајќи го него во нервниот систем, ја извлекува пораката. Анализирајќи го процесот на комуникацијата од фонетска гледна точка, ќе разликуваме неколку страни, и тоа *физиолошката*, *акустичната*, *комбинаторната*, *аудитивната* и *функционалната* страна.

Од ова може да се извлече дека гласовите можат да се согледаат од овие аспекти: (1) од гледна точка на начинот на нивното образување од говорните органи; (2) од проучувањето на акустичните вредности што се пренесуваат од говорителот до слушателот; (3) од промената на гласовите

при нивната комбинација за образување на зборови и реченици, и (4) од истражувањето на физичкото дејство на човечкото уво и на меканизмите поврзани со него. Секој од овие аспекти се истражуваат од посебни гранки на фонетиката: (1) од артикулациската фонетика, (2) акустичката фонетика, (3) комбинаторната и (4) аудитивната фонетика.

Аудитивната фонетика до ден денеска не се развила доволно, додека функционалната фонетика која се занимава со функционалната вредност на гласовите, т.е. улогата што ја имаат во градбата и значењето на зборовите, се развила во посебна дисциплина, наречена како *фонологија*. Па затоа, слободно може да се каже дека фонетиката се состои од три главни гранки, и тоа:

- а) *артикулациска фонетика*,
- б) *акустичка фонетика* и
- в) *комбинаторна фонетика*.⁹

Но, треба да се спомне и тоа дека овие одделни гранки на фонетиката се во тесна меѓусебна врска. Имено, физиолошките, акустичките, комбинаторните и фонолошките сознанија и достигнувања за гласовите се преплетуваат и се потпираат еден врз друг.

Фонетиката, освен традиционалниот инструмент, односно увото, при истражувањата користи и одредени технички помагала, кои обично се користат во медицината и физиката. Од оваа современа метода на истражување се развила *експерименталната фонетика* (понекогаш се нарекува и како инструментална, лабораториска фонетика). Така на пример, многу често се користи *селектрографијата* - апарат кој го “слика” говорот, бележејќи го времето, фреквенцијата и јачината на гласот во спектрограм. Со традиционалната техника на *лалајографијата* се одредува допирното место на јазикот со нештето при образувањето на некои гласови, додека во денешно време *електролалајографијата* овозможува овие контакти да се разгледаат во продолжение при зборувањето. Со помош на *лабиографијата* се забележува движењето на усните, додека *електроларингографијата* дава можност да се види активноста на ларингот и сл.

⁹ John Lyons, *Hyrje në Gjuhësinë Teorike*,..., стр. 106.

Во зависност од материјалот што се проучува, фонетиката може да биде:

- а) *ојшїа фонейїка* и
- б) *їосебна фонейїка*.

Ојшїаїа фонейїка ги проучува артикулативните можности на говорниот апарат, општите законитости и правила присутни во сите јазици и др., додека *їосебнаїа фонейїка* се занимава со гласовниот систем на одреден јазик. На пример, фонетиката на албанскиот јазик го проучува гласовниот инвентар на албанскиот стандарден јазик, начинот на изговорот, класификацијата, промените на гласовите, правилата на таквите промени, слогот, акцентот и интонацијата.

Како секоја друга појава со историски карактер, така и јазикот има своја сегашност и своја историја. Лингвистот може да проучува некој јазик во времето на одреден период, обично во денешно време, но и врз неколку етапи на развојот на одреден јазик. Ова овозможува секоја јазична појава да се постави на две посебни оски: на хоризонтална оска, која се вика *синхронија* (старогрчки *син* “со“, *крос* “време“, т.е. современост, едновременост, сегашност, една одредена фаза од развојот) и на вертикална оска или во *дијахронија* (старогрчки *дија* “низ“, *крнос* “време“), т.е. низ историскиот развој на еден јазик. Значи, во зависност од тоа дали го проучува гласовниот систем на еден јазик во сегашната состојба или историскиот развој на истиот во неколку временски периоди на развојот, фонетиката се дели на:

- а) *ојсна фонейїка* (т.е. синхрониска, дескриптивна) и
- б) *историска фонейїка* (т.е. дијахрониска фонетика).¹⁰

¹⁰ Во дескриптивната фонетика секој елемент и појава се разгледува како составен елемент на системот, тесно поврзан со другите елементи, додека во историската фонетика секоја појава се проучува врз историски развој на јазикот. Ако правиме една аналогија, во првиот случај работата на лингвистот е слична со агрономот, кој се заинтересира само за горниот слој на земјата за да одреди која култура би било добро да се сади во неа. Во вториот случај, лингвистот илчи на геологот, кој наоѓајќи се до работ на една јама, се интересира за разните слоеви на земјата, затоа што испитувајќи ги нив, може да го објасни историјата на формирањето на земјата. Од ова гледиште, јазикот на секоја епоха може да се замисли како еден слој, како посебен исечок, додека јазикот на сите епохи како целина од таквите слоеви и исечоци, таложени една врз друга.

Дескриптивната и историската фонетика се разликуваат меѓу себе како по своите извори, така и по методите на проучувањето што ги користат. На пример, *описната фонетика* на албанскиот јазик ги проучува гласовите на современо, денешно време, односно гласовите на стандардниот јазик со посредниот метод како и со помош на технички апарати. *Историската фонетика* обично ги проучува старите текстови, дијалектите, документите на тој јазик, меѓујазичните односи на албанскиот со другите јазици во контакт и пошироко, користејќи во своите истражувања пред сè историско-компаративниот метод. Таа најчесто поаѓа од сегашноста, одејќи постепено до најраните периоди на развојот на јазикот, од познатото кон помалку познатото или кон непознатото.

Треба да се спомене дека описната и историската фонетика се во тесна меѓусебна врска. Гласовниот систем, како и јазикот воопшто, кој непрестано се развива има свое минато, сегашност и иднина. Во секоја фаза на развојот покрај трајните или наследените појави има и јазични појави во промена или исчезнување, но има и нови елементи кои штотуку настанале. Описот на денешната состојба на гласовниот систем понекогаш е корисно да се преплетува и со историски елементи, при што треба да се водиме од општото начело: историјата во услуга на сегашноста.

Од проучувањето на гласовите врз функционална гледна точка, со што се одредува улогата на гласовите во функцијата на јазикот како главно средство за комуникација, се основала, се разграничувала и се развила една посебна гранка на фонетиката, наречена *функционална фонетика*, а подоцна како фонологија. По традиција, често пати и ден денеска под фонетика се подразбира проучувањето на гласовите врз физиолошка и акустична гледна точка како и семантичката и граматичката улога на истите гласови.

Со проширување и продлабочување на сознанијата за семантичката улога на гласовите во процесот на комуникацијата, функционалната фонетика се нарекува **фонологија**. Американските лингвисти оваа некогашна гранка на фонетиката ја нарекуваат како фонематика. Фонетиката како наука е многу стара, додека фонологијата е нова дисциплина. Таа се разграничила од фонетиката во

триесеттите години од XIX век, особено со структурализмот на Фердинанд де Сосир.

Резултатите и достигнувањата на фонетиката, како што се начинот на изговорот, правилата за промена на гласовите, должината на самогласките, акцентот, слогот, интонацијата и др. имаат практична примена во правописот и правоговорот. Па затоа, *ѝправоѝговороѝ* (ортоепијата) се нарекува и “нормативна фонетика”, бидејќи ги опфаќа основните правила на стандардниот говор (ортофонија). Од друга страна, познато е дека правоговорот со правописот, особено кај јазиците со фонетска правописна основна норма како што се албанскиот, македонскиот и други јазици, се тесно поврзани. Фонетиката се занимава и со прашањата на претставување на писмена форма на основните гласови.

Се разликуваат и неколку други видови на фонетиката, како што се *комѝаратѝивнаѝа* (споредбената) *фонетѝика* која врши споредбени истражувања на гласовниот систем помеѓу два или повеќе јазици; *конѝрасѝивнаѝа* *фонетѝика* која се занимава со гласовните разлики на јазиците и др.

1.2. ОДНОСОТ НА ФОНЕТИКАТА КОН ДРУГИТЕ ДИСЦИПЛИНИ

Јазикот е еден макросистем составен од помали системи и потсистеми поврзани меѓу себе во вид на концентрични кругови. Системите од понизок ранг се составен дел на еден поголем систем. Во оваа смисла, потсистемите на јазикот можат да се замислат како низа од *хиерархични полиња*. Секое од овие полиња има сопствени основни единици, различни од другите.

Имено, познато е дека основни единици на јазикот се *фонемата, морфемата, зборот, синтагмата и реченицата*. Од структурална гледна точка, фонемата е најмала неделива единица, додека останатите можат да се делат во помали јазични единици. Според функцијата, јазичните единици се делат на:

а) *градбени единици*: фонемата, морфемата и синтагмата, кои служат како материјал за градење на поголеми единици и кои како самостојни не можат да се употребуваат;

б) *означувачки (семантички) единици*: зборот што именува предмет, дејство, состојба или особина и

в) *изразни единици*: реченицата, како најголема јазична единица.

За да биде применет јазикот како средство за комуницирање, спомнатите јазични единици мора да воспостават меѓусебна врска. Имено, самогласките и согласките се соединуваат според утврдени правила за образување на збор, потоа зборовите треба да се употребуваат во одредени форми и да се редат по воспоставен редослед за да образуваат реченица итн. Со други зборови, јазикот воопшто претставува еден систем, додека посебните полиња, како гласовната сфера, речникот и др., се подсистеми. Воопшто прифатено е становиштето дека јазичниот систем се состои од три потсистеми:

а) *гласовната страна* (фонетика),

б) *речникот* (лексикологија, лексикографија) и

в) *граматиката* (морфологија и синтакса).¹¹

¹¹ Ако преминеме од јазичниот систем во неговите составни делови, термините “систем” и “подсистем” се разменуваат. Имено, гласовната страна е потсистем на јазикот, но, разгледувајќи ја како одделна, како

За сите овие јазични системи има посебни науки, но тесната поврзаност на јазичните сфери условуваат и меѓусебна поврзаност помеѓу овие дисциплини. Фонетиката има тесна врска со општествените науки (особено со лингвистичките дисциплини) па и со природните науки (физиологијата, физиката и др.).

Меѓусебната врска на фонетиката и фонологијата.

Фонетиката и фонологијата се тесно поврзани и меѓу себе се надополнуваат. Нема вистинско проучување на фонетиката без јасен функционален цел. Поради директна меѓусебна поврзаност, не толку одамна се мислеше дека фонетиката и фонологијата имале ист предмет на проучување, односно гласовите на јазикот, но во посебни аспекти (фонетиката – се занимава со артикулационата и акустичката страна на гласовите, додека фонологијата со улогата на истите во јазикот). Фонологијата се сметала како гранка на фонетиката, наречена функционална фонетика. Со проширување и продлабочување на истражувањата врз функционален аспект, фонологијата прерасна во посебна дисциплина, но сепак многу тесно поврзана со фонетиката. Имено, општо е позната разликата помеѓу говор и јазик (*parole* и *langue*), и во ова определба се разликува фонетиката од фонологијата. Поаѓајќи од ова, фонетиката ги проучува гласовите на говорот, додека фонологијата фонемите на јазикот.

Соодносот на фонетиката со правојазикот и правописот. Правилниот изговор на гласовите во стандардниот јазик, нивните промени во зборови, слогот, акцентот, интонацијата и др., што се предмет на фонетиката претставуваат истовремено и литературна норма за правилен говор. Следствено на ова, една гранка на фонетиката се вика *нормативна*. Основните гласови на говорот, односно

збир на фонемите на еден јазик и меѓусебните односи, таа образува посебен систем. Понатаму, заедницата на фонемите на еден јазик и севкупноста на прозодиските средства се два одделни подсистема на гласовниот систем, но како посебни, тие ја формираат системот на фонемите и прозодиските средства. На сличен начин можеме да зборуваме за поголеми или помали системи и подсистеми и на лексички план, зборообразување и граматика. Ова се објаснува со самата структура на јазикот, која не може да се замисли како прост збир на одделни елементи, но наспротив, како тесна меѓусебна и хиерархична врска.

фонемите, се претставуваат и на писмена форма. Помеѓу литературниот изговор и фонетскиот правопис има меѓусебна врска. Како што е познато, правописот на албанскиот јазик се заснова врз фонетскиот принцип (по правилно врз фонолошкиот принцип), според кој зборовите се пишуваат онако како што се изговараат (со мали исклучоци).

Односот на фонетиката (поточно фонологијата) со морфологијата. Гласовите не можат да се проучуваат надвор од зборовите и речениците. Следствено на ова, фонетиката не може да се сфати без поврзаноста со лексикологијата и граматиката. Фонетиката, односно фонологијата има тесна врска со морфологијата. Благодареејќи на оваа врска е заснована една заедничка дисциплина наречена **морфонологија** (морфологија+фонологија). Промените на гласовите се предмет на проучување на фонетиката, додека промените на фонемите се предмет на фонологијата. Неколку промени на фонемите имаат морфолошка вредност, значи одредени промени се морфологизирале. На пример, неколку именки множината ја образуваат со промена (метафонија) на /a/ > /e/: *dash* ~ *desh* ‘овен – овни’; некои со палатализација на /k, ll, r/ > /q, j/: *ujk* ~ *ujq* ‘волк – волци’; *kungull* ~ *kunguj* ‘тиква – тикви’, *lepur* ~ *lepuj* ‘зајак – зајаци’, со метафонија и палатализација *plak* ~ *pleq* ‘старец – старци’ итн. Фонемски промени имаме и во многу други зборови, како *derë* ~ *djer* ‘врата – врати’; *dal* ~ *del* ‘излегувам – излегуваш’ (сегашно време), *dola* ‘излегов’ (минато свршено време), *kam dalë* ‘сум излегол’ (партицип) итн. Овие промени некогаш имале фонетска условеност, т.е. се реализирале како комбинаторни варијанти на фонемите, но во денешна состојба целосно се морфологизирале. Разгледувајќи ги особеностите и правилата на употребата на фонолошките средства за составување на морфемите и неретко за разликување на граматички категории (еднина ~ множина, машки ~ женски род кај именките; лице, време и начин кај глаголите), морфонологијата¹² игра улога на врзувачка алка меѓу фонологијата и морфологијата.

¹² Според некои лингвисти, морфонологијата е посебна јазична дисциплина. Види: Rahmi Memushaj, *Morfonologji e eptimit të gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1989, стр. 8-40.

Врската на фонетиката со синтаксата. Оваа меѓусебна поврзаност пред сè се забележува во акцентот и интонацијата. Разноврсните акценти (акцентот на зборот, синтагмата, реченицата, фразата), паузите, издигнувањето и испуштањето на основниот тон од една страна, го разграничуваат исказот во зборови и синтагми; а од друга страна истовремено може да ги поврзува истите во поголеми единици, во реченици и фрази, кои според намерата и структурата се различни. Ова во одредена мера при пишувањето се бележува со интерпункциски знаци. На пример, иста реченица по структура и редослед на зборови се разликува според соодветната интонација (исказна, прашална или извична реченица): *Ai erdhi. Ai erdhi? Ai erdhi!* ‘Тој дојде. Тој дојде? Тој дојде!’

Исто така, и со логичниот акцент може да се докажува врската меѓу овие две дисциплини. На пример, со разни фонетски средства: со повишена интонација, со успорување на говорот и сл. можеме да го издвоиме како поважен еден збор од реченицата. Со ова изразуваме иста мисла, но со одредени нијанси: *Artani punon në fabrikë* (се нагласува како поважен извршителот на дејството, подметот). *Artani punon në fabrikë* (се издвојува дејството, прирокот). *Artani punon në fabrikë* (се подвлекува местото, прирокот за место) ‘Артан работи во фабрика’.

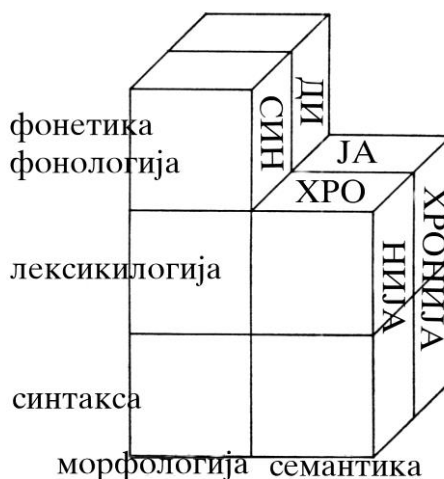
Промените на зборовите во врзан говор имаат фонетска природа, но причините за нивната употреба се главно синтаксички; па затоа ваквите појави имаат врска и со фонетиката и со синтаксата, со што се воведува терминот *синтаксичка фонетика*.

Поврзаноста на фонетиката со лексикологијата, семиологијата и семантиката. Гласовите во јазикот имаат двојна функција: перцептивна и означувачка (сигнификативна). Перцептивната функција ги прави гласовите достапни за нас (гласовите да ги слушаме а буквите да ги гледаме). Означувачката (т.е. разликувачката) функција овозможува врз основа на гласовниот строеж да ја распознаваме и разликуваме семантиката на јазичните единици. Врската гласови-семантика е немотивирана, па затоа првата работа што треба да направи слушателот е семантичкото декодирање. Гласовите (кои сами по себе немаат никакво значење) претставуваат материјал за зборовите. Тие се редат линеарно, но секоја гласовна

комбинација не претставува збор или друга семантичка единица. Впрочем, само еден мал број на гласовни комбинации во еден јазик изразуваат зборови со одредено значење. Спореди на алб. *laps* ‘молив’- *sapl, apls, aslp* (без значење); *libër* ‘книга’ - *bilër, rilëb, ëlirb* (без значење). Некои гласови, на пример, префиксите *sh-*, *zh-*, *ç-* на одредени зборови им даваат спротивно значење, како *fryj* - *shfryj* ‘дува - издува’; *dredh* - *zhdredh* ‘наврти - изврти’; *organizoj* - *çorganizoj* ‘организира - дезорганизира’ итн.

Врската помеѓу гореспомнатите дисциплини се изразува и кај неколку зборови со иста гласовна структура и редослед, но со различен акцент: *arí* - *ári* ‘медвед - злато’, *barí* - *bári* ‘овчар - трева’, *argjentári* - *argjentarí* ‘златар - златарница’, *drejtóri* - *drejtóri* ‘директор - управа’ и др.

Моделот на лингвистиката со меѓусебна поврзаност графички може да се прикаже на следниов начин:¹³

Фиг. 5. Моделот на лингвистиката (според S. Ullmann)

Односот на фонетиката со книжевноста и стилистиката. Улогата на акцентот, ритамот и на другите прозодиски единици во поезијата се проучуваат во рамките на метриката – *версификацијата*. Овде доаѓа до израз и *гласовниот симболизам* – непосредната поврзаност на гласовните вредности со особините, чувствата и впечатоците на екстралингвистичкиот свет. Фонетско-фонолошките

¹³ S. Ullmann, *The Principles of Semantics*, Glasgow – Oxford, 1957, стр. 39.

средства, покрај улогата што ја имаат за градба на семантичките единици, имаат и стилистичка вредност. Афективноста на изразот претставува основно прашање за стилот.

Фонетиката тесно е поврзана и со *дијалектологијата*. На пример, низ говорите на албанскиот јазик најдобро се изразува различната реализација на еден основен глас (односно на една иста фонема), комбинаторните и позиционите варијанти на фонемите, како и многу други фонетски појави, како што се: едначење по звучност, додавање и испуштање на гласови, ротацизмот во тоскискиот дијалект и др.). Освен ова, корисно би било да се знае дијалектната основа на стандардниот јазик, односот на дијалектите со стандардниот јазик итн. Уште пред 150 години францускиот научник ̈ арл Нодие (Charles Nodier) рекол дека “човекот што не ги проучувал дијалектите и говорите на својот јазик, го владее само половината од јазикот”.

И со *историјата на јазикот* (пред сè со историската фонетика, односно фонологија) описната фонетика има тесна врска. Таа е тесно поврзана со *социологијата* (дури е основана заедничка дисциплина - социолингвистиката), *психологијата* (образувајќи една меѓудисциплина - психолингвистиката), *неврологијата* (засновајќи ја невролингвистиката); но и со природните науки: *физиологијата* (за опис на говорниот апарат и одредување на начинот на артикулацијата на гласовите); *физиката* (односно со една гранка на физиката, т.е. акустиката, за истражување на акустичката вредност на гласовите); *рентгенографијата*, *кинематографијата* (за разгледување на движењата на говорните органи со помош на технички средства) и др.

1.3. ТЕОРЕТСКА И ПРАКТИЧНА ВРЕДНОСТ НА ФОНЕТИКАТА

Поставувањето на прашањето за практичната корист на која било дисциплина е во спротивност со научниот дух. Корисноста или практичната примена на некоја наука е добродојдена, но ова никогаш не е главна цел. Научникот

истражува за да ги продлабочува и прошири сознанијата за природата и општеството. На пример, научните откритија на физиката или медицината наоѓале непосредна практична примена можеби тогаш кога најмалку се мислело за таа намена. Практичната корист често пати произлегува како неочекуван резултат на теоретското истражување. Фонетичарот истражува што подобро да го запознае говорот, но повеќето од фонетските теоретски достигнувања имаат и практична примена.¹⁴

Фонетиката има теоретска вредност, затоа што со помош на фонетските истражувања и анализи врз научна основа се отсликува структурата на сегменталните и супрасегменталните јазични единици – нејзината материјална основа. Без познавање на инвентарот на гласовите на јазикот, на пример, не било возможно, а ниту е возможно да се состават азбуките на јазиците кои сè уште ги немаат.

Се разбира дека фонетиката има голема важност за другите лингвистички дисциплини. Секој лингвист треба да биде запознаен и со материјалната страна на јазикот. На пример, за да се проучува историјата на одреден јазик, потребно е да се знае добро како фонетиката на тој современ јазик, така и историската фонетика, односно фонологија. За дијалектологот, фонетиката е неопходна. Фонетиката има голема важност и за лингвистичката теорија воопшто.

Денеска говорната форма на комуникацијата добила посебна важност. Благодареејќи на техничките откритија, како што е телефонот, радиото, телевизорот, камерата, филмот и сл. говорот се повеќе го заменува пишувањето. Следствено на ова, треба многу добро да зборуваме ако сакаме да оставиме добар впечаток и да влијаеме кај аудиториумот. Кругот на слушателите не е веќе секогаш тесен, како што било порано: тесниот семеен круг, собраните другари или комшии блиску еден до друг само неколку метри. Не ретко нас не слушат од стотина до илјада или милиони луѓе. Таква прилика за јавен говор најчесто имаат државниците, политичарите, научниците, уметниците, спортистите и др.

Дикцијата – умешноста за добро зборување - зазема важно место во современото образование и без сомнение заслужува уште поголемо внимание. Фонетиката обезбедува сознанија за добра дикција. Неправилното зборување и

¹⁴ Bertil Malmberg, *Fonetika*, Sarajevo, 1974, стр. 107.

лошата дикција ги досадува луѓето. Од друга страна, потребно е да го познаваме начинот на функционирање на говорните органи, посебно на јазикот, усните, мекото непце итн., за да бидеме во состојба да дадеме соодветни упатства за поправање на изговорните нелитературни дијалектни и други навики кај децата и возрасните.

Логопедијата се занимава со сите патолошки појави, било да се тие од артикулациона природа (што се последица на анатомски неправилности или на лоши навики), било од пореметувања на централниот нервен систем (афазија) или од слаб слух. За отстранување на фонетски патолошки појави, бездруго треба да се знае нормативната фонетика.

Фонетиката обезбедува добра основа како за правилен говор така и за правилно пишување на стандардниот јазик. На пример, тој што сака да го отстрани неправилниот изговор на среднонепчените [ѓ, gj], односно иститите да не ги изговара како понапредни африкати или чисто преднојазични [ѓ, xh], тогаш ова ќе може да го оствари ако ги знае фонетските особености на истите. Од друга страна, познато е дека со правилна артикулација на гласовите се постигнува и нивно правилно пишување.

Со вакви или слични проблеми се соочува оној кој зборува на одреден дијалектен говор, односно кој сака да се ослободи од локалниот или ненормативниот изговор и да ја владее литературната говорна норма. Имено, познато е дека колку е поголема разликата помеѓу локалната артикулација и литературната изговорна норма, толку поголеми се и тешкотиите за совладување на стандардниот јазик, додека познавањето на фонетиката станува сè повеќе неопходна.¹⁵

И при учењето на странски јазици фонетиката има важна практична примена. Тој што сака да го зборува добро еден странски јазик, пред сè треба да научи голем број нови артикулациски навики, односно да совлада нова изговорна основа, нов начин на акцентирање, интонација и сл. Без солидно познавање како на фонетиката на странскиот јазик така и на фонетиката на мајчиниот јазик, наставникот по странски јазик никогаш нема да успее да ги научи своите ученици да го зборуваат правилно тој јазик.

Сублимирано може да се каже дека освен теоретска важност, фонетиката наоѓа и голема практична примена. Таа

¹⁵ Bertil Malmberg, *Fonetika*, Sarajevo, 1974, стр. 110-111.

претставува основа за правоговор и правопис. Обезбедува наставни методски сознанија на читањето и пишувањето. Ја помага поправката на изговорните мани (логопедија). Ни помага при методиката за да ги учиме да зборуваат глувонемите (сурдопедагогија). Таа е неопходна за совладување на говорната литературна норма на мајчиниот јазик и за учење на странските јазици. Фонетските сознанија се користат и за анализа на јазикот и стилот на писателите. Постигнувањата од оваа дисциплина се корисни за автоматизација на производните машини, информативните средства, преведувачките помагала, телефонијата, радиотехниката, комјутеристиката и др. Но, од друга страна, сите овие технички средства се користат за фонетски истражувања.

Перцепцијата на говорот денес се изучува и со посредство на *синџезајџа на ѓоворојџ*, односно вештачкото производство на гласовите по електронски пат. Со ова се поврзува и *авџомајџскајџа иденџификацијџа на ѓоворојџ*, како дел од меѓусебното дејство на човекот со техничките средства. Сигурно, во една блиска иднина ќе имаме машини кои ќе бидат во можност говорот да го пишуваат и обратно, напишаното да го прочитаат. Читањето на пишаното веќе е овозможено преку денешните компјутери. Ё то се однесува до техничките средства што сами зборуваат, видни резултати се постигнати во роботиката, кои извесно се користат и во општата практика. Теоретските истражувања во новата сфера на *вешџачкајџа инџелеџенцијџа* ветуваат нови откритија и решавање на проблемот кој човекот одамна го мачи: дали машините можат да го произведуваат и разбираат човечкиот говор.

1.4. ПРАВОПИС

Познато е дека азбуката е инвентар на графички знаци, додека правописот (ортографијата) е збир од правила за комбинација на овие знаци. Имено, правописот е систем на правила со кои се регулира еднообразното предавање на кажаното по писмен пат, т.е. еднообразно пишување на зборовите низ сите свои граматички форми, употреба на

големи букви, слеано и разделено пишување на зборовите, пренесување на дел од зборот во друг ред, скратеници и скратување на зборовите, транскрипција на туѓите имиња и интерпункција.

Ако се применат правописните норми, тогаш на највисоко можно ниво се реализира писмената комуникација меѓу луѓето. Писмото и правописот се конвенционални, тие се воспоставуваат со договор меѓу припадниците на одредено општество што го зборуваат и пишуваат тој јазик. Иако за пишување на повеќето јазици во светот најмногу се користи латинската азбука, не можат да се најдат два јазика со исти правописни правила. Обично, кога се утврдува писмото и правописот во одреден јазик, се создава основа за создавање на извесен литературен, односно стандарден јазик.

Општи начела на правописот на албанскиот јазик

Во светот народите се служат со три вида правопис: фонетски, етимолошки (историски) и морфолошки. Општо земено, ниеден правопис не е од чист вид: чисто фонетски или чисто етимолошки. Секој, покрај доминантните елементи, содржи и елементи од другите видови правопис.

Фонетски правопис е оној правопис во кој за секој глас има одделен знак – буква, т.е. се пишува онака како што се зборува, а се чита онака како што е напишано. Етимолошки е оној правопис што ги одразува јазичните норми од минатото. Морфолошки правопис е оној што има тенденција јасно да ги разграничува морфемите во зборот. Со фонетски правопис денеска се пишува албанскиот, македонскиот, српскиот, хрватскиот, словенечкиот, италијанскиот, турскиот и многу други јазици. Бугарскиот правопис е мешан: етимолошко-фонетски. Рускиот правопис е морфолошки; а францускиот, англискиот, германскиот, грчкиот и др. се етимолошки. Денеска предимство над другите има фонетскиот правопис, бидејќи се темели врз живиот изговор. Тој овозможува полесно да се пишува и секој лесно може да го совлада.

Правописот на албанскиот јазик се заснова врз две општи начела:

- а) во прв ред, врз *фонетскиот принцип*;
- б) во втор ред, врз *морфолошкиот принцип*; додека *историскиот принцип* е малку застапен.

Првите две начела не се спротивставуваат едно на друго, но се преплетуваат и имаат заедничко дејство, тежнеејќи правописот да биде што повеќе систематичен, некомплицирани и со помалку исклучоци. Имено, фонетскиот принцип во албанскиот јазик се применува дури со 76% при пишување на зборовите, додека сферата на примената на другите принципи (морфолошкиот, историскиот, семантичкиот, симболичкиот) е многу потесна – со само 23%.¹⁶ Семантичкиот и симболичкиот принципи опфаќаат мало место, но не се целосно неприменливи. Семантичките правила се применуваат особено при пишување на зборовите како слеани, разделени или со цртичка во средината; додека на симболичкиот принцип се заснова употребата на големите букви, на пишувањето на важните датуми и сл.

Со други зборови може да се каже дека:

1. **Фонетскиот принцип** со 76% застапеност, е основен правописен принцип на албанскиот јазик. Според овој принцип зборовите се пишуваат онако како што литературно се изговараат а се читаат онака како што е напишано. Преку него се воспоставува една тесна врска помеѓу буквата и основниот глас – фонемата.

Општопознато е дека ниеден правописен систем, вклучувајќи ги и оние кои се засноваат врз фонетскиот принцип, не е во состојба со апсолутна точност да ги предаде гласовните варијанти како што тие се изговараат во усниот говор. При тоа, обележувањето на гласовните нијанси не доаѓа до израз. Имено, се бележат фонемите а не гласовите. Во многу јазици, па и во албанскиот, основните гласови - фонемите се реализираат во различни комбинаторни и позиционални варијанти. Споредете го, на пример, изговорот на гласот **ɛ̃n]** во зборовите: а) *nëna, nuse, vend* ‘мајка, невеста, место’ и сл. со б) *qengj, ngjit* ‘јагне, (за)лепи’ и со в) *kongres, enkas* ‘конгрес, ексклузивно’ итн. Во првата група зборови (а) согласката **ɛ̃n]** се изговара како алвеоларна, во втората група (б) како палатална, додека во третата група зборови (в) како веларна, меѓутоа сите овие различни гласови по изговор се сведуваат во една единствена фонема, следствено на оваа се пишуваат со една буква.

¹⁶ Prof. Androkli Kostallari, *Gjuha e sotme letrare shqipe dhe disa probleme themelore të drejtshkrimit të saj*, Tiranë, 1973, стр. 67.

Во едносложниот збор *plak* 'старец' самогласката *ëa*] се изговара како кратка, додека во другите двосложни зборови: *plakë* 'старица', *plaku* 'старецот', *plaka* 'старицата' истата самогласка се изговара со средна должина. Исто така, едначењето по звучност се применува во изговорот, а не се пишува. Па затоа, пишуваме *s'di* 'не знам' а изговараме *ëz'di]*, пишуваме *s'bën*, читаме *z'bën* 'не чини' итн.

Од приведените примери јасно се гледа дека со исти букви обележуваме фактички различни гласови, но исти фонемите. Таа различност фонемите ја добиле од позицијата што ја имаат во зборовите. Значи, при пишувањето на албанскиот, како и на македонскиот и другите јазици, не обележуваме комбинаторни и позициони варијанти на фонемите.

2. Правописот на албанскиот јазик се потпира и врз **морфолошкио̄й̄ принцип̄**, според кој зборовите со нивни составни зборообразувачки и граматички делови еднообразно се пишуваат, без разлика на одредени гласовни промени. Морфолошкиот принцип главно се применува во оние случаи, кога примената на фонетскиот принцип би новела до замрачување или расипување на морфолошката и зборообразувачката структура. На ваков начин тој придонесува трајно да се зачува структурата на зборовите (корен, префикс, афикс, суфикс, наставка; основни и изведени зборови, композиции и сл.). Имајќи ја како основа аналогичноста, морфолошкиот принцип допушта сè поголемо израмнување и упростување на правописните норми и овозможува да се одразува преплетеноста на фонетската, морфолошката и зборообразувачката структура на албанскиот стандарден јазик.

3. Фонетскиот и морфолошкиот принцип на албанскиот правопис се преплетува со **историскио̄й̄**, семантичкиот и симболичкиот принцип, кои имаат ограничена примена. Пишувањето на зборовите според историскиот принцип се заснова:

- а) врз традицијата на пишување низ векови и
- б) во оригиналното пишување на одредени позајмени зборови.

Имено, сè уште се запазува старата пишувана форма кај мал број на зборови, иако изговорната форма претрпила

промени и со тоа произлегоа одредени разлики меѓу графијата и изговорот.

На пример, според традицијата се пишува *i dëlir* ‘прочистен’, *këqyr* ‘гледа’, *mbikëqyrje* ‘надгледување’, *bërryl* ‘лакт, колено’, *gërryej* ‘копа, *kërrusem* ‘се грбави’ итн., но вокалот [ë] веќе не се изговара. Исто така, историскиот принцип се применува и при пишување на неколку именки од машки род (историски повеќето од нив биле именки од среден род) со -<ë> на крајот од зборот, како: *atë* ‘татко’, *ballë* ‘чело’, *burrë* ‘маж’, *djalë* ‘дечко’, *kalë* ‘коњ’, *lumë* ‘река’, *lëmë* ‘гумно’, *brumë* ‘тесто’, *djathë* ‘сирење’, *dhallë* ‘јогурт’, *mjaltë* ‘мед’, кај кои неакцентуваната самогласка /ë/ на крајот на зборот веќе не се изговара.

Неколку позајмени зборови во чиј состав во изворната форма имаат неакцентувано /i/ кај група самогласки -*ia-*, -*ie-*, -*io-*, -*iu-*, во албанскиот јазик се пишуваат со <i> а се изговараат со <j>. Спореди ја пишуваната форма: *financier*, *imperialist*, *material*, *materie*, *aksion*, *bankier*, *malarie*, *kamion* и сл. со изговорната (се изговараат со консонантизирано [i], многу близок со изговорот на [j], како [financjer, imperjalist, materjal, materje, aksjon, bankjer, malarje, kamjon] и сл. Автентичната пишувана форма од изворниот јазик се запазува и кај некои позајмени зборови (повеќето од латинскиот или романските јазици) кои во албанскиот јазик се пишуваат со долго -*g-* а се изговараат со кратко -*g-*, како *irracional* ‘нерационален, нелогичен’, *korrelacion* ‘корелација, сооднос’, *korrespondencë* ‘нередовен, вонреден’, *terracë* ‘тераса, балкон’ и др.

Правописот на албанскиот јазик е круна на повеќевековни заложби за создавање на еден единствен надијалектен нормиран јазик за сите Албанци. Конгресот на правописот на албанскиот јазик е одржан во ноември 1972 год. во Тирана. Изработен е текст на правописните правила и објавен во Тирана и Приштина, 1974 год. со наслов “Правопис на албанскиот јазик” (прво и единствено издание, без измени и дополнувања).¹⁷

Албанскиот правопис многу придонесе за затврднување и усвојување на литературната норма. Принципите врз кои се засновува правописот на албанскиот јазик и правописните правила се покажаа мошне солидни и ја издржаа пробата на времето.

¹⁷ Instituti Albanologjik i Prishtinës, *Drejtshkrimi i gjuhës shqipe*, Prishtinë, 1974.

Меѓутоа, ништо во овој свет не е апсолутно, секогаш постои можност за уточнување, дополнување и промена. Имајќи ги предвид токму постигнатите резултати на албанолошката наука за современиот албански јазик, како и мошне брзиот раст на националната литература, наука и култура воопшто, албанолозите ја истакнуваат потребата да пристапат кон подготвување на еден пополни и посовремен правописен прирачник којшто ќе биде во чекор со развојот на јазикот и општеството во целина и кој ќе може да одговори на потребите на јазичната практика. Сите тргнуваат од становиштето дека не треба да се засега во веќе установените правописни принципи и правила, туку тие да бидат поподробно обработени, колку што е можно истите да се упростат, да има што помалку исклучоци од правилата и, таму каде што е потребно, да бидат доуточнети и дополнети.

1.5. ПРАВОГОВОР

Албанскиот стандарден јазик, како и многу други јазици во светот, опстојува како во говорна така и во пишувана форма. Тој се заснова врз лексички, граматички, правописни и правоговорни норми. За правилно изговарање на литературниот јазик се установени извесни јазични норми што се означуваат со терминот правоговор или ортоепија (од

грчкиот). *Право̀говорой̄ е сис̄тем на й̄равила ш̄йо обезбедува й̄ра̀вилен и еднообразен изг̀говор на зборовий̄е.*

Помеѓу право̀говорот и право̀писот постои една тесна врска, тие се обусловени и влијаат еден на друг. Разликата помеѓу право̀писот и право̀говорот е во тоа што првиот бара да се пишува спрема установените право̀писни норми, а вториот да се зборува спрема утврдените право̀говорни норми.

Преку право̀говорот се одредува како треба да се изговараат фонемите (гласовите) во одредени фонетски позиции на зборот, во група гласови, слогови, кога образуваат зборови, во реченици; како и правилното акцентирање, интонацијата и сл.

Право̀писните правила за говорната форма на стандардниот јазик имаат иста важност како и право̀писните правила за пишуваниот јазик. Секој кога пишува или зборува на одреден литературен јазик, должен е да ги почитува како право̀писните, така и право̀говорните норми.

Покрај право̀писните норми, има потреба и за воспоставување на право̀говорните правила. Општо земено, за разлика од унификацијата на пишуваниот јазик, кој се постигнува на полесен начин и за пократко време, литературниот изговор се воспоставува и проширува побавно. Отстапувањето од дијалектна изговорна навика и примената на литературниот изговор е долг и сложен процес. Во оваа насока, иако право̀писните правила на албанскиот јазик се установени од 1972 година и имаат широка практична примена, право̀говорните норми побавно и потешко се распространуваат.

Литературната норма на говорот опфаќа:

а) определување на нормативен гласовен состав на зборовите и

б) реализација на фонемите во разни позиции, вклучувајќи го и правилното акцентирање на зборот.

Албанската лингвистика правела и прави напори, особено во последно време, за проучување и одредување на основните правила на литературниот говор. Од фонетско-фонолошките истражувања на албанскиот современ јазик се извлекоа заклучоци врз кои се заснова право̀говорот. Значи, до сега се познати основните начела на право̀писот, но сè уште немаме кодифициран прирачник за право̀говорот на

албанскиот стандарден јазик. Стандардизацијата на правоговорот повеќе се одвива спонтано, изоставајќи ги дијалектните особености и прифаќајќи еден наддијалектен изговор.

Впрочем, најголемиот или главниот град на еден народ, како најважен економски, политички и културен центар, игра најважна улога во проширувањето на говорен литературен модел. Како што се знае, Тирана се наоѓа во јужноегиски ареал, но откако се прогласи за главен град на Албанија во 1920 година, во неа се населија и многу жители од тоскискиот ареал. Имајќи мешано население од разни краишта, Тирана служела и ќе служи како една топилница, каде се топи и оформува говорната литературна норма. Тирана служи како изворен центар за литературната норма на албанскиот јазик.

Јазичната норма, од гледна точка на тоа дали е задолжителна за примена или е препорачлива, може да се дели во две групи:

а) **каџеџорична норма** (задолжителна, т.е. фонетска и морфолошка) и

б) **џреџорачлива норма** (најприфатлива, т.е. лексичка норми).

Задолжителна, на пример, е правописната норма на зборот *rresht* 'ред', кој треба да се пишува и чита единствено на ваков начин, а не во други варијанти, како *rrjesht*, *resht*; нормативни форми се *kam shkruar*, *shkrova* а не *kam shkruajtur*, *kam shkrojtur*; *shkruajta* 'имаам напишано, напишав' итн.

На лексичко рамниште нормата не е целосно категорична (има синоними, има зборови кои денес се малку познати, но утре можат да станат општопознати и распространети, има туѓи зборови кои го добиле граѓанското право, има умесни неологизми итн.). Во оваа сфера со текот на времето се вршат големи промени, па затоа лексичките норми немаат целосна кодифицирана моќ како правописот или граматиката.

Причини за непочитување на јазичните норми

Јазичните норми во секојдневниот живот често пати не се применуваат од разни причини. Обично, јазични грешки се прават поради непознавање на правописните правила, па пишувањето се врши според индивидуалниот говор на човекот. Тие што се обидуваат да се оправдаат со

недоволната структура на одреден јазик или пак со лексичката сиромашност на тој јазик, навистина не го владеат ниту едното ниту другото.

Освен непознавањето и одбивноста, меѓу главните причини за непочитување на правописни и правоговорни норми на албанскиот јазик се:

- а) *дијалектни особености на говорите,*
- б) *влијание на други јазици кај говорите,*
- в) *невнимателен говор и*
- г) *буквално читање.*

За денешната состојба првата причина претставува најголем проблем за распространување на правоговорните норми. Дијалектниот говор обично се наследува и се вкоренува уште од детството, па затоа само со долга, макотрпна и совесна работа можат да се отстранат дијалектните особености, најтешки од нив фонетските, за да се применува литературната норма. Кај повеќето Албанци се слуша еден регионален или дијалектен подслој; за жал некои ниту прават напори да се запознаат и да ги применуваат правоговорните правила.

Општо земено, албанскиот стандарден јазик се заснова врз заеднички елементи од двата дијалекта: јужниот, т.е. тоскискиот и северниот, односно гегискиот дијалект. Меѓутоа, главна основа на фонетско-фонолошкиот и морфолошкиот систем на албанскиот литературен јазик е тоскискиот дијалект, но не се совпаѓа во целост, затоа што има и одредени гегиски особености не само во лексичкиот систем, туку и во други сфери. Имено, главните фонетски и морфолошки особености на северното тоскиско наречје се издигнати на степен на литературен јазик, преплетен со одредени гегиски црти, збогатен лексички фонд и зборообразувачки модел од гегискиот дијалект; неологизми, интернационални и позајмени термини од материјалниот и духовниот свет и др.

Најбитни разлики меѓу двата дијалекта на албанскиот јазик се фонетски и лексички, додека граматичките (морфолошките и синтаксичките) разлики се помали. Значи, помеѓу одделни краишта постојат разлики во изговорот на одредени гласови, збороформи, зборовниот состав итн. Но тие разлики не се толку големи, за да не можат Албанците од разни краишта да се разбираат меѓусебно.

За да се добие една претстава за дијалектната основа на албанскиот стандарден јазик ги претставуваме во табеларна форма поважните дијалектни разлики во споредба со стандардниот јазик:

<i>Гегискиот дијалект</i>	<i>Тоскискиот дијалект</i>	<i>Стандардниот јазик</i>
Фонетско-фонолошки разлики:		
има усни и носни самогласки (kam ~ kã:m ‘имама – нога’)	има само усни (орални) самогласки (kam – këmbë ‘имама – нога’)	има само усни самогласки (kam – këmbë ‘имама – нога’)
на акцентирано носно /ã/ (zã, nãn, hã:n ‘глас, мајка, месечина’)	иодговара акцентирано усно /ë/ (zë, nënë, hënë ‘глас, мајка, месечина’)	има акцентирано усно /ë/ (zë, nënë, hënë ‘глас, мајка, месечина’)
должината на самогл. е фонетска, но понекогаш таа има фонолошка вредност (plak ~ pla:k, kos ~ ko:s ‘старец – старица, кисело млеко – коса за косење’)	должината на самогл. е фонетска, таа во ниеден случај нема фонолошка вредност (plak ~ plakë, kos ~ kosë ‘старец – старица, кисело млеко – коса за косење’)	должината на самогл. има фонетски карактер (plak ~ plakë, kos ~ kosë ‘старец – старица, кисело млеко – коса за косење’)
отсутствува акцентираното /ë/, додека ретко се употребува неакцентираното	има акцентирано /ë/ со многу честа употреба на неакцентираното	има акцентирано /ë/ со честа употреба на неакцентираното
има вокална група ue (u:) – grue ‘жена’	вокална група ua (grua)	почесто ua и поретко ue (grua, mësues)
зборови со интервокално /-n-/ (rãna, vëna, syri)	зборови со интервокално /-r-/ (rëra, vera, syri)	многу зборови со интервокално /-r-/ и малку со /-n-/
разликување на вибрантните /r ~ rr/ (ara ~ arra ‘чува – бриче’)	отсуството на /rr/ (ara)	разликување на вибрантните /r ~ rr/ (ara ~ arra)
неколку ориентализми се изговараат со акцент врз претпоследниот слог (kãfe, tenëqe)	истите се изговараат со акцент врз последниот слог (kafë, teneqë)	тие се изговараат со акцент врз последниот слог (kafë, teneqë)

Морфолошки разлики (во граматички форми на зборовите):		
членувана форма со наставката -i: plak-i, breg-i, krah-i	членувана форма со наставката -u: plak-u, breg-u, krah-u	членувана форма со наставката -u: plak-u, breg-u, krah-u
има редуциран партицип, без наставки (la:, ha:p)	има целосен партицип, со наставки (larë, hapur)	партиципот на глаголите е целосен, со наставки (larë, hapur)
активната форма на имперфектот е сигматична, т.е. со ësh] (punojsha)	активната форма на имперфектот е асигматична, т.е. без ësh] (puno-ja, puno-ñja)	активната форма на имперфектот е асигматична (puno-ja)
пасивната форма на имперфектот е сложена - аналитична (u lajshna)	пасивната форма на имперфектот е несложена – синтетична (lahesha)	пасивната форма на имперфектот е несложена – синтетична (lahesha)
присуство на т.н. гегиски инфинитив (me punue) ‘да работи, за да работи’	со иста функција се употребува конјунктивот (të punoj) ‘да работи’ или тоскискиот инфинитив (për të punuar), ‘за да работи’	употреба на конјунктивот (të punoj) или тоскискиот инфинитив (për të punuar) ‘да работи, за да работи’
има 2-3 надградени форми за минатото време (kam, kisha, pata + pas + punu) ‘имаам, имаав, сум имал + работено’	нема такви надградени форми (но само: kam, kisha, pata + punuar) ‘имаам, имаав, сум имал + работено’	нема такви надградени форми (но само: kam, kisha, pata + punuar)
Лексички разлики (различни зборови за означување на ист предмет):		
katun(d)	fshat	fshat, katund “село”
tamël	qumësht	qumësht “млеко”
dhelpën	skile	dhelpër “лисица”
gjà, hajvan	kafshë	kafshë “говедо”
u:dh	rrugë	rrugë, udhë “пат”
krye	kokë	kokë, krye “глава”
katërdhet	dyzet	dyzet “четириесет”
tly:n	gjalpë	gjalpë, tëlyen “путер”
tinëz	fshehurazi	fshehurazi “скришум”
rrej	gënjej	gënjej “лаже”

Таб. 1. Табеларно прикажување на фонетско-фонолошки, морфолошки и лексички дијалектни разлики на албанскиот јазик во споредба со стандардниот јазик

Основни правоговорни норми

Од оваа табела може да се извлечат главните правоговорни норми на албанскиот стандарден јазик. Имено:

а) должината на самогласките има фонетски карактер, т.е. дали ќе биде кратка, средна или нешто подолга зависи од гласовното опкружување, позицијата во зборот, акцентот итн.;

б) сите самогласки се усни, без назален призвук;

в) група вокали и консонанти се изговараат како целосни;

г) звучните согласки остануваат звучни и на апсолутниот крај на зборот;

д) кога имаме ист збор кај кои имаме интервокално *ë-г-ç* или *ë-п-ç*, вокални групи *ia* или *ie*, тогаш тоскиските форми се нормативни, но во лексичкиот состав на литературниот јазик се прифатени и гегиски зборови со *ë-п-ç* и *ie* итн.;

е) општо земено, дијалектните варијанти на изговорот на фонемите се сметаат како допустливи, додека отсуството на фонемите е неприфатливо.

Некои правописни и правоговорни правила во фонетско-фонолошко рамниште ќе ги дадеме во соодветните глави и поглавја.

Често пати во практична примена на јазикот се уочуваат и некои граматички грешки (морфолошки и синтаксички). Таква грешка е, на пример, употребата на туѓите сопствени именки, како *Klinton*, *Ollbrajt*, *Bler* и др. само во една форма, иако нивната синтаксичка функција бара истите да се употребуваат во соодветен падеж и во членувана форма, како *U takua me Klintonin* (во акузатив) а не *U takua me Klinton* ‘се сретна со Клинтон’; употребата на множината на некои именки без /ë/ на крајот, како *shqiptar* (правилно: *shqiptarë* ‘Албанци’), *arsimtar* (правилно: *arsimtarë* ‘наставници’) итн; наместо личните заменки *ne*, *ju* ‘ние, вие’ погрешно се употребуваат нивните дативни форми *neve*, *juve* ‘нам, вам’ (*neve kemi punuar*, *juve jeni të zellshëm* ‘ние сме работиле, вие сте вредни’); грешки во употребата на препозитивниот член на генитивот: *Ministri i Punëve të jashtme*

të Maqedonisë (по правило: *i Maqedonisë* ‘Министер за надворешни работи на Македонија’) и др.

Исто така, неретко се забележуваат синтаксички влијанија од други јазици врз редоследот на зборовите; непотребна употреба на доста долги и сложени фрази, со матно и нејасно значење кои понекогаш се дури и неразбирливи и сл.

Непочитување на јазичните норми претставува и неумесната употреба на странските зборови. Како што е познато, поради многувековниот јазичен контакт на албанскиот со балканските јазици и влијанието на другите небалкански јазици, има квантитативна разлика на лексички заемки низ говорите на албанскиот јазик. Имено, во зависност од географската положба во одделни говори има квантитативна разлика на лексички заемки, т.е. повеќе или помалку зборови од грчкиот, латинскиот, турскиот, словенските јазици и др. Некои од заемките се цврсто вкоренети во дијалектниот говор и имаат општа распространетост. Дobar дел од овие општоприфатливи заемки се дел од лексичкиот состав на албанскиот стандарден јазик. Ваквите зборови се неизбежни и тешко дека можат да се заменуваат со домашни зборови.

Покрај овие, има зборови што имаат тесна дијалектна употреба (во еден регион, во група говори, во неколку говори, во еден говор). Ваквите малку распространети зборови се неприфатливи за лексичката норма. За секој јазик важи општото правило: предност имаат домашните зборови; колку помалку странски зборови употребуваме, толку е подобро.

За да се избегне погрешното читање како една фонема <gj> или <nj>, Правописот бара при ваквите случаи да се пишува <i>, но да се чита /j/, како: *djegie* [djeg-je] ‘горење’, *lagie* [lag-je] ‘наводнување’, *biologia* [biolog-ja] ‘биолог жена’, *kundërthënie* [kundërthënje] ‘противречност’, *parathënie* [parathënje] ‘предговор’, *shkupjania* [shkupjanja] ‘скопјанка’ и др. Исто така, и позајмените зборови во чиј состав има вокални групи *-ia*, *-ie*, *-io*, *-iu* со неакцентирано /i/, се пишуваат со <i> а се читаат со [j], како *-ja*, *-je*, *-jo*, *-ju*: *material* [materjal] ‘материал’, *ambicie* [ambicje] ‘амбиција’, *studioj* [studjoj] ‘студира’ итн.

Несогласување на правописните со правоговорните норми се забележува и во зборовните групи (sandhi).

Говорниот јазик ја применува синтаксичката фонетика, поврзувајќи ги зборовите во акцентски целисти; додека правописот го применува морфолошкото разграничување на зборовите. Имено, при поврзување на зборовите во реченица, некои од нив се изговараат како неакцентирани (në-shtëpí ‘дома’), некои со слаб акцент (rròtull shtëpísë ‘околу куќата’), а некои пак со секундарен акцент (bótë+kuptím=bòtëkuptím ‘мнение’). На пример, се пишува *E mora librin për të lexuar* ‘Ја зедев книгата за да ја прочитам’, додека се кажува *Emora librin/përtëlexuar//*. Во албанскиот, македонскиот и во други јазици во реченична низа услужните зборови (предлозите, сврзниците, честиците, препозитивните членови, кратките заменски форми) се неакцентирани и се изговараат како еден единствен збор со полнозначните зборови. Спореди ги, на пример синтагмите: се пишува *ai djalë*; се чита [aidjalë] ‘тој дечко’, *im bir* [imbir] ‘мој син’, *një qen* [njëqen] ‘едно куче’, *mish qengji* [mishqengji] ‘јагнешко месо’ итн.

Понекогаш, некој читател сакајќи со претерана доследност (хиперкоректност) да ја почитува пишуваната форма, не ги применува таквите правила на синтаксичката фонетика, но секој збор од реченицата го изговара како посебен и акцентиран, без да ги поврзува нив во соодветни групи.

Една друга многу честа причина за непочитување на правоговорните норми е врзана пак со пишаниот текст. Мислењето дека правилниот изговор во целост се совпаѓа со писмената форма и правописните норми не е умесен. Како што се знае, со букви се бележат фонемите, а не гласовните варијанти. Освен ова, правописот на албанскиот јазик се темели врз фонетскиот принцип, но тој се заснова во одредена мера и врз историски и морфолошки принцип. На пример, според правописот пишуваме *pjesëtim* ‘делење’, *ditëlindje* ‘роденден’, *dhjetëvjetor* ‘десетгодишнина’, *kallëzot* ‘кажува’, *kallëzore* ‘акузатив’ итн. но гласот [ë] во овие зборови обично не го изговараме. Пишувањето на [ë] во овој случај се темели врз морфолошкиот и историскиот принцип.

Од друга страна, сите самогласки, без разлика на тоа дали се акцентирани или неакцентирани, се пишуваат исто, но се изговараат со извесни разлики. Впрочем, се знае дека неакцентираниите вокали се артикулираат како пократки и послаби од акцентираниите. Но и помеѓу самите вокали постои

разлика: од сите неакцентирани самогласки најголемо должинско редуцирање претрпува [ë]. Имено, овој полувокал се скратува толку многу што понекогаш воопшто не се изговара. На пример, [ë] не се слуша ниту во литературниот изговор кај композициите *botëkuptim* [botkuptim] ‘мнение, мислење’, *mirëdita!* [mirdita!] ‘добар ден!’, *mirëmëngjes!* [mirmëngjes!] ‘добро утро!’, *bukëpjekës* [bukpjekës] ‘пекар’ и др. и покрај тоа што по морфолошкиот правописен принцип таа се пишува.

Исто така, [ë] се пишува според историскиот принцип во нечленувана форма кај зборовите од машки род, како *ballë* ‘чело’, *djalë* ‘дечко’, *kalë* ‘коњ’, *dyllë* ‘восок’, *drithë* ‘жито’, *brumë* ‘тесто’ (историски гледано тие биле именки од среден род) и др. каде самогласката [ë] не се слуша веќе ниту во литературниот изговор.¹⁸

Фонемата /ë/ во албанскиот јазик се изговара со различни нијанси. Во акцентирана положба не ја слушаме во гегиските говори, додека во неакцентирана положба се слуша низ целиот албански ареал. Во литературниот изговор таа се реализира како полуотворен среден вокал. Одредени негови модификации (нешто поотворена или позатворена) се допустливи. Во пишувана форма, графемата <ë> во апсолутен крај на зборот означува дека самогласката пред неа не треба да се изговара како кратка. На пример, читањето на напишаниот збор <bukë> ‘леб’ како *buk* (со кратко [u]) е погрешен, *bu.k* (со [u] од средна должина) толерантна, додека *buk^ë* е во духот на нормативниот изговор.

1.6. ЈАЗИЧНО ПЛАНИРАЊЕ

Јазичното планирање треба да се смета како дел од општественото планирање. Под јазично планирање како социолингвистичко прашање се подразбира:

- а) алфабетизација на јазиците,
- б) одредување на службен национален јазик,

¹⁸ Во насока на преразгледување и подобрување на правописот на албанскиот јазик преовладува мислењето дека овие зборови треба да се пишуваат без /ë/ на апсолутен крај на зборот.

в) стандардизација и нејова модернизација.

Последната стапка на јазичното планирање е модернизацијата, која ги опфаќа сите проблеми на усовршување, реформирање и осовременување на веќе нормираниот јазик, за да биде способен во целост да ги задоволи потребите на едно развиено општеството и успешно да се справува со најразвиените јазици во светот.

Првите три стапки од јазичното планирање на албанскиот јазик веќе во целост се исполнија. Имено, од Конгресот на азбуката, одржан во Битола 1908 година и Правописниот конгрес, Тирана, 1972 до сега се постигнати видни стручни, научни и практични резултати во полето на современиот албански јазик.

Објавени се многубројни научни и стручни прилози на полето на јазикот, монографии, разни видови речници, нормативни граматика, обемно литературно творештво од сите жанрови и др. Од нив би издвоиле неколку, како: *Албанскиот современ јазик и неколку основни правописни проблеми*, Тирана, 1973; *Правописен речник на албанскиот јазик* (Тирана, Приштина, 1983), *Толковен речник на албанскиот јазик* (Тирана, 1980, дополнето издание, Тирана, 2002), *Фонетика и фонологија на албанскиот стандарден јазик* (Тирана, 1969, 2004; Скопје, 2005), *Морфонологија на еџијата во албанскиот современ јазик*, Тирана, 1989; *Грамматика на албанскиот јазик I* (Морфологија), Тирана, 1995; *Грамматика на албанскиот јазик II* (Синтакса), Тирана, 1996; *Акцентот во албанскиот јазик*, Тирана, 1995; *Интерјункцивни правила во албанскиот јазик*, Тирана, 2002; *Фразеолошки речник на албанскиот јазик*, Тирана, 1999; *Синонимен речник на албанскиот јазик*, Тирана, 2002; *Речник на тирански зборови и изрази*, Приштина, 1986, 2002; *Стилистика и прагматика*, Тирана, 1999; *Социолингвистика*, Тирана, 1999; *Дијалектен атлас на албанскиот јазик*, I, II том, Наполи, 2007, 2008 год., *Енциклопедиски албански речник 1, 2, 3*; Тирана, 2008, 2009, многубројни двојазични речници: албански - странски јазик и обратно, голем број многујазични терминолошки речници и низа други дела од сферата на историјата на јазикот, дијалектологијата, балканската лингвистика и јазичната култура, од кои и многу школски и универзитетски учебници.

Процесот на глобализацијата станува ризичен за националните култури и јазици. Впрочем, влијанието на големите јазици врз малите и досега бил значителен. Но, со

процесот на глобализацијата, јазиците на малите народи уште повеќе се загрозени. Англискиот одамна е и изгледа дека ќе биде највлијателен јазик во светот. Тој како службен или полуслужбен јазик се употребува во повеќе од 60 држави во светот, додека посебно место зазема и во други 20 земји. Целиот културен свет настојува да го владее англискиот; дури 80% од целокупниот систем на електронска информативна меморија е на англиски. Под вакво силно влијание можат да се асимилираат одредени јазици, односно со глобализацијата на светот се претпоставува дека ќе изумрат половина од јазиците на малите народи.

Дотерувањето на правописните норми не претставува голем проблем, но побитна и потешка работа е да се одреди односот на албанскиот јазик, па и на македонскиот со големите влијателни светски јазици, особено со англискиот јазик на лексичко и термилошко поле. Во обединета Европа, дел од која сите сакаме да бидеме, јазиците на народите треба да бидат развиени до исто ниво што се однесува на изразните и комуникативните можности. Во еден недолг временски период ни се наметнува потребата без предрасуди и точно да одредиме како ќе ги наречеме и кодифицираме многу термини и предмети на современиот живот во нашиот јазик, било со домашни зборови, било со калкирање или позајмување и адаптација на истите зборови.

Познато е дека секој кој се служи со одреден стандарден јазик, должен е да ги почитува соодветните правописни и правоговорни норми. Во сите сфери на општествениот живот, луѓето праваат планови за понатамошниот развој. Во оваа смисла на јазично планирање, на 11 и 12 ноември 2002 год., по повод 30-годишнината од Правописниот конгрес на албанскиот јазик, во Тирана се одржа Меѓународна научна конференција "Албанскиот стандарден јазик и албанското општество денес".

На Конференцијата се истакна загриженоста за недоволното ниво на јазичната култура, пред сè во медиумите и јавната примена на јазикот, затоа што често се среќават непочитување на правописни и правоговорни норми, ненормативни граматички форми, неправилен состав на реченици, непотребна употреба на странски зборови итн. На крајот на својата работа, Конференцијата излезе со еден јавен повик до интелектуалците, наставниците, научниците, лингвистите, писателите, новинарите и др. со својата

активност да го унапредуваат, да го збогатуваат и да придонесуваат за научната и практичната примена на албанскиот стандарден јазик.

Во оваа насока, на една заедничка седница меѓу Претседателството на Академијата на науките на Албанија и на Академијата на науките и уметностите на Косово, одржана на 27 октомври 2004 во Тирана се формира **Меѓуакадемски совет за албанскиот јазик**. Овој орган се занимава со јазично планирање, унапредување на теоретска и практична примена на албанскиот стандарден јазик.

Во ова насока, Центарот за албанолошки студии од 15 до 17 декември 2010 година во Драч, Албанија одржа научна конференција на тема: “Албанскиот јазик во денешната етапа: политиките на подобрување и збогатување на стандардот” во која со реферат учествувавме и ние.¹⁹

Во рамките на проектот “Албанскиот јазик и компјутерот” со материјална поддршка на Владата на Косово, под менторство на најистакнати албански лингвисти, е изработен еден **компјутерски програм за правописот на албанскиот јазик AS 2.0**, кој е пуштен во употреба кон почетокот на 2005 година. Со овој важен програм, заснован врз досегашните искуства на јазиците на развиените народи, и албанскиот јазик е вклучен во кругот на компјутеризирани јазици.

Со компјутерскиот програм за правописот на албанскиот јазик можат да се коригираат над милион зборови и зборовни форми, односно околу четири милиони парадигматични форми. Корисникот нема потреба од посебна обука за примена на овој програм, доволни се само пет минути инструкции. Ваквиот програм несомнено ќе придонесе за исправка на правописните грешки на албанскиот јазик врз пишуван компјутерски текст.

¹⁹ Asllan Hamiti – Ajten Qamili, *Shtrirja dialektore e fjalës dhe përzgjedhja e formës normative*, www.albanologjia.com, kumtesa

1.7. АЗБУКАТА НА АЛБАНСКИОТ ЈАЗИК

Познато е дека изборот на графичкиот систем на јазиците е симболичен проблем. Со право е кажано (А. Меје) дека оние кои ја открија писмото беа најголеми лингвисти, потенцирајќи при тоа дека преобразбата на јазикот во симболи е многу тешка задача. Создавањето на азбуката се смета едно од најголемите откритија на човештвото.

Во пишувањето на јазиците, графемите ги одразуваат фонемите или основните гласови на говорот. Абецедата е збир на букви што ги употребува еден јазик според одреден редослед.

Конгресот на денешното писмо на албанскиот јазик е одржан во Битола од 14 до 22 ноември 1908 година. Во тоа време Балканот беше под владеење на Турската Империја, без државни граници и сите поробени народи беа во иста положба. Пред овој Конгрес се организирани неколку други кои имале иста цел, односно установување на едно единствено писмо за албанскиот јазик. Но, треба да се спомне дека тие писма првенствено имале регионален карактер и не успеале да се распространат кај сите Албанци.

За разлика од претходните конгреси, Битолскиот Конгрес беше прв со општонационален карактер. На него учествувале 50 делегати (32 со право на глас и 18 без право на глас), кои ги претставувале 23 градови, друштва и клубови од сите краишта, како и од колониите на Албанците од Романија, Италија, Грција, Турција, Египет, САД и др., претставници од три најзастапени конфесии кај Албанците (муслиманската, католичката и ортодоксната).

Фиг. 6. Кукаџа каде се одржа Конгресот на писмото на албанскиот јазик

Во текот на првите два дена на Конгресот се воделе бурни дискусии за воспоставување на принципите за составување и избор на основата на писмото. На третиот ден, попладне со тајно гласање се избра Комисија на азбуката од 11 члена во состав: Ѓерѓ Фишта, Митхат Фрашери, Луиѓ Гуракуќи, Ѓерѓ Ќиријази, Ндре Мједа, Глигор Цилка,

Димитри Буда, Ё ахин Колоња, Сотир Пеци, Бајо Топули и
Нузхет Беј Вриони.

Фиг. 7. Албулнаиџа комисија

На слика: 1. Gjergj Fishta, 2. Mithat Frashëri, 3. Luigj Gurakuqi, 4. Gjergj Qiriazi, 5. Ndre Mjeda, 6. Gligor Cilka, 7. Dhimitri Buda, 8. Shahin Kolonja, 9. Sotir Peci, 10. Bajo Topulli dhe 11. Nyz'het Bej Vrioni.

Во нивната макотрпна но плодна тридневна работа, се разгледале три можности:

а) да се адаптира едната од трите најраспространети писма во тоа време: истамбулското, она на друштвото “Башкими” или писмото на друштвото “Агими”;

б) да се изврши комбинација на спомнатите три писма,
и

в) да се состави едно ново писмо.

По многу дискусии, се избра третата опција: да се состави ново писмо за албанскиот јазик врз основа на латинската азбука. Изборот на латинската азбука за пишување на албанскиот јазик беше и еден елемент на културната еманципација на Албанците. Фонетската азбука со основа врз латинските букви во албанскиот писмен јазик и пред овој Конгрес имаше речиси четиривековна традиција, најмалку од првото комплетно дело напишано на албански јазик Мешари на Ѓон Бузуку (1555).

Латинското писмо е основа на абецедата на многу јазици, односно на 36 европски јазици и јазици кои се зборуваат во други континенти. Познато е дека некои јазици, како англискиот, францускиот, германскиот, италијанскиот и др. кога ја претставуваат својата абецеда ги даваат 26

латински букви, но комбинациите на графемите за бележење на одредени фонеме не ги сметаат за посебни букви, додека албанскиот стандарден јазик за 36 фонеме употребува 36 монографеми и диграфеми.²⁰

Латинската азбука која има 26 букви (сметајќи ја и графемата w), по својата бројност не била доволна за пишување на 36-те фонеме на албанскиот јазик, па затоа 25-те букви на латинскиот јазик (без двојното w) беа надополнети со други букви. Споредувајќи ја латинската азбука со писмото на албанскиот јазик може да се констатира дека:

1. Од латинската азбука со иста вредност се пренеселе во албанскиот јазик 20 графеми, и тоа: < a, b, d, e, f, h, i, j, l, m, n, a, p, r, s, t, u, v, z, y >;

2. Употребувајќи ја латинската буква, но со друго фонемско значење во албанскиот јазик, и тоа <с, q, x>. Во латинскиот буквата <с> ја означува фонемата /k/, додека во албанскиот се чита /c/ “ц”; лат. <x> е <кс>, алб. е /x/ “s” итн.;

3. Буквите <ë> и <ç> се формирани додавајќи им дијакритични (дополнителни) знаци на латинските букви <e> и <c>. Дополнувањето на латинската азбука за потребите на создавање писма во одредени јазици беше познато и во тоа време. Имено, латинските монограми се модифицирани со додавање на одредени дополнителни знаци и во неколку други јазици. На пример, освен знаци за бележење на носовноста на самогласките, акцентот и сл. како <ê, é, è; â, á, à; û, ú, ù> и др. во инвентарот на француската азбука има <ë, ç>. Во хрватската и во латинската азбука на српскиот јазик се присутни буквите <ć, č, š, ž, ĥ>; во полскиот јазик <ś, ź>; во германскиот <ï, ö> и др.

4. Удвојувајќи две латински букви во една заедничка сложена графема за пишување на одредена фонема на албанскиот јазик. Составувањето на таквите графеми се изведувало врз три начела:

а) со удвојување на две исти букви <l + l = ll> и <r + r = rr>;

б) со двојство на две различни букви од кои втората е <j>: gj (g+j) и nj (n+j);

в) спојувајќи една буква (односно <d, s, t, h и z>) со <h>.

По оваа постапка се добиени буквите: dh (d+h), sh (s+h), th (t+h), xh (x+h) и zh (z+h).

²⁰ Писмото на камбоџскиот јазик, со 72 букви е најбројна.

Се одредија и буквите <g> и <k> за пишување на соодветни заднонепчени согласки во албанскиот јазик /g, k/.

Според ова, се конституира инвентарот на писмото на албанскиот јазик со овој редослед:

A a	E e	I i	N n	Rr rr	V v
B b	Ë ë	J j	Nj nj	S s	X x
C c	F f	K k	O o	Sh sh	Xh xh
Ç ç	G g	L l	P p	T t	Y y
D d	Gj gj	Ll ll	Q q	Th th	Z z
Dh dh	H h	M m	R r	U u	Zh zh

Табела 2. Азбуката на албанскиот јазик

Како што може да се забележи, писмото на албанскиот јазик има:

а) **27 прости букви** (се пишуваат само со еден знак) и тоа: <a, b, c, ç, d, e, ë, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z> и

б) **9 сложени букви** (составени од две прости букви, удвоени букви, диграфи, диграми): <sh, th, zh, dh, xh, gj, nj, rr и ll>. ²¹

Деветте сложени букви по својата бројност сочинуваат една четвртина, односно 25% од вкупниот инвентар на абедата на албанскиот јазик, меѓутоа честотата на нивната употреба е мала. Според статистичките бројења 9-те диграфи опфаќаат само 6-7% од вкупните букви на еден пишуван текст. Со други зборови, во секои 100 букви на еден врзан текст, само 6 до 7 знаци се сложени букви. ²² Најфреквентна од

²¹ Патот на образување на диграфи, триграфи а поретко и на тетраграфи за составување на своето писмо го примениле и неколку други јазици кои за основа ја имале латинската азбука. На пр., во латинскиот јазик немало фонема, па се разбира и буква за пишување на фонемата /ш/, па според ова, таа фонема во различни јазици се бележи со разни графеме: на итал. со <sc> или <sci>, фран. со <sh>, герм. со <sch>, полски со <sz> итн. Во германскиот јазик фонемата /ч/ се пишува со четири букви <tsch> и др.

²² Ова значи дека фонемите што се бележат со диграфи во албанскиот јазик се најретки, па затоа практички не ја отежнуваат многу пишуваната форма. Имено, просечно на секои 1000 букви, 60 до 70 од нив се сложени, додека 930 до 940 се прости букви. Ако би имале само прости букви во абедата на албанскиот јазик (без диграми), пишуваниите текстови би имале $6.4 : 2 = 3.2\%$ помалку букви. Следствено на ова, истата пишувана содржина на 100 страници со писмо составена само од прости букви би се пишувало само со 3.2 страни помалку. Anastas Dodi – Jorgji Gjinar, *Fonetika*

диграмите е <sh> со околу 2.5%, а потоа <dh> со нешто повеќе од 1%; додека сите други останати сложени букви се помалку фреквентни од 1% (<nj> со 0.67%, <gj> со 0.65%, <tr> = 0.50%, <ll> = 0.47%, <th> = 0.47%, <xh> и <zh> со околу 0.06%.

Од овие квантитативни мерила може да се заклучи дека специфичната тежина на сложените букви при пишувањето на албанскиот јазик е мала и практички истите не претставуваат некој проблем.²³

Како графема со дијакритичен знак, буквата <ë> е најупотреблива во пишуван текст на албански јазик. Таа е на второ место со 10.45% по својата честота, додека <ç> рангирана на 33-то место со околу 0.31% малку се употребува.

Следствено на ова, разгледувајќи го графичкиот систем на албанскиот јазик врз општите лингвистички начела, односно споредувајќи го со абecedите на другите јазици, може да се каже дека тој спаѓа во група на најпрости и најпрактични писма: 36 фонеме на албанскиот јазик се пишуваат со 36 букви, составени од 25 прости, 9 сложени и 2 букви со дијакритични знаци. Од оваа гледна точка, општо земено, кај писмото на албанскиот јазик е применет основното графичко начело, според која една фонема треба да се бележи во сите случаи само со една посебна буква (проста или сложена).

Употребата на диграфите при пишување на албански јазик (во споредба со монографите) има свои добри и слаби страни. Слаба страна е тоа што пишувањето на двојните букви ни заземаат повеќе време, труд и простор; а добра страна е тоа што со инвентар од 27 прости графеме (единечни букви) се даваат 36 фонеме на албанскиот јазик.

Во графичкиот систем на албанскиот јазик буквите се со една единствена вредност, затоа што секогаш бележат само една фонема. Исклучок од ова општо правило се прави само со буквите <i, u>. Имено, по правило со буквата <i> се пишува фонемата /i/, додека со <u> главниот варијант на гласот /u/, како i mirë, iriq, ditë, dimër, di, ti; unë, urë, punë, punoj, dru и др. Во мал број случаи со <i> се бележи фонемата /j/, како во зборовите *djegie, pedagogia, zënie, parathënie* итн. (каде се

dhe gramatika e gjuhës së sotme letrare shqipe I, Fonetika (maket), 1983, Tiranë, стр. 212.

²³ Emil Lafe, *Alfabeti i Kongresit të Manastirit i vështruar nga koha e sotme*, Studime filologjike 1-2, Tiranë, 1999, 14.

пишува <i>, а се чита [j] за да не се чита како [ǰ, њ]). Во одредени фонетски позиции гласовите [i] и [u] се консонантизираат, т.е. преминуваат во полувокал. Така, неколку странски зборови се пишуваат со една од групите <ia, ie, io, iu> (како *variant, malarie, aksion, stadium* и др.) а се читаат како [varjant, malarje, aksjon, stadjum]; поточно помеѓу [i] и [j]. Кај мал број на зборови, пред сè кај латинските заемки, буквата <u> се чита како полувокал (некако помеѓу [u] и [v], слично со англиското дубле w), како *kolokuium, akuarium, kuadër, kuarc, kuotë* и др., образувајќи дифтонг со другата самогласка во контакт.

Албанскиот јазик има фонетско, односно фонолошко писмо. Но фонолошкото писмо што се заснова врз принципот на пишувањето на еден глас секогаш само со една буква е идеал. Апсолутната корелација еден глас = една буква без исклучок во ниту еден јазик не е спроведен докрај, затоа што во практичната примена ни еден конвенционален систем на писмо на било кој јазик не е консеквентен или целосно фонематски.

Со Конгресот на азбуката (Битола, 1908) конечно беше решен проблемот на многувековно различно пишување на албанскиот јазик врз основа на неколку модифицирани писма: латинското, арапско-турското, грчкото, кирилското писмо и др. Тој претставува круна на стремежите на многу генерации, јазичари, просветители, книжевници, интелектуалци и други добротворци и дејци за установување на едно единствено писмо и единствен албански стандарден јазик. Единствената абецеда на албанскиот јазик ги отвора вратите кон културна еманципација, кон еден единствен правопис и еден стандарден јазик за сите Албанци, како што е денес.

Во продолжение мислиме дека е корисно да ја дадеме латинската азбука на албанскиот јазик (во две верзии, со печатни и ракописни букви) во споредба со кирилската азбука на македонскиот јазик и нивната фонетска транскрипција (со одредени модификации):

Азбуката на албанскиот јазик (печатни и ракописни букви)	се читаат како:	Азбуката на македонскиот јазик	фонетска транскрипција
А, а - <i>А, а</i>	[a]	А, а	/ a /

B, b	- <i>B, b</i>	[bë]	Б, б	/ b /
C, c	- <i>C, c</i>	[cë]	Ц, ц	/ ts /
Ç, ç	- <i>Ç, ç</i>	[çë]	Ч, ч	/ tʃ /
D, d	- <i>D, d</i>	[dë]	Д, д	/ d /
Dh, dh	- <i>Dh, dh</i>	[dhë]	-	/ ð /
E, e	- <i>E, e</i>	[e]	Е, е	/ e /
Ë, ë	- <i>Ë, ë</i>	[ë]	(пред р)	/ ə /
F, f	- <i>F, f</i>	[fë]	Ф, ф	/ f /
G, g	- <i>G, g</i>	[gë]	Г, г	/ g /
Gj, gj	- <i>Gj, gj</i>	[gjë]	Ѓ, ѓ	/ ħ /
H, h	- <i>H, h</i>	[hë]	Х, х	/ h /
I, i	- <i>I, i</i>	[i]	И, и	/ i /
J, j	- <i>J, j</i>	[jë]	Ј, ј	/ j /
K, k	- <i>K, k</i>	[kë]	К, к	/ k /
L, l	- <i>L, l</i>	[lë]	Л, л (мекко л)	/ l /
Li, li	- <i>Li, li</i>	[lië]	Л, л (тврдо л)	/ l̥ /
M, m	- <i>M, m</i>	[më]	М, м	/ m /
N, n	- <i>N, n</i>	[në]	Н, н	/ n /
Nj, nj	- <i>Nj, nj</i>	[një]	Њ, њ	/ ŋ /
O, o	- <i>O, o</i>	[o]	О, о	/ o /
P, p	- <i>P, p</i>	[pë]	П, п	/ p /
Q, q	- <i>Q, q</i>	[që]	Ќ, ќ	/ c /
R, r	- <i>R, r</i>	[rë]	Р, р	/ r /
Rr, rr	- <i>Rr, rr</i>	[rrë]	(долго р)	/ R /
S, s	- <i>S, s</i>	[së]	С, с	/ s /
Sh, sh	- <i>Sh, sh</i>	[shë]	Š, š	/ ʃ /
T, t	- <i>T, t</i>	[të]	Т, т	/ t /
Th, th	- <i>Th, th</i>	[thë]	-	/ θ /
U, u	- <i>U, u</i>	[u]	У, у	/ u /
V, v	- <i>V, v</i>	[vë]	В, в	/ v /
X, x	- <i>X, x</i>	[xë]	Ѕ, ѕ	/ dz /
Xh, xh	- <i>Xh, xh</i>	[xhë]	Џ, џ	/ dʒ /
Y, y	- <i>Y, y</i>	[y]	-	/ ü /
Z, z	- <i>Z, z</i>	[zë]	З, з	/ z /
Zh, zh	- <i>Zh, zh</i>	[zhë]	Ж, ж	/ ʒ /

2. АСПЕКТИ НА ПРОУЧУВАЊЕ НА ГЛАСОВИТЕ

Гласовите имаат перцептивна и смисловна функција. За да се набљудуваат подобро овие функции, гласовите се изучуваат од три гледишта: физиолошко или артикулационо, физичко или акустичко и лингвистичко или функционално. Резултатите од овие аспекти меѓусебно се дополнуваат. Треба да се спомне дека изучувањето на функцијата на

фонемите на јазикот прерасна во нова дисциплина наречена како **фонологија**. Но фонетиката се занимава и со модификацијата на гласовите во говорната низа. Според ова, фонетиката ги изучува гласовите од три аспекти и тоа:

- а) од физиолошко или артикулационо гледиште,
- б) од физичко или акустичко гледиште и
- в) од аспект на промените на гласовите во зборот и зборовните групи.

Врз ваквото набљудување, се разграничија три одделни фонетски поддисциплини:

- а) *артикулационска фонетика*,
- б) *акустичка фонетика* и
- в) *комбинаторна фонетика*.

а) **Физиолошко** или **артикулационо набљудување**. Гласовите се образуваат преку говорните органи на човекот. За да се запознаеме со начинот и местото на артикулацијата на гласовите, треба да се истражува говорниот апарат. Говорните органи при образување на гласови по наредба на мозокот вршат извесни движења и заземаат одредена положба. Ова набљудување денес се врши со помош на одредени технички апарати: палатограф, лабиограф, електроларингограф, рентген и др. Ваквото гледиште се именува како **физиолошка** или **артикулационска фонетика** (но и како физиофонетика, физиологија на говорот).

б) **Физичко** или **акустичко набљудување**. Гласовите на говорот имаат акустична природа. Тие се образуваат преку извесни треперења на говорните органи, се пренесуваат во вид на воздушен акустичен бран и нив ги примаме преку сетилото за слух. Преку овој аспект се изучуваат акустичните особини на гласовите, како: висина, јачина, траење, боја на гласот, тон, шум и др. Експериментално-акустичната страна можеме да ја набљудуваме и со помош на разни апарати, како кимограф, осцилограф и др. Ова гранка на фонетиката се нарекува **акустичка фонетика**.

в) **Модификацијата** или **промените на гласовите** во говорната низа може да се смета како трет аспект на изучување на гласовите. Имено, употребувајќи во континуитет еден по друг во разни опкружувања и позиции, гласовите ги менуваат своите основни физиолошки и акустички особености. Со промените или модификацијата на гласовите се занимава една друга гранка на фонетиката, т.е.

комбинајорнајиа фонейика.

2.1. ФИЗИОЛОШКА ФОНЕТИКА

2.1.1. ГОВОРНИ ОРГАНИ

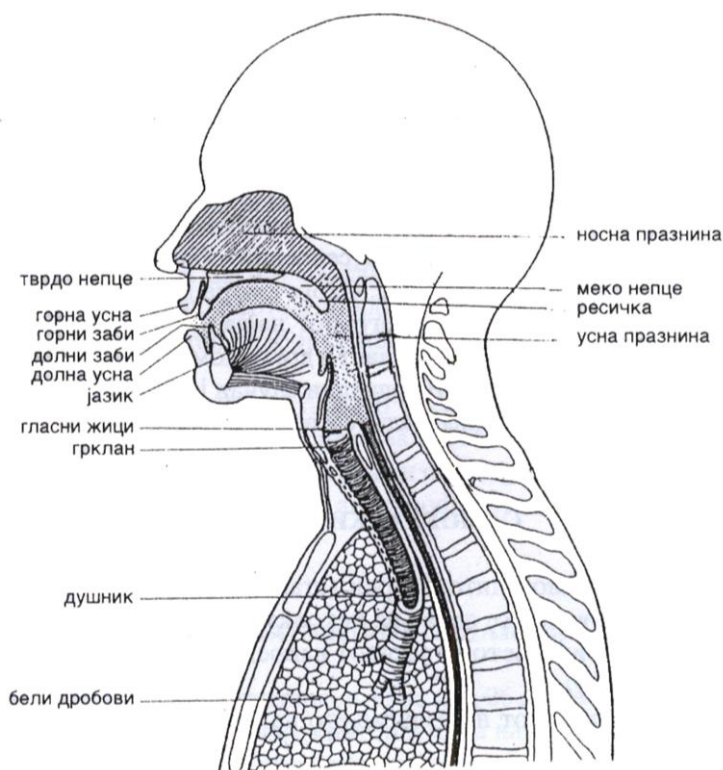
Човековиот говор е артикулативен процес, кој се изразува преку извесни движења на јазикот, усните, гласните жици како и на другите органи, односно со координирана работа на говорните органи под команда на нервниот систем.

Говорни органи (алб. organet e të folurit) се оние органи кои земаат учесто во образувањето на гласовите. Тие се нарекуваат и говорен апарат. Имено, говорниот апарат го сочинуваат сите органи од белите дробови до устата, во нераскинатата целост, сместени во градниот кош, вратот и устата. Физиолошката функција на говорните органи е примарна, т.е. дишење, хранење, вкус (со јазикот) и мирис (со нос). Но, кај човекот овие органи имаат и втора функција: зборувањето.

Говорните органи по својата функција што ја имаат при образување на гласовите се од три вида:

1. **Дишни органи** (алб. organet e frymëmarrjes), составени од белите дробови, бронхиите и душникот (трахејата) кои доставуваат воздух нужен за говорење;
2. **Фонациони органи** (алб. organet e fonacionit), составени од гркланот, каде се сместени гласните жици, со задача да го образуваат гласот, односно да направат фонација на воздушниот бран што поминува;
3. **Артикулациони органи** (алб. organet artikulative), каде спаѓаат шуплините над гркланот: фарингалната, носната и усната шуплина. Во усната шуплина се сместени јазикот,

непцето, ресичката, забите и усните. Тука се врши конечното оформување на гласот.²⁴

Фиг. 8. Говорниот апарат во профил

1. **Дишни органи.** Тие се наоѓаат во долниот дел на говорните органи, сместени во внатрешноста од градниот кош. Во нив се вбројуваат: дијафрагмата, градниот кош, белите дробови, бронхиите и душникот (трахејата). Нивната улога се состои од следново:

Дијафрагмата и градниот кош со нивната мускулатура вршат зголемување и намалување на волуменот на

²⁴ И нервниот систем, како координатор на целокупната работа на говорниот апарат, може да се смета дека учествува во составот на говорните органи. Па затоа, со право може да се каже дека говорниот апарат се дели на четири дела: (1) апаратот за дишење, (2) гркланот (ларингот), (3) надларингалните шуплини и (4) нервниот систем. Имајќи ги предвид меѓусебната поврзаност на слушањето со говорењето и фактот дека човекот не може да зборува ако не слуша, некои лингвисти во говорни органи го вбројуваат и апаратот за слушање. Види: Л.Р. Зиндер, *Общая фонетика*, Москва, 1979, стр. 95.

шуплината, на самиот граден кош и на белите дробови. Белите дробови вршат слична работа на пумпа, кои го притиснуваат воздухот нагоре, кон бронхиите и душникот, а потоа го влечат внатре. Дишењето се врши во две фази: (а) вдишување (полнење на белите дробови со воздух) и (б) издишување (празнење). При вдишувањето дијафрагмата се спушта надолу, со помош на меѓуребрните мускули ребрата се издигнуваат што доведува до проширување на градниот кош и зголемување на волуменот на белите дробови. При зголемениот волумен се намалува воздушниот притисок во белите дробови. Затоа што воздушниот притисок е поголем во природата отколку во проширените бели дробови, тогаш тие влечат воздух и се полнат со него.

Дишењето се врши автоматски и спонтано, под команда на центарот за дишење кој се наоѓа во издолжениот дел на мозокот. Но, при зборувањето и пеењето, дишењето може да се управува. Кога мируваме 15-16 пати во минута земаме и испуштаме по околу 500 cm^3 воздух, сметајќи го и една мала количина воздух што останува во белите дробови. Обично, циклусот на дишењето се повторува на секои пет секунди. Кога не зборуваме, вдишувањето и издишувањето се врши приближно за ист временски интервал. При зборувањето, земањето воздух се забрзува и се зголемува количината (3-4 пати повеќе), додека исфрлувањето надвор доста се успорува и се врши дел по дел.

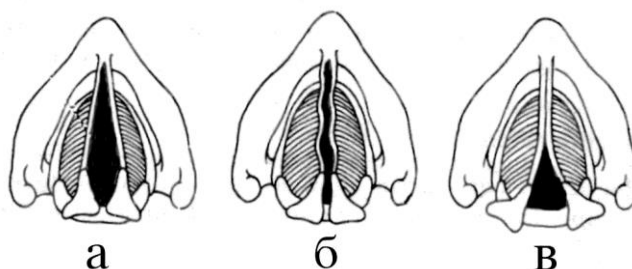
Белите дробови, покрај својата основна физиолошка функција да вршат размена на кислород со јагленород диоксид, служат уште за доставување воздух нужен за образување звукови од човечкиот говор. Притоа за говорот се искористува само издишниот воздух. Од двете крила на белите дробови, кои се состојат од многу мали меурчиња, при издишувањето преку бронхиите се втерува воздух во душникот (трахејата), со помош на движењето на меѓуребрните мускули и на дијафрагмата. Бронхиите претставуваат два канала кои излегуваат од две белодробни крила и се соединуваат во една вертикална 'рскавична цевка, т.е. душник или трахеја составена од повеќе кружни прстени што ја држат постојано отворена. Нејзината функција се состои во тоа да ја пропушти воздушната струја низ себе и оваа да дојде во гркланот и устата.

2. Фонациони органи. Фонациониот апарат се состои од *гркланоѝ* или ларингот (лат. larynx). Гркланот претставува проширен горен дел на трахејата. Гркланот е 'рскавична цевка со 2 cm димензија, проширен во предниот дел. Тој поширок дел се вика адамово јаболко, кај мажите се гледа со голо око и лесно може да се опипа. Имено, ларингот се состои од неколку подвижни 'рскавици меѓусебно поврзани со еластични жилчиња – кожни набори: прстеновидна, штитовидна, две пирамидални и гласилките. Пирамидалните 'рскавички со еластичните жилчиња се приближуваат или се оддалечуваат и така ја менуваат положбата на гласилките.

При јадењето гркланот е покриен со неговиор поклопец, епиглотата за да не ја пропушта храната во душникот, а потоа низ бронхиите до бели дробови. Ако се случи спротивното, можеме да се задушиме и да имаме несакани последици, па затоа зборувањето со полна уста не е само непристојна, туку може да биде и ризична.

Гласните жици претставуваат најважен орган на гркланот, без кој не можат да се образуваат гласовите. Гласилките се два еластични кожни набора поставени хоризонтално и симетрично во гркланот зад адамовото јаболко. Кај мажите се подебели и подолги (околу 17-22 mm), додека кај жените се потенки и пократки (11-16 mm). Во зависност од дебелината, должината и бројот на треперењата на гласилките, основниот тон е различен кај различни луѓе: основниот тон кај мажите е понизок (подебел глас), одошто кај жените и децата. Според тоа, сосема е нормално што децата и жените зборуваат и пеат со повисок регистар од мажите, односно за една октава (осум ноти) повисоко. Исто така, просечната брзина на треперењето на гласилките кај мажите е од 100 до 150 Hz, додека кај жените двојно поголема, односно 200-300 Hz.

Просторот меѓу гласилките се вика *глоѝа*, која е всушност една мала воздушна патека.

Фиг. 9. Три позиции на $\bar{\text{zlojāiā}}$:

а) $\bar{\text{y}}$ при нормално дишење, б) $\bar{\text{y}}$ при зборување и в) $\bar{\text{y}}$ при шејошење.

Кога не зборуваме гласилките се лабави, оставувајќи меѓупростор во форма на триаголник (види фиг. 6, а).

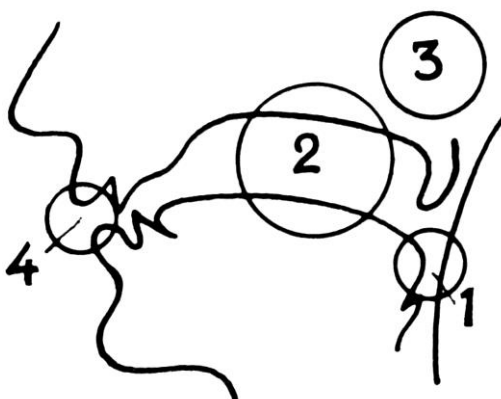
Образувањето на гласот или *фонација* се врши на следниов начин: (а) гласните жици можат да останат лабави, незатегнати или (б) да се затегнат. Ако гласилките се лабави (а), тогаш воздушната струја ќе мине слободно низ нив, нема да ги затрепери. При ваков лесен премин на воздушна струја се формира бука, т.н. ларингална бука. На ваков начин се добиваат безвучните согласки.

Ако гласилките се затегнат (позиција б), тие се приближуваат сосема една до друга иго попречуваат патот на воздушната струја што доаѓа од белите дробови, па таа ритмички ќе ги затрепери минувајќи низ нив: со треперењата се образува звук, наречен гркланов глас или *основен ѝон*. На овој начин се добиваат самогласките, сонантите и звучните согласки.

Степенот на затегнатоста на гласните жици, должината, дебелината и еластичноста, покрај општиот карактер (од полот, возраста), зависат и од индивидуалните особини (од градбата на говорниот апарат и др.). Меѓу мажите и жените, освен разликата во гласилките, има и други разлики во говорните органи. На пример, поради помалиот волумен на белите дробови, вдишувањето и издишувањето кај жените (и децата) е почеста отколку кај мажите. Па затоа, обично жените не само што зборуваат со повисок тон, туку нешто побрзо, со помека и помелодична артикулација од другиот пол.

Процесот на образувањето на гласот започнува во грклан, но конечен облик добива во горниот дел на говорните органи, со артикулацијата.

3. Артикулациони органи. Артикулационите органи се наоѓаат во горниот дел на човечкото тело. За вакви органи се сметаат надларингалните празнини, кои претставуваат резонаторен систем каде на основниот гркланов глас (тон или бука), ѝ се придодаваат извесни дополнителни гласови. Четирите главни артикулативни резонатори на говорните органи се: 1) фарингалната празнина, 2) усната празнина, 3) носовната празнина, и 4) празнината меѓу двете усни (претставени на следнава фигура):

Фиг. 10. Четирите главни артикулативни резонатори: 1) фарингалната празнина, 2) усната празнина, 3) носовната празнина и 4) празнината меѓу двеите усни

Фаринг. Фарингот е мускулна цевка во форма на инка, кој во долниот дел се врзува со гркланот и езофагот, додека во горниот дел со усната и носовната празнина. Во фарингот се наоѓаат две валвули, долу *еџглоидната* што го оневозможува влегувањето на храната во ларинг, додека горе *ресичка*, која допушта или спречува проодот на воздухот во усната празнина.

Усна празнина. Усната празнина е продолжеток на фарингалната празнина, која почнува од ресичката и завршува со усните. Таа служи како резонатор при образувањето на гласовите. Во неа се врши дефинитивното оформување на гласот. Имено, гласот што е создаден во гркланот, во устата добива конечен облик. Во устата се наоѓаат следниве говорни органи: *јазикот* (лат. lingua, алб. gjuha), *неџејо* (лат. palatum, алб. qiellza), *зобите* (лат. dentes, алб. dhëmbët), *венецот* или *алвеолиите* (лат. alveolus, алб. trysat, hojëzat), *ресичката* (лат. uvula, алб. njerithi) и *усните* (лат. labia, алб. buzët).

Јазик. Јазикот е месест плоскат орган составен од многубројни мускулчиња кои се поставени надолжно и попречно и се многу подвижни. Благодарение на својата подвижност, јазикот игра најважна улога при образувањето на гласовите. Во врска со неговата говорна функција, го делиме на четири дела: врв (лат. apex, алб. majë), преден дел (лат. praelingua, алб. rjesë e rëparme), среден дел (лат.

mediolingua, алб. pjesë e mesme) и заден дел (лат. postlingua, алб. pjesë e prapme e gjuhës).

Врвот е најиздадениот и најподвижен дел на јазикот, т.е. оној негов дел што се наоѓа под венецот. Делот којшто се наоѓа под предното тврдо непце е преден дел. Делот што се наоѓа под задното тврдо непце се вика среден дел, оној дел од јазикот што се наоѓа под мекото непце го нарекуваме заден дел. Разликуваме и корен на јазикот. Тоа е делот на апсолутниот крај од јазикот со кој тој е врзан за јазичната коска. Јазикот е подвижен со сите свои делови, освен коренот. Тој врши промена на формата и волуменот на усната празнина при артикулацијата на самогласките, додека кога се дига кон непцето прави прегради и теснини и на тој начин се образуваат најголем број од согласките.

Непце (алб. qiellzë). Горниот своден дел на усната празнина се вика непце. Непцето го издвојува усната од носовната празнина. Тоа се дели на: венец или алвеоли (алб. trysa, hojëza, alveole), тврдо непце (алб. qiellzë e fortë), меко непце (алб. qiellzë e butë), и ресичка или увула (алб. njerith, uvulë).

Венецот е најнапредниот дел на непцето. Тој се протега над горните кучешки заби и оди сè до првите катници.

Тврдо непце (лат. palatum durum) е делот на непцето од првите катници до последните. Тој дел ја покрива небната коска и затоа е тврд и неподвижен, како и алвеолите. Тврдото непце се дели на: предно тврдо непце и задно тврдо непце.

Меко непце (лат. palatum velum) е сводест месест дел од непцето зад последните катници. Тоа се дели на: предно меко непце и задно меко непце. Неговиот заден дел е подвижен.

Ресичка (увула, петле, конец, јазиче) се вика завршокот на мекото непце во вид на заострен изросток како мало јазиче, кој е доста подвижен и виси слободно во усната празнина. При нормалното дишење, кога не зборуваме таа виси надолу. Кога зборуваме, ресичката може да се подига и да се спушта. Кога ресичката е подигната го затвора преминот на воздушната струја низ носот. На ваков начин се артикулираат оралните самогласки и неносовните согласки (сите согласки со исклучок на носните ѓм, п, пј]. Со спуштањето на ресичката се овозможува дел од воздушната струја да мине низ носната празнина и така да се образуваат

носните согласки [m, n, ŋ] или одредени самогласки со назален призвук (во некои јазици и дијалекти, како што е на пример во францускиот јазик или во албанскиот гегиски дијалект).

Вилици (алб. *pofulla*). Имаме две вилици: горна и долна. Горната е неподвижна, бидејќи е врзана за черепот. Нејзината функција е да ги носи горните заби и заедно со долната вилица да ја отвора и затвора устата. Долната вилица многу е подвижна. Благодарение на нејзината подвижност фактички и станува отворањето и затворањето на устата.

Заби. Насадени се во вилиците и се делат на горни и долни. Заедно со вилиците служат да ја отворат и затворат устата. Предните заби земаат учество при образувањето на некои гласови (согласки). Во албанскиот јазик забите најважна улога имаат при образување на меѓузобните согласки [θ, dh] и уснено-зобните [f, v].

Усни. Улогата на усните (горната и долната) е да ја затвораат и отвораат усната празнина и со своето движење да го зголемуваат или намалуваат усниот резонатор. Долната усна е поактивна од горната. Благодарение на нивната подвижност и еластичност, тие можат да се спојат, заокруглуваат, да се извлечат напред или пак долната усна да ги допира предните горни секачи и да образуваат теснина. Имено, со споење на двете усни се образуваат двеуснените согласки [p, b, m], со заокруглување и извлекување напред се образуваат уснените самогласки [e, u, o] а со допир на предните горни заби се изговараат уснено-зобните согласки [f, v]. Вреди да се спомне и тоа дека усните се важен орган кои можат да се гледат и со голо око. Често пати кога соговорникот не слуша добро, некој зборува тивко и сл. слушателот ја следи движењето на усните за да резбере што е можно подобро.

Носна празнина. Носната празнина претставува непроменлив резонатор кој постојано е отворен напред. Со помош на еден дел од воздушната струја која минува низ неа, благодарение на спуштањето на мекото непце и увулата, носната празнина зема учество при образувањето на носните согласки. Во некои јазици како резонатор дејствуваат во

оформување на акустичката структура на одредени гласови, образувајќи назални или назализирани гласови.²⁵

Активни и пасивни органи. Како што видовме, некои од говорните органи се подвижни, бидејќи земаат активно учество при образувањето на гласовите, вршејќи одредени самостојни движења, а некои служат само како место на кое се образуваат гласовите. Според ова, првите се активни, а вторите – пасивни. Активни се: јазикот, усните, долната вилица, гласилките, мекото непце и ресичката. Пасивни се тврдото непце, венцот или алвеолите и предните заби.

Фиг. 11. Артикулациони органи

Централен нервен систем. Говорните органи при процесот на говорењето се во потполна меѓусебна координација. Централниот нервен систем ја раководи целата работа на говорните органи: испраќа команди на органите, ги контролира и усмерува нивните дејства. Сите движења на говорните органи се усмеруваат од моторниот центар на говорот (од центарот на Брок). Од друга страна, импулсите кои се создаваат во уво од пристигнатите гласови се

²⁵ Северниот дијалект на албанскиот јазик, односно гегискиот дијалект, освен орални самогласки, има и назализирани и назални самогласки – овие последниве со фонолошка вредност. Понекогаш самогласки со мал назален призвук (назализирани самогласки под влијание на носовните согласки, особено со регресивна асимилација во контакт) можат да се слушат и во јужните (тоскиските) говори како и во албанскиот и во македонскиот стандарден јазик. Меѓутоа, само во мал број јазици во Европа има назални самогласки, каде што тие имаат фонолошка, односно смисловна или граматичка вредност. Носовни самогласки има во францускиот јазик, португалскиот, полскиот и во северниот поддијалект на гегискиот дијалект.

испраќаат преку нервите до аудитивниот центар (во центарот на Верник), каде се декодира пристигнатата порака. Двете овие центри, сместени во левата хемисфера на мозокот (центарот на Брок во предниот дел, центарот на Верник во задниот дел) се меѓусебно тесно поврзани.

Местото на образување на гласовите заедно со начинот на нивното образување бил и сè уште е најважен критериум за именување и класификација на гласовите. Имено, и покрај развојот на акустичката и експерименталната фонетика, терминологијата на физиолошката фонетика и ден денес е најраспространетата и најпрактичната речиси во сите јазици.

Говорните органи функционираат како единствен и хомоген систем. Индивидуалните разлики на говорните органи во основа не влијаат врз начинот на образувањето на гласовите. Разликата меѓу гласот на еден маж и една жена, едно дете и еден возрасен човек, општо земено, нема лингвистичко значење.

Гласовниот бран се прима преку надворешното, средното и внатрешното **уво**. Благодарение на фактот што имаме две уши можеме со многу поголема точност да го лоцираме изворот на звукот без да ја свртиме главата, а оние кои се глуви во едно уво можат да имаат проблеми од ваква природа. Примениот глас како воздушен бран од увото преку нервите се пренесува до **мозокот**. И до ден денес малку се знае за **перцепцијата на говорот** – за тоа како всушност ушите и мозокот ја обработуваат примената дразба, на каков начин гласовниот воздушен бран се анализира во дискретни единици, како во тој континуиран бран се идентификуваат гласовите и нивните комбинации што имаат одредено значење.

Посебно прашање е како мозокот го распознава “истиот” глас, кога со акустички методи може да се докажува дека секој глас физички секогаш е различен од било кој друг глас; или како воопшто мозокот прави селекција на сето она што ушите ја примаат и го слуша само она што му е потребна, додека го изоставува тоа што не му треба (слично со нашата концентрираност само кај еден говорник во простор полн со луѓе кои едновременно гласно зборуваат).

За разлика од воспоставената техничка можност за наблудување на начинот на образувањето на гласовите во говорните органи, перцепцијата на говорот од ушите и

мозокот не може да се разгледува непосредно, туку овој процес треба да се истражува преку посредни методи.²⁶

Артикулациска основа. Процесот на движењето на говорните органи при образување на гласовите се вика изговор или артикулација. Изговорот на гласовите на мајчиниот јазик се врши според стекнатите навикки. Кога учиме одреден немајчин или странски јазик, пред сè за правилна артикулација на гласовите што ги нема мајчиниот јазик, потребна е сериозна работа и вежбање. Впрочем и оној на кој одреден јазик му е мајчин и кој настојува да го совлада правилниот изговор на стандардниот јазик, посебно внимание треба да им се посвети на регионалните или дијалектните разлики помеѓу сопствениот говор и литературната правоговорна норма. На пример, многумина припадници на гегискиот дијалект треба да бидат внимателни и да ги разликуваат меките [q, gj] од тврдите [ç, xh]; да ја избегнуваат артикулацијата на носовните самогласки, изговорот на долгите самогласки со фонолошка вредност, честото испуштање на самогласката [ë] итн.

Севкујнаџа артикулација на гласовите во одреден јазик се вика артикулациска основа. Кај артикулациската основа на јазиците, па и територијалните варијанти на извесен јазик, се забележуваат одредени сличности и разлики.

Не е правилно мислењето дека артикулациската основа на некои народи е предодредена, односно дека говорните органи на одредени раси физички се погодни само за образување на ограничен број гласови. Првиот јазик (мајчиниот, јазикот на средината) се учи во периодот на детството, додека артикулациската основа се гради онака како што се слуша во семејството и средината.²⁷

2.2. АКУСТИЧКА ФОНЕТИКА

2.2.1. АКУСТИЧКО ПРОУЧУВАЊЕ НА ГЛАСОВИТЕ

²⁶ Dr. Ranko Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Beograd – Novi Sad, 1991, стр. 78.

²⁷ John Lyons, *Hyrje në Gjuhësinë Teorike*, Londër, 1968 (превод на албански, 2001, 106-107).

Акустичката фонетика (< старогрчки *acusticos* “гласовна”) е гранка на фонетиката. Таа се занимава со објаснување на физичката природа на гласовите на говорот. За разлика од физиолошката фонетика која е многу стара, акустичката фонетика е нова гранка, тесно поврзана со развојот на природните науки, особено на физиката и математиката.

Почетните истражувања на акустичката фонетика се спроведени кон крајот на XIX век а се развиле особено по Втората светска војна и се развиваат со користење на разни апарати, кои можат со голема точност да ни ги прават достапни физичките особености на гласовите.

Секој глас, вклучувајќи ги и гласовите на говорот, ги има овие елементи или квалитети: **висина** (фреквенција), **јачина** (сила, интензитет), **должина** (траење, квантитет) и **боја** на гласот.

1. **Висина** (фреквенција). Висината на гласот се одредува од честотата (фреквенцијата) на треперењата на гласилките. Со други зборови, висината на гласот или општо на звукот, се мери со бројот на треперењата на звучното тело во единица од време – секунда. Висината на гласот е во правилен сооднос со бројот на треперењата: колку позатегнати се гласните жици и колку посилен е притисокот од воздушната струја, толку посилен ќе биде гласот и обратно. Докажано е дека луѓето со подолги и подебели гласилки имаат понизок глас и обратно, лицата со покуси и потесни – повисок глас. Врз ова основа се разликува гласот на неполнолетните деца и жените од гласот на мажите, бидејќи жените и децата имаат потенки и пократки гласилки, додека мажите подолги и подебели гласилки. Жените и децата обично зборуваат и пеат за една октава (осум музички ноти) повисоко од мажите.

Бројот на треперењата на гласилките за една секунда се вика фреквенција која се мери со херц (Hz).²⁸ Гласните жици можат да треперат од 40 до 1700 пати во секунда, но при зборувањето се користи само мал дел од овој дијапазон. Имено, кај мажите висината на гласот при зборувањето се движи од 80-250 Hz, додека кај жените е двојно поголем, односно 200-450 Hz. Човечкото уво може да слуша воздушни

²⁸ Името херц го добил во чест на сопственото име на германскиот физичар Н. Hertz.

треперења од 16-20 Hz како најниска граница до највисока граница од 18.000 Hz. Треперењата со пониска честота од 16 Hz (инфразвукот) и оние со повисока честота од 18.000 Hz (ултразвукот) човечкото уво не ги слуша.

Висината на нашиот глас и при текот на зборувањето често се променува, зависно од содржината на изразеното, од акцентот и од видот на исказот. Овие промени на висината играат важна улога во јазикот, затоа што го сочинуваат основата на говорната мелодија.

2. **Јачина** (сила). Јачината на гласот зависи од големината (размавот) на амплитудата на треперењата (брановите) на едно звучно тело. Звукот е посилен ако амплитудата е поголема и обратно - звукот е послаб ако амплитудата е помала. На пример, ако жицата на една гитара која е во мирување ја тргнеме посилено, ќе добиеме поголема амплитуда на треперењата, а со тоа и посилен звук. Така е и при човечкиот глас. При зборувањето, воздушниот притисок врз гласилките не е ист. Кога притисокот се зголемува, амплитудата расте, додека при намален воздушен притисок се намалува амплитудата. Значи, колку појаки треперења на гласилките имаме, толку посилен глас изговараме.

Треба да се спомене и тоа дека силата на гласот не зависи само од амплитудата, туку и од бројот на треперењата. Интензитетот на гласот е во превилен однос со квадратот на амплитудата и честотата на треперењата.

Силата на гласот се мери со Watt/cm^2 (ват/цм²), но во праксата се мери со мерката децибел (db, дцб). Според психофизичкиот закон на Вебер-Фехнер за еден децибел се смета силата на слаб звук кој одвај се слуша. Со испитувања е установено оти шепотот изнесува десет децибели интензитет, обичниот говор 60 дцб, викањето 80 дцб и најсилниот шум 100-120 дцб.

Интензитетот на гласот е главна особеност на динамичниот акцент – почива врз силата на издишната воздушна струја, таков како е во албанскиот, македонскиот и многу други јазици, кај кои акцентираниите самогласки се изговараат посилено од неакцентираниите.²⁹

²⁹ Fonetika dhe gramatika e gjuhës së sotme letrare shqipe I, *Fonetika* (maket), Tiranë, 1983, стр. 13.

3. **Должина** (траење, квантитет). Должината на гласовите се одредува од времетраењето на изговорот. Колку повеќе трае артикулацијата на одреден глас, толку подолг е истиот и обратно. Должината на гласовите се мери со стотинки од секундата (центисеконди, cs). Обично гласовите се изговараат во интервал од 2 до 24 cs. Времетраењето на изговорот се изразува повеќе кај самогласките, а во албанскиот јазик и кај парот: кратко /r/ ~ долго /rr/.

Во албанскиот стандарден јазик како и во македонскиот должината на самогласките имаат фонетски карактер. Имено, темпото на зборувањето, позицијата на гласот во зборот, гласовното опкружување, акцентот, карактерот на слогот (отворен - затворен слог), стилот на зборувањето и низа други фонетски фактори ја одредуваат должината на самогласките.

Со посредство на технички помагала докажано е дека како во многу други јазици, така и во албанскиот јазик непосредното соседство на согласките ја модифицира должината на самогласката. На пример: Колку побрзо зборуваме, толку гласовите се пократки. Самогласките кои се наоѓаат во непосреден допир со сонанти се подолги отколку кога се наоѓаат во контакт со опструенти. Акцентираниите самогласки се подолги од неакцентираниите, во сооднос 10 : 7.³⁰ Колку повеќе слогови има зборот, гласовите се реализираат како пократки и обратно. Самогласките во отворен слог се подолги од самогласките во затворен слог.

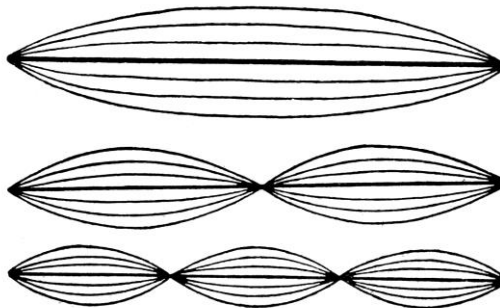
Како заклучок од ова може да се извлече дека должината на гласовите во албанскиот стандарден јазик не е трајна, туку напротив таа е променлива категорија и зависи првенствено од фонетските околности во кој се наоѓаат гласовите. Времетраењето на изговорот во албанскиот стандарден јазик не е фонолошки, т.е. нема ниту разликувачка (смисловна) ниту граматичка вредност, но е важна за нормите на литературниот говор.³¹

³⁰ Bahri Beci, *Sistemi fonologjik i gjuhës së sotme letrare dhe norma fonetike*, SF 1, 1985, стр. 108.

³¹ Должината на самогласките во гегискиот дијалект неретко има семантичка или граматичка функција, односно има фонолошка функција. Ова функција се изразува најдобро преку должинската опозиција (кратка ~ долга самогласка) кај одредени минимални лексички парови, од типот

4. **Бојата** на гласот зависи од градбата и формата на резонаторот. Резонаторите на говорниот апарат: фарингалната шуплина, усната, носната и усната празнина при зборувањето можат да го менуваат волуменот и формата. Поголеми промени претрпува усниот резонатор. Така, на пример, поинаков е звукот на еден инструмент од звукот на друг инструмент од ист вид, што зависи од формата на нивниот резонатор. Бојата на гласот и кај луѓето е различна, бидејќи и обликот на усната празнина, односно резонаторот, кај разни луѓе е различен.

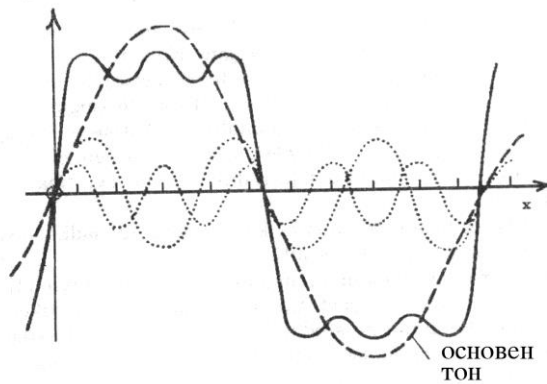
Ларингалниот тон се состои од (а) основниот тон - произведен од ритмичните треперења на гласилките во целост и од (б) парцијалните тонови - добиени од парцијалните треперења на гласилките. Види го подолу дадениот цртеж:

Фиг. 12. Графички приказ на треперењата на гласилките. Првиот цртеж осликува целосното треперење на гласилката со што се образува основниот тон. Со вториот е прикажано треперењето на две половини (1/2), додека со третиот треперењето на третиот треперење (1/3) на гласилката што со што се добиваат парцијалните (хармоничните) тонови.

Установено е дека основниот тон ја одредува висината и квалитетот на гласот, додека парцијалните тонови ја одредуваат бојата на гласот.

kos ~ ko:s 'кисело млеко – коса', *plak ~ pla:k* 'старец – старица', *dyshek ~ dyshe:k* 'душек – душеци' итн.

Фиг. 13. Сложена крива сосставена од итри синусоидални криви

Надларингалните резонатори делуваат како филтер, кој ги појачува или ги издишува парцијалните тонови што минуваат низ нив.

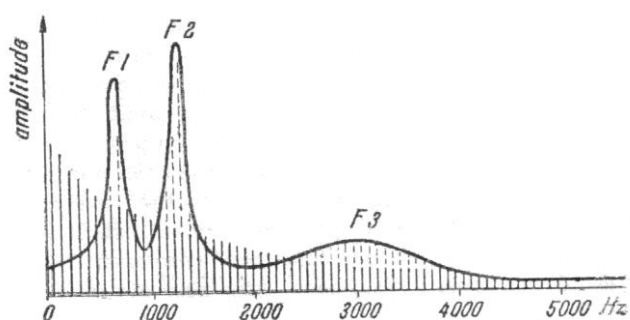
Секој глас на говорот има неколку форманти, кои се бележат со F_0 , F_1 , F_2 , F_3 , F_4 , F_5 итн. Од овие, F_1 и F_2 ја одредуваат бојата на гласот, додека F_3 , F_4 , F_5 итн. се смета дека карактеризираат индивидуални особини на човекот, па затоа немаат голема важност за лингвистичката анализа. Основниот тон F_0 се добива од целосното треперење на гласилките. Вредноста на F_0 за машкиот глас е 120 Hz, за женскиот глас 220 Hz.

Севкупноста на формантите на гласот ја формира неговата формантна структура. Воопшто, денес се смета дека вредноста на F_1 зависи од степенот на отвореноста на устата: колку поотворена е устата, толку повисока вредност има F_1 и колку позатворена е таа, толку пониска вредност има F_1 . Вредноста на F_2 зависи од положбата на јазикот во устата, односно од редот на самогласката: колку понапредна е самогласката, толку повисок е F_2 и колку поназадна е самогласката, толку понизок е F_2 . Учеството на усните при изговорот на одредени самогласки не додава некој нов формант, туку влијае врз снижување на F_2 : колку позаокружени се усните, толку помала е вредноста на F_2 .

Акустичен спектар на гласот. Во последно време, во акустичното набљудување на гласовите јазичарите користат и технички апарати, со кои се врши бележење на одредени особини на гласот. Имено, со помош на кимограф, осцилограф, спектрограф, сонограф, менгограф и др.

гласовните реализации се истражуваат со лабораториски, односно експериментални методи. На ваков начин се создаде експерименталната фонетика. При ваквото истражување не се зема предвид функцијата на гласовите за семантична разлика на зборовите. Ваквите студии на современата лингвистика ѝ донесоа нови сознанија и податоци за човечкиот говор и механизмот на зборувањето.

Овозможено е да се врши графичко прикажување на структурата на еден глас, особено на самогласките, која се вика акустичен спектар. Има два начина на прикажување на спектарот на гласот: со математичка и физичка метода. Со помош на математичката метода добиваме податоци за честотата и амплитудата на гласот, претпоставувајќи дека гласот останува непроменет. Еден ваков спектар е прикажан преку дадениов цртеж:³²

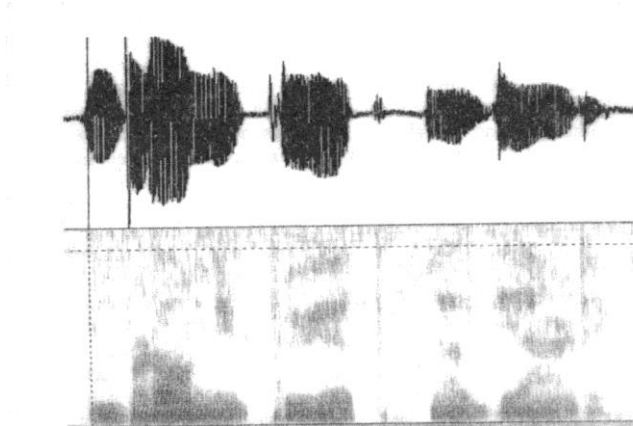

Фиг. 14. Математички спектар на гласот. Вертикално: јачината во db, хоризонтално: висината во Hz. Врвовите на кривата ги покажуваат формантите F_1 , F_2 , F_3 .

При акустичен опис на гласовите широка примена има акустичката метода, која овозможува да се визуализираат гласовите со сите нивни акустични елементи. На почетокот, акустичките анализи се вршеа со помош на сонографот, едно доста скапо техничко помагало, додека во денешницата работата на сонографот ја извршуваат посебни компјутерски програми. Од читањето на сонограмот добиваме податоци за должината на гласот, за формантните вредности и за јачината на гласот. Траењето се покажува во хоризонталната оска, висината во вертикалната оска, додека силата на гласот се изразува преку степенот на зацрнувањето на хартијата. Формантите се гледаат како црни хоризонтални кадели.

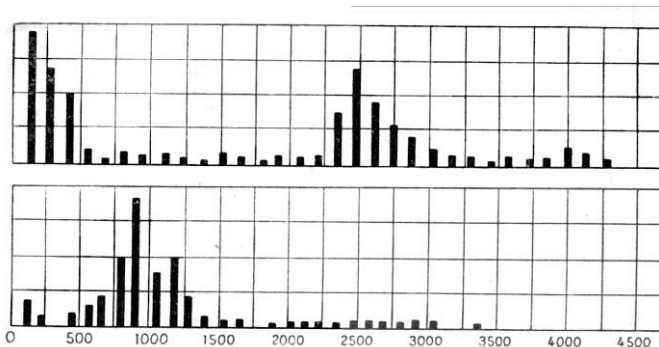
³² Rami Memushaj, *Hyrje në gjuhësi*, Tiranë, 2002, стр. 92.

Предноста на оваа техника е во тоа што ја отсликува целата реченица на говорот, односно го дава гласот во својата динамика, поврзан со другите гласови во зборот како и акустичните промени при меѓусебното поврзување при говорот:

Фиг. 15. Сонограм на реченицата Mbronі ружет nga zjarri ‘Чувајте ги планините од пожарот’: горе - осцилограмот на звучниите бранови; долу - формантината структура.

Визуелниот говор и вештачките гласови. Современата електроакустичка метода овозможува да се анализира било кој глас и резултатите да се претстават во форма на спектар. Таквиот спектар ги отсликува парцијалните тонови, висината и силата:³³

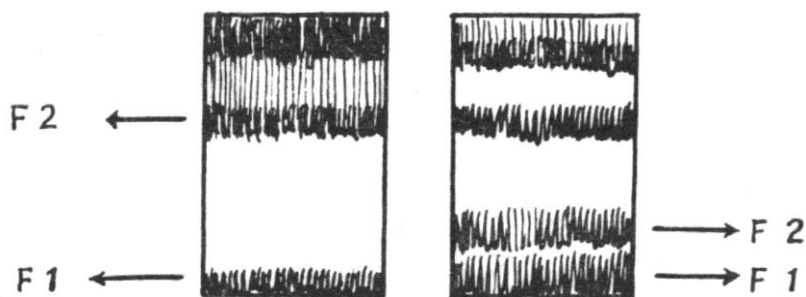

Фиг. 16. Една техничка можност за отсликување на акустичната структура на гласот: горе на самогласката [ei]; долу на [ea]

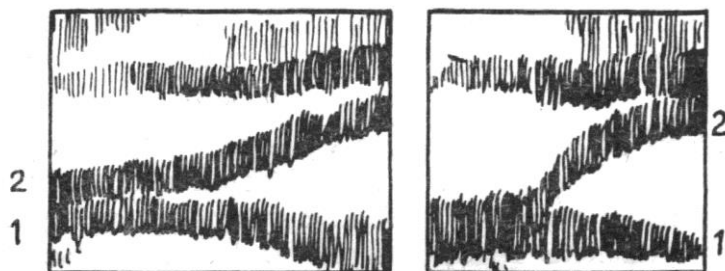
Но, кога се сака два или повеќе гласа да се споредуваат во ист спектар или кога се сака да се уочи како се

³³ Bertil Malmberg, *Fonetika*, Sarajevo, 1974, стр. 17.

променуваат гласовите при говорнит акт, се избира прикажувањето преку спектрограм, како во следните цртежи:

Фиг. 17. Спектрограм на самогласката [i] (лево) и [u] (десно) на англискиот јазик. Во спектарот на [i] се забележува дека формантите 1 и 2 (F_1 , F_2) меѓусебно се досѐа оддалечени, додека во спектарот на [u] двеите форманти се досѐа блиску едно до друго и се наоѓаат во долна фреквенциска зона. Формантите сместени во горниот дел на спектарот влијаат врз особеностите на самогласката, но ипаквото влијание нема јазична вредност.³⁴

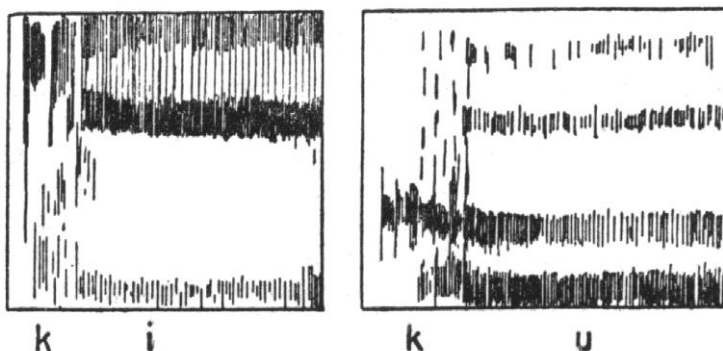

Фиг. 18. Спектрограмите на два дифтонга на англискиот јазик ($aɪ$, лево и $ɔɪ$ /boy/, десно). Се гледа дека првиот од вторите во вторите елементи е постепено (градуално). Формантите постојано се оддалечуваат еден од друг. Висинското ѝ се јавува само кон крајот на вторите елементи.

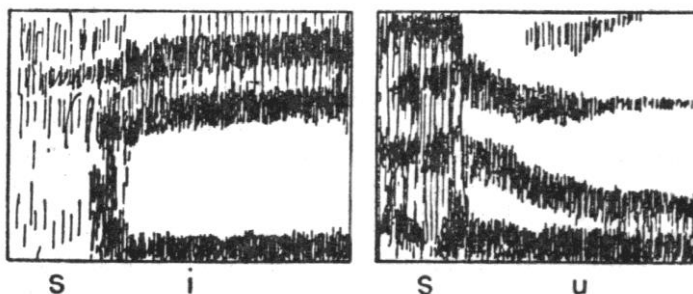
Ако при анализата се регистрираат гласовите на одредена реченица, онака како што временски следуваат, може да се забележува не само разликата помеѓу различните гласови, туку и нивните комбинаторни модификации, што преку увото не сме во можност да ги слушаме. Во рамките на типичните спектри, редовно постојат транзитивни зони (на

³⁴ Според Поттер, Кош и Грен: В. Malmberg, *Fonetika*, Sarajevo, стр. 18.

почетокот и на крајот на гласот).³⁵ Имено, од една страна може да се забележува како согласките влијаат врз самогласките, а од друга страна како самогласките делуваат врз бојата на согласките. Согласката во себе ја носи бојата на непосредните соседни самогласки. На пример, [k] или [s] во позиција пред [i] имаат сосема друг спектар од спектарот во позиција пред [u]. Спореди ги цртежите 19 и 20:

Фиг. 19. Спектрограмој на зрујајиа [ki] (лево) и [ku] (десно). шумој на согласкајиа во спектрограм добива неправилна форма на црни црји (на левајиа сјрана на сликијие). Јасно се гледа дека карактеристичниој шум на [k] завзема значително повеќе место кога се изговара пред преднајиа (зайворенајиа) [i] ојколку пред заднајиа (зайворенајиа) [u]. Всушност, шука имаме две досиа различни гласа, иако увојо ова не го приметјува, шуку ги соединува во една единсјивена фонема /k/.

Фиг. 20. Спектрограмој на зрујајиа [si] и [su]. Овде јасно се гледа дека форманијие на двејие самогласки се разликуваат од шумој на преходнајиа согласка, а согласкајиа ѝ ја дава бојајиа на самогласкајиа. Од друга сјрана, овде имаме две различни [s]: првајиа со боја на [i] а виоратја со боја на [u.]

³⁵ Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, II, Zagreb, 1969, стр. 627.

Но, и покрај меѓусебното влијание на гласовната низа при врзаниот говор, секој глас има сопствен специфичен спектар. Благодарение на ова, говорот, како начело и визуелно може да се пресликува преку акустичните филтри. Секој кој знае како изгледа спектарот на гласот, може да го “чита” тој глас. Во почетокот спектрографите се употребуваа за практични цели: на глувонемите во визуална форма им се претставуваше говорот.

Добиениот спектар или низата од гласовни спектри, техничарите имаат можност повторно да го преобразуваат во глас. Со посебен програм денес е овозможено напишаното компјутерите да го читаат а се прават обиди и говорната форма автоматски компјутерите да ја пишуваат.

2.2.2. АКУСТИЧКА ПОДЕЛБА НА САМОГЛАСКИТЕ

Акустичките особености на самогласките се тесно поврзани со нивната артикулација. Како што беше кажано и во претходната тема, вредноста на F_1 зависи од степенот на отвореноста на устата, вредноста на F_2 зависи од положбата на јазикот во устата, додека учеството на усните при изговорот на одредени самогласки влијае врз снижување на F_2 .

Акустичниот опис на самогласките се заснова врз вредноста на F_1 и F_2 во нивниот спектар. Врз основа на ова, според позицијата на F_1 и F_2 самогласките на албанскиот јазик се делат на:

1) **компактни и дифузни**: [a] ~ [i, y, u] (од артикулативна гледна точка: отворени ~ затворени самогласки);

2) **остри** (јасни, акутни) и **матни** (тешки, gravis): [i ~ u] (предни ~ задни);

3) **бемолни** и **небемолни** (прости): [y, u, o ~ i, a, e, ë] (лабијализирани ~ нелабијализирани).

Кај *компакијниите* самогласки вредноста на F_1 се наоѓа во централниот дел на спектарот и блиску до F_2 . Значи, кај нив гласовната енергија се концентрира во една тесна и централна зона на спектарот. Кај дифузните самогласки гласовната енергија се распространува во периферијата на

спектарот, односно F_1 е многу понизок, додека F_2 може да биде далеку или блиску него. Имено, кај [i] се наоѓа далеку, кај [u] блиску. Типична компактна самогласка е [a], додека дифузни се самогласките [i, y, u].

Разликата на *осириѝе* од *маѝниѝе* самогласки се заснова врз вредностите на F_2 . Острите самогласки имаат високо F_2 , што значи дека гласовната енергија се концентрира на горните зони на спектарот; матните самогласки имаат низок F_2 , затоа што гласовната енергија се концентрира во долниот дел на спектарот. Типична остра самогласка е [i], матнка [u], додека [a] опфаќа средна позиција. Тешките самогласки ги слушаме со матна и нејасна боја, поради тоа што кај нив преовладуваат парцијалните тонови со ниска фреквенција.

Бемолниѝе самогласки се разликуваат од *ѝросѝиѝе* (небемолните) само од вредноста на F_2 , која кај бемолните е пониска отколку кај небемолните самогласки. Ова снижување на вредноста на F_2 доаѓа од проширувањето на волуменот на усниот резонатор, како последица од учеството на усните во артикулацијата на уснените самогласки. Бемолна е самогласката [y], небемолна е [i].

Веќе ни е јасно дека најбитни за одредување на бојата на самогласките се фреквенциите на првите две форманти, т.е. F_1 и F_2 . За оваа цел се користат податоци на експериманталната фонетика. Овие вредности во албанскиот стандарден јазик се измерени од двајца албанолози. Ќе ги пренесеме таквите вредности за акцентирани и неакцентирани самогласки:³⁶

акцент. самогл.	F_1	F_2	неакц. самогл.	F_1	F_2
i	256	2111	i	266	2097
y	273	1613	y	281	1650
u	300	796	u	325	845
e	476	1777	e	436	1630
ë	486	1346	ë	426	1367
o	473	944	o	456	971
a	651	1238	a	583	1345

³⁶ Bahri Beci, *Sistemi fonologjik i gjuhës së sotme letrare dhe ...*, стр. 99; Lumnie Boriçi, *Kontribut mbi aspektin akustik të zanoreve të shqipes e të disa zanoreve të frengjishtes*, në Studime filologjike, nr.1, Tiranë, 1977, стр. 81.

Табела 3. Акустични вредности на формантите F_1 и F_2 на акцентирани и неакцентирани самогласки на албанскиот јазик

Од споредбата меѓу акцентираниите и неакцентираниите самогласки произлегува дека **неакцентираниите самогласки тежнеат да бидат поцентрални**: предните вокали стануваат поназадни, задните имаат понапреден изговор, отворените стануваат позатворени, додека затворените стануваат поотворени. Ова јасно се уочува од горната табела како и од графичкото прикажување на акустичниот триаголник на акцентираниите самогласки во споредба со неакцентираниите (види фиг. 20).

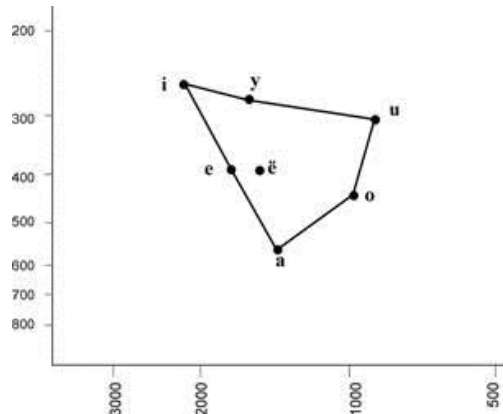
Од физиолошка гледна точка ова појава се објаснува со преместување на теснината од напред кон назад и со промената на обемот на теснината за премин на воздушната струја. Значи има непосредна и трајна врска меѓу артикулацијата и акустичниот ефект. Имено, висината на првиот формант (F_1) зависи од степенот на отвореноста на устата: колку повеќе се спушта јазикот, толку повисоки се фреквенциите и обратно. Висината на вториот формант (F_2) има спротивна поврзаност со должината на усниот резонатор.

³⁷

Според местото на двата форманта во музичката скала, самогласките можат да се сместат на начин што ќе се добие геометриска фигура (во форма на триаголник, четириаголник, трапез, кон итн. во зависност од тоа за кој јазик станува збор). Вакви шеми за самогласките во албанскиот стандарден јазик се дадени во цртежите 21, 22, 23. Акустичката класификација на самогласките се совпаѓа со нивната артикулацииска класификација.³⁸

³⁷ P. Delatre, *Un triangle acoustique des voyelles orales du français*, The French Review, May, 1948, 477 - 484.

³⁸ Bahri Beci, *Sistemi fonologjik i gjuhës së sotme letrare dhe ...*, стр. 99.

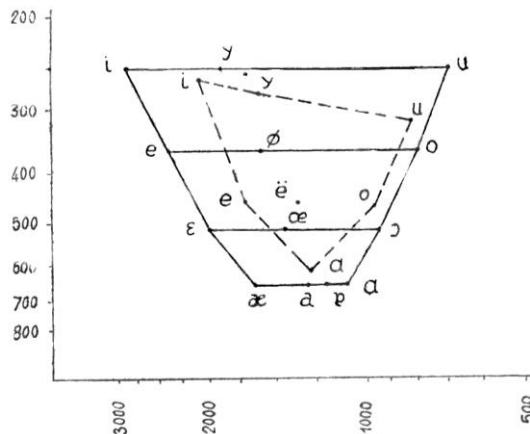

Фиг. 21. Акустичниот триаголник на акцентираниите самогласки на албанскиот стандарден јазик

Фиг. 22. Акустичен триаголник на акцентирани (со прекината линија ---) и неакцентирани самогласки (со непрекината линија —)

Од физиолошко набљудување, вокалите на албанскиот јазик се поцентрални од основните (кардиналните) вокали:³⁹

³⁹ Bahri Beci, *Sistemi fonologjik ...*, стр. 103.

Фиг. 23. Акцентирани и неакцентирани самогласки во споредба со кардиналните вокали

3. САМОГЛАСКИ И СОГЛАСКИ

Бројот на гласовите што ги артикулира или може да ги изговара човекот е многу поголем од гласовите што во јазиците функционираат како јазични единици, односно како фонеме.⁴⁰

⁴⁰ Бројот на основните гласови, односно фонеме во различни јазици и дијалекти не е ист. На пример: албанскиот стандарден јазик има 36 основни гласови (фонеме), македонскиот јазик има 31, румунскиот 27, бугарскиот 45; српскиот, хрватскиот, грчкиот и шпанскиот јазик 30; италијанскиот 28, англискиот 49, германскиот 39, францускиот 35 итн.

Артикулацискиот опис и поделба на гласовите и до ден денес зазема централно место, поради тоа што тој е попрактичен, поприфатлив и полесен. Поделбата на гласовите според начинот на образувањето, се надополнува и со неколку акустички и функционални особини.

Меѓу поделбата и описот на гласовите врз физиолошка и акустична гледна точка нема спротивставувања. Двете овие методи на изучување на гласовите се во потполна согласност и се надополнуваат.

За образување на гласовите на говорот се неопходни два фактора: *воздушниот бран* и *гласовниот канал* (дел на човечкиот орган од гркланот до усните). Според артикулациските и акустичките особини, сите гласови во албанскиот јазик, како и во другите јазици, ги делиме на две големи групи:

- а) **самогласки** (*zanore*, вокали) и
- б) **согласки** (*bashkëtingëllore*, консонанти).

Гласовниот систем на албанскиот стандарден јазик има 36 основни гласови – фонеме од кои:

7 самогласки (вокали): /a/, /e/, /ë/, /o/, /i/, /y/, /u/ и

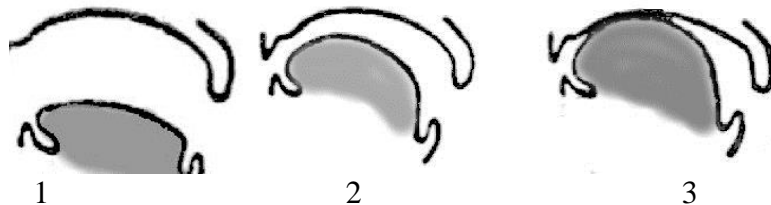
29 согласки (консонанти): /b/, /c/, /ç/, /d/, /dh/, /f/, /g/, /gj/, /h/, /j/, /k/, /l/, /ll/, /m/, /n/, /nj/, /p/, /q/, /r/, /rr/, /s/, /sh/, /t/, /th/, /v/, /x/, /xh/, /z/, /zh/.

Самогласките и согласките се разликуваат меѓу себе од физиолошки, акустички и функционални особини. Општите разлики меѓу нив се:

1. Самогласките се образуваат при широк простор во усната празнина низ која слободно минува воздушната струја, а при образувањето на согласките говорните органи прават одредена преграда или теснина, па воздушната струја мора да ја совладува таа преграда или да се пробива низ теснина триејќи се низ неа.

Поради ова многу полесно и со поголема точност се одредува местото на образувањето на согласките, т.е. местото на формирањето на преградата или теснината. Но, покрај местото, од битно значење е и начинот на образувањето. Имено, во албанскиот јазик разликуваме пет начина на образување на гласовите: а) со слободно минување на воздушната струја при широк простор за самогласките, додека за согласките на четири начина: б) со преграда, в) со

теснина, г) со преграда и теснина и д) со треперења (вибрации):

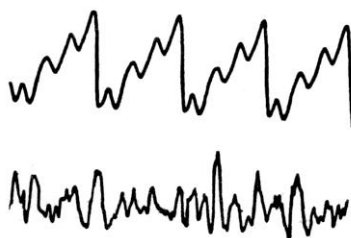
Фигура 24. Шемите прикажуваат: 1) слободно минување на воздушната струја; 2) минување на воздушна струја низ теснина и 3) целосна преграда. Црнелиниите го описуваат најречниот профил на усната празнина свршена кон лево: горе – нејцето и долу – јазикот.

Обично за место на образување на самогласките се смета најмалата теснина меѓу непцето и јазикот. При образување на гласовите јазикот во своето движење минува врз следниве три фази: (а) движење кон местото на образувањето, (б) задржување на новата положба и (в) враќање во првобитната положба. Најважна се втората и третата фаза, бидејќи од времетраењето на задржувањето зависи и побрзото или побавното враќање на првобитната положба.

2. Кога ги изговараме самогласките целиот говорен апарат е напрегнат (во тензија), додека кога ги изговараме согласките напрегнат е само одреден дел од говорните органи, односно зоната каде што се формира преградата или теснината.

3. Согласките се изговараат со посилен воздушен бран отколку самогласките.

4. Самогласките се разликуваат од согласките и врз основа на акустички особини. Имено, самогласките се тонови (музички гласови добиени од периодични треперења), додека согласките се шумови (немузички гласови добиени од непериодични треперења):

Фиг. 25. Графикон на музички тон (горе) и шум (долу)

Впрочем, и кај согласките има извесни разлики во количината на тонот и шумот: сонантите се тонови со слаби шумови, звучните согласки се шумови со слаби тонови, додека беззвучните согласки се чисти шумови. Со други зборови, гласовите се разликуваат по звучноста: (а) самогласките се најинтензивни, најјаки, најзвучни гласови; (б) следуваат сонантите кои се помалку звучни од првите, (в) по нив звучните и (г) на крајот беззвучните согласки.

5. Функционалната разлика меѓу самогласките и согласките зависи од нивната улога во слогот. Во албанскиот јазик единствено самогласките се слоготворни, го формираат врвот на слогот; додека согласките учествуваат во составот на слогот, но како самостојни не можат да образуваат слог. Врз основа на ова, бројот на слоговите во зборот се одредува според бројот на самогласките.

6. Вокалите и консонантите меѓусебно се разликуваат и според својата валентност, соединувачка (комбинаторна) особина, т.е. кои гласови со кои се употребуваат или не се употребуваат во непосреден допир. Општо земено, самогласките имаат поголема дистрибутивна слобода, додека кај согласките има повеќе ограничувања, особено при образување на група консонанти. На пример, во албанскиот јазик чести се консонантските групи *mb*, *nd*, *ng* и др., но некои комбинации, како *thdh*, *rrth*, *shzh*, *hth*, *zhth* или со обратен редослед се невозможни.

4. КЛАСИФИКАЦИЈА НА САМОГЛАСКИТЕ

Веќе рековме дека албанскиот стандарден јазик има седум основни вокални гласови или фонemi: /а, е, ё, о, и, у, у/. Истите самогласки се употребуваат во акцентирани и во неакцентирани положба. Пет самогласки /а, е, о, и, у/ се

наследени од праиндоевропскиот јазик, додека /y/ и /ë/ се создадени при историскиот развој на албанскиот јазик.

Познато е дека самогласките се чисти тонови при чие образување звучат едновремено два тона: основниот, кој се образува во гркланот со гласилките и карактеристичниот, кој се образува во устата. Својата конечна оформеност самогласката го добива во усната празнина. Квалитетот на самогласката зависи од положбата на јазикот, односно од хоризонталното и вертикалното движење на јазикот и од формата на усните. Значи, јазикот и усните ја играат главната улога при образување на самогласките, па затоа поделбата на истите се заснова токму врз положбата на јазикот и усните.

Самогласките се делат врз три основи:

- а) според местото на образување во усната празнина, односно најиздигнатиот дел на јазикот кон непцето;
- б) според висината на јазикот во усната празнина, и
- в) според учеството или неучеството на усните при нивното образување.

а) **Поделба на самогласките според местото на образувањето во усната празнина**, односно издигнатиот дел на јазикот кон непцето. - Јазикот се движи во две главни насоки: напред – назад (хоризонтално движење) и горе - долу (вертикално движење). Врз основа на хоризонталното движење на јазикот, односно местото на издигнувањето на јазикот кон непцето, разликуваме:

- **īредни самогласки** (самогласки од преден ред): [i, y, e];
- **задни самогласки** (самогласки од заден ред, веларни): [u, o] и
- **средни, централни самогласки** (самогласки од среден ред): [a, ə].

Предните самогласки се образуваат во предниот дел на усната празнина, со движење напред и издигнување на предниот дел на јазикот. Задните се образуваат во задниот дел на усната празнина, со движење и повлекување назад на задниот дел на јазикот; додека централните вокали се образуваат во средината на усната празнина (види слика 26):

Фиг. 26. Положба̄ӣа на јази́ко̄ӣ ѝри артикула́цӣа̄ӣа на самогласкӣе [i]- нејркина̄ӣа̄ӣа линӣја и [u]- ѝрекина̄ӣа̄ӣа линӣја

б) **Поделба на самогласките според висината на јазикот.** - Од вертикално издигнување или спуштење на јазикот, односно според висината на јазикот до која тој се дига кон непцето, самогласките ги делиме на: ниски, средни и високи. При ваквото движење на јазикот, меѓу јазикот и непцето се формира доста широка воздушна патека, средно отворена или тесна патека. Па затоа, ниските вокали се именуваат и како отворени, средните како полуотворени или полузатворени а високите како тесни вокали. Значи, според обемот на отвореноста или висината на јазикот, самогласките се делат на:

- **о̄ӣворени** (ниски самогласки): [a];
- **ѝолуо̄ӣворени** (средноотворени самогласки): [e], [ɛ] и [o];
- **зай̄ворени** (високи, тесни самогласки): [i], [y] и [u].

На следниот шематски приказ се прикажува положбата на јазикот и обемот на резонаторите при образување на отворената самогласка [a], полуотворената [e] и затворената [i]:

Фиг. 27. Положба̄ӣа на јази́ко̄ӣ и обе́мо̄ӣ на резона́ӣорӣе̄ ѝри изг̀воро̄ӣ на [a, e, i]

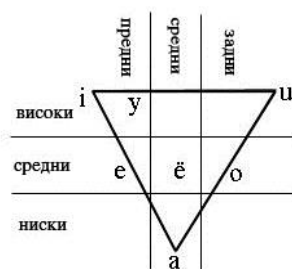
в) **Поделба на самогласките според учеството или неучеството на усните** при нивната артикулација. - Во зависност од тоа дали при образувањето на одредена самогласка учествуваат или не учествуваат усните, тие се делат на:

- **лабијализирани самогласки (уснени):** [y], [u] и [o];
- **нелабијализирани самогласки (неуснени):** [a], [i], [e] и [ë].

При артикулацијата на лабијализираните самогласки усните се заокружуваат и се извлекуваат напред, додека кај нелабијализираните вокали усните не учествуваат, значи тие се неутрални.

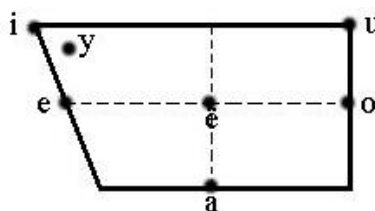
Местото на образувањето на самогласките во устата на човекот, во фонетиката обично шематски се прикажува со некоја геометриска фигура: со триаголник, трапез или елипса. Овој начин на лесно и практично претставување на вокалите го примени англискиот фонетичар Даниел Џонс (Daniel Jones) и оттогаш овој начин се користи во сите јазици во светот. Диаграмот треба да се сфати како шематски приказ на пресекот во профил на усната празнина свртена налево.

Вака изгледа акустичниот триаголник на албанскиот стандарден јазик:

Фиг. 28. Акустичен триаголник на албанскиот стандарден јазик

Поделбата на самогласките графички може да се прикаже и со разни дијаграми (во триаголник, трапез, елипса):

Фиг. 29. Вокалниот систем на албанскиот стандарден јазик прикажан во трапез

Вокалниот систем на албанскиот стандарден јазик можеме да го претставиме и во табеларна форма:

	предни		средни	задни
	неуснени	уснени	неуснени	уснени
затворени	i	y		u
полуотворени	e		ë	o
отворени			a	

Табела 4. Табела на класификација на самогласките на албанскиот јазик

Особините на редот (предни, централни, задни), висината (ниски, средни, високи) и лабијалноста (лабијализирани, нелабијализирани) кај самогласките меѓусебно се поврзани. Поврзаноста на овие особини ќе ја прикажеме во следната табела, каде со знакот плус (+) ќе го бележиме присуството на таа особеност. Овде не се земени предвид комбинаторните и позиционалните варијанти на седумте вокали, туку само оние карактеристики кои се користат при фонолошката опозиција на фонемите:

основен глас фонема	предни	средни	задни	тесни	полуотворени	отворени	лабијализирани	нелабијал.
/i/	+			+				+
/y/	+			+			+	
/e/	+				+			+
/ë/		+			+			+
/a/		+				+		+

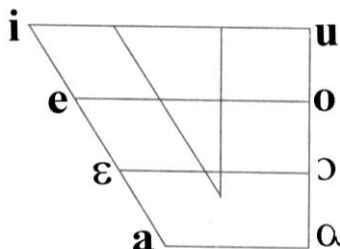
/u/			+	+			+	
/o/			+		+		+	

Табела 5. Опозиционитѝе особини на вокалнитѝе фонѝеми на албанскиот сѝандарден јазик

4.1. НАЧИН НА ОБРАЗУВАЊЕ И ПРАВИЛНА УПОТРЕБА НА САМОГЛАСКИТЕ

При опис и споредување на самогласките во сите јазичи се користи системот на основни (кардинални) вокали, изум на англискиот фонетичар Даниел Џонс. Овие вокали служат како идеална норма, односно како мерило или еталон со кој се споредуваат самогласките на било кој јазик. Основните вокали не се реални гласови, но замислени гласови со претпоставка дека се артикулираат во најекстремните можни позиции на јазикот во усната празнина. Ваквиот систем на

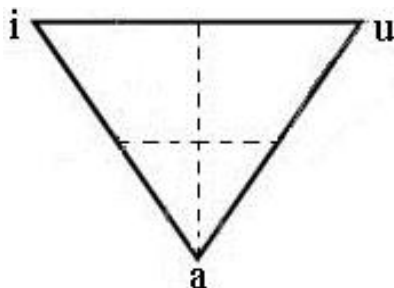
основни вокали се состои од осум самогласки: [i], [e], [ɛ], [a], [a], [ø], [o], [u]:

Фиг. 30. Основни гласови како параметар за сите јазици

Потпирајќи се врз ваквиот систем на основни гласови, во вокалниот трапез можат да се сместат самогласките на секој јазик. Од компаративното проучување на основните гласови со самогласките во одредени јазици произлегуваат особените на вокалниот систем на тој јазик. Установено е дека поблиску од местоположбата на основните гласови се самогласките на францускиот и италијанскиот јазик. Следствено на ова, вокалите од овие јазици се смета дека се напрегнати, т.е. се изговараат со голема тензија на говорниот апарат. Самогласките на албанскиот јазик исто така се артикулираат како напрегнати, но нешто полабави од францускиот, значи се поцентрални. Самогласките на англискиот и рускиот јазик, напротив, се полабави, т.е. се изговараат со помала тензија на органите на устата. Имено, степенот на мускулната напрегнатост на органите на устата е важен фактор кој влијае врз квалитетот на самогласките.⁴¹

Описот на гласовите, во овие рамки и на самогласките според начинот на образувањето е најпрактичен. При ваков опис, самогласките на албанскиот јазик се споредуваат со артикулативните еталони на основните вокали. На врвот на фонетскиот вокален триаголник се затворените самогласки [i], [u] и најотворената [a]:

⁴¹ Rami Memushaj, *Hyrje në gjuhësi*, Tiranë, 2002, 72-73.

Фиг. 31. Триџе основни самогласки на албанскиот јазик

Со положбата на артикулацијата на самогласките *ë*, *и*, *а*] се одредува крајната можна граница на движењето на јазикот при образувањето на самогласките. Имено, понатамошно дигање на јазикот кон непцето при артикулација на вокалите не е возможно, затоа што толку многу се стеснува просторот низ кој поминува воздушната струја, и на таков начин веќе се образува согласка, односно премин од самогласка во согласка (како на пр. [i] > [j]: ai > ај, i vëllai > i vëllaj). Од друга страна, поголемото спуштање на јазикот при зборувањето, односно поголемо отворање на устата отколку кај [a] не е можно. Впрочем, устата може да се отвора уште повеќе отколку при образувањето на [a], но не за говорење, туку за лекарски преглед на грлото или забите. Средните или полуотворените самогласки [e, ë, o] сразмерно го делат просторот помеѓу основните затворени вокали [i, u] и отворената [a].

Во врзаниот говор, во зборови и реченици вокалните фонеме се реализираат во различни варијанти. При употреба во разни фонетски опкружувања и позиции, кај самогласките можат да настануваат одредени модификации, односно извесни промени по местото на образувањето, отвореноста, степенот на лабијалноста; тие можат да се назализираат и сл. Спротивно од ова, кога се изговараат како одделни, т.е. изолирани тогаш не трпат промени. Артикулираните гласови во изолирана форма се викаат *основни* или *йрејсйавийелни варијанйи*, додека оние кои се изговараат во одредени фонетско опкружување се *йпозиционални* или *комбинайорни варијанйи*. Кога се опишува некоја самогласка, обично се мисли на неговата основна варијанта.⁴²

4.1.1. Изговор и правопис на [i]

Самогласката [i] во изолирана позиција се изговара со мало отворање на устата. Јазикот се поместува и се собира

⁴² Fonetika dhe gramatika e gjuhës së sotme letrare shqipe I, *Fonetika* (maket), Tiranë, 1983, 33.

напред, така што во фарингалната празнина се формира доста голем резонаторен простор. Предниот дел на јазикот се приближува кон тврдото непце, но останува извесна теснина за да го овозможи преминот на воздушната струја. Страните на јазикот се дигаат и го допират тврдото непце, повеќе одколку кај сите други самогласки. Врвот на јазикот е спуштен и ги допира долните секачи. Усните не учествуваат при изговорот на ова самогласка, тие се неутрални.

Следствено на ова, самогласката [i] се карактеризира како *ïредна, зайворена и нелабијализирана*.

Правопис и правоговор

Правопис и правоговор на странски зборови во чиј состав има неакцентирано [i]

Изговорот на самогласката [i] во албанскиот јазик и на [и] во македонскиот јазик е сличен. Општо земено, кога е во акцентирана положба или на почетна позиција на зборот кај изговорот на [i] се запазуваат основните особини. На пример: shi ‘дожд’, di ‘знае’, pi ‘пие’, pi ‘седи’, e mi ‘мои’, bari ‘овчар’, bijë ‘ќерка’, fëmijë ‘дете’, ministri ‘министерство’, dituri ‘знаење, наука’, liri ‘слобода’, shtëpi ‘куќа’, rini ‘младина’, i tij ‘негов’, i përditshëm ‘секојдневен’, i mirë ‘добар’, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë ‘Институт за лингвистика и книжевност’ итн. Понекогаш, во слаба фонетска позиција (кога е неакцентирана) [i] се изговара како полувокал, варијанта меѓу [i] и [j], најчесто кај странските зборови а помалку кај домашните: Diana ‘Диана’, Pllada ‘Илјада’, Etiopia ‘Етиопија’, Tokio ‘Токио’, Danieli ‘Даниел’, Molieri ‘Молиер’; ai ‘тој’, punoi ‘работел’, babai ‘таткото’ и сл.

Во лексичкиот состав на албанскиот јазик, во разни периоди и по различни патишта се позајмени извесни зборови од други јазици. Голем е бројот на странски зборови, особено од техничката и научната сфера, кои влегоа во албанскиот јазик преку писмен пат.

Правилата дадени во “Правописот на албанскиот јазик” - “Drejtshkrimi i gjuhës shqipe”, Tiranë, 1973; Prishtinë, 1974 за правилното пишување на зборовите и личните именки од туѓо потекло, треба да служат како основа и за правилниот изговор на истите.

Тука ќе ги наведеме најважните случаи кои во составот на зборовите има неакцентирано <i>, но кај кои ова <i> според правоговорната норма треба да се артикулира како глас меѓу [i] и [j]:⁴³

Странските зборови прифатени доцна во албанскиот јазик, првенствено преку писмениот јазик, кај кои имаме вокални групи -ia-, -ie-, -io-, -iu- со неакцентирано /i/, ова неакцентирано /i/ се изговара консонантизирано, доста слична со изговорот на [j]. На пример:

-ia-: aziatik ‘азијатичен’, ballkaniadë ‘балканијада’, brazilian ‘Бразилец’, diagnozë ‘дијагноза’, diagonale ‘дијагонала’, financiar ‘финансиски’, gjenial ‘генијален’, material ‘материјал’, miliard ‘милијарда’, olimpiadë ‘олимпијада’, pediatër ‘педијатар’ и др;

-ie-: bankier ‘банкар’, dietë ‘диета’, higjienë ‘хигиена’, karrierë ‘кариера’, magazinier ‘магацинер’ итн;

-io-: agresion ‘агресија’, aksion ‘акција’, ambicioz ‘амбициозен’, antibiotik ‘антибиотик’, aviacion ‘авијација’, bakteriolog ‘бактериолог’, bibliotekë ‘библиотека’, delegacion ‘делегација’, komunikacion ‘сообраќај’, mision ‘мисија’, recension ‘рецензија’, sanksion ‘санкција’, seksion ‘секција’, sesion ‘сесија’, stacion ‘постојка’, televizion ‘телевизија’, version ‘верзија’ и сл;

-iu-: akuarium ‘аквариум’, herbarium ‘хербариум’, kalcium ‘калциум’, kolokuium ‘колоквиум’, simpozium ‘симпозиум’, stadium ‘стадион’ итн.⁴⁴

4.1.2. Изговор и правопис на [y]

Главниот варијант на самогласката [y], како и [i], се изговара со мало отворање на устата. Усните земаат активно учество: тие се извлекуваат напред и се заокругуваат повеќе

⁴³ Prof. Androkli Kostallari (kryetar), Emil Lafe, Menella Totoni, Nikoleta Cikuli - *Gjuha letrare shqipe për të gjithë* (Elemente të normës së sotme letrare kombëtare), Tiranë, 1976, 282.

⁴⁴ IAP, *Drejtshkrimi i gjuhës shqipe*, Prishtinë, 1974, 90-91.

отколку кај сите други вокали. Масата на јазикот се поместува напред, но помалку отколку при образувањето на [i], така што волуменот на фарингалната празнина се проширува. Предниот и средниот дел на јазикот се дигаат кон тврдото неспе, но не толку високо колку кај [i]. Значи, самогласката [y] е малку поотворена и поназадна од [i]; таа е најлабијализирана самогласка, за разлика од [i] која е нелабијализирана.

Главниот варијант на самогласката [y] во албанскиот јазик е *зайворена, ѝредна и лабијализирана*.⁴⁵

Правопис и ѝравоговор

Правилна употреба на самогласките /i/ и /y/

Од начинот на образувањето на самогласките /i/ и /y/ лесно може да се установи дека главната разлика меѓу нив е отсуството на лабијалноста кај самогласка /i/, наспроти присуството на лабијалноста кај вокалот /y/. Заедничка особина им е тоа што двете се предни и тесни вокали, со дополнителна разлика дека /y/ се изговара како поотворена и поназадна од /i/.

За да се извежба начинот на артикулацијата на овие две самогласки, во продолжение ќе дадеме неколку зборови кои би требало да се пишуваат и да се читаат:

Со /i/: ai ‘тој’, bilbil ‘славеј’, frikë ‘страв’, gjilpërë ‘игла’, hiri ‘се качи’, kimb ‘црв’, krip ‘сол’, kripore ‘солана’, qilim ‘килим’, qime ‘влакно’, rrip ‘ремен, каиш’, sirtar ‘фјока’, shpirt ‘душа’, shqip ‘албански’, shqiptoj ‘изговара’ итн.

Со /y/: dy ‘два’, i dytë ‘втор’, dymbëdhjetë ‘дванаесет’, ynë ‘наш’, undyrë ‘масло’, sy ‘око’, dry ‘катанец’, ty ‘тебе’, byzylyk ‘алка’, dysHEME ‘под’, gjysmë ‘пола’, lyp ‘бара’, lypës ‘питач, просјак’, tym ‘дим’, zymbul ‘зумбул’ и др.

⁴⁵ Fonetika dhe gramatika ... I, *Fonetika* (maket), Tiranë, 1983, 34-35.

4.1.3. Изговор и правопис на [u]

На сличен начин, како вокалите [i] и [y], самогласката [u] во изолирана позиција се изговара со мало отворање на устата. Усните се активни: се извлекуваат кон напред и се заокруглуваат, образувајќи на ваков начин еден тесен премин за воздухот. Телото на јазикот се повлекува наназад, така што фарингалната шуплина се стеснува. Врвот на јазикот е спуштен надолу, но обично не ги допира забите. Предниот и средниот дел на јазикот се спуштени и не се дигаат кон непцето. Задниот дел се подигнува горе кон мекото непце (па затоа ова самогласка се вика и веларна). Степенот на издигнувањето на јазикот кон непцето речиси е иста со она на [i].

Може да се заклучи дека самогласката [u] во албанскиот јазик е *задна, зайворена и лабијализирана*.

Правопис и правоговор

Правилна употреба на самогласките /u/ и /y/

Според правописните и правоговорните норми треба да се употребуваат со /y/ во сите случаи именките и придавките, кои завршуваат со -ull, -ur, како и изведените зборови од нив. На пример:

akull, akulli, akullit, akullin, akullore ‘мраз, мразот, на мразот, мразот, сладолед’; kukull, kukulle, kukulla, kukullës, kukullën, kukullat, kukullave, kukullash ‘кукла, ...’; kumbull ‘слива’, mjegull ‘магла’, nofull ‘вилаца’, petull ‘мекица’, vetull ‘веѓа’, sqetull ‘пазув’, kungull ‘тиква’, grotull ‘тркало’, shembull ‘пример’, flutur ‘пеперутка’, hekur ‘железо’, lerpur ‘зајак’, tingull ‘глас’⁴⁶ и др.

Треба да се употребуваат со /u/ (а не со /y/) зборовите:

bufe ‘бифе’, bulmet ‘млечни производи’, burokrat ‘бирокурат’, fruta (pemë), ‘овошје’, gjurmë ‘трага’, gjurmoj

⁴⁶ Во согласност со долгогодишниот изговор, зборовите *tingëlloj, tingëllimë, bashkëtingëllore*, изведени од зборот *tingull*, се пишуваат и се изговараат со -ë- (DGjSh, 60).

‘истражува’, kurbet ‘туѓина’, parashutë ‘падобран’, sfungjer ‘сунѓер’ и др.

Се пишуваат и се изговараат со /y/ (а не со /u/ или со /i/) зборовите:

bërryl ‘лакт’, bylyk ‘стадо’, byrek ‘бурек’, byro ‘биро’, dyqan ‘продавница’, dyshek ‘душек’, fryt ‘плод’,⁴⁷ i frytshëm ‘плоден’, mysafir ‘гостин’, myshteri ‘муштерија’, natyrë ‘природа’, qumur ‘ќумур’, (dhi) shytë ‘шут (коза)’, trysni ‘притисок’ итн.

4.1.4. Изговор на [o]

Самогласката [o] се изговара со средно отворена уста. Усните малку се удолжуваат и се заокруглуваат; па затоа [o] е со слаба лабијализација. Како и кај [u], кога ја изговараме самогласката [o], масата на јазикот се собира нанзад. Предниот и средниот дел на јазикот се спуштени и обично врвот на јазикот не ги допира предните заби. Задниот дел на јазикот е средно издигната кон мекото непце. Страните на јазикот се испуштени, односно не се дигаат кон непцето или горните заби.

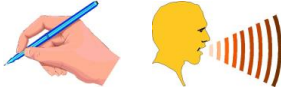
Следствено на ова, кога е самостојна самогласката [o] се изговара како *ѝолуоѝворена* (полузатворена), *задна* и *лабијализирана*.

4.1.5. Изговор и правопис на [e]

И вокалот [e] се изговара со средно отворена уста. Јазичната маса се преместува напред, но помалку одколку кај [i], така што фарингалната празнина се проширува. Врвот на јазикот е спуштен и ги допира долните секачи. Страните на јазикот ги допираат тврдото непце, но допирната површина е помала отколку кај [i]. Средниот дел на јазикот умерено се подига кон тврдото непце. Усните не учествуваат во артикулацијата.

⁴⁷ Треба да се разликува семантиката на зборот *frutë*, *fruta* со значење “овошје“ од зборот *fryt*, *-i* со значење “ѝлод”.

Може да се заклучи дека самогласката [e] се карактеризира како *йолуо̄ворена*, *йредна* и *нелабијализирана*.

Правопис и правоговор

Правопис и правоговор на самогласката /e/

а) Акцентирано /e/

Се пишуваат и се изговараат со /e/ (а не со /è/) зборовите:

(më) dhemb ‘ме боли’, dhembje ‘болка’, emër ‘именка’, femër ‘жена’, e premtë ‘петок’, shembull ‘пример’, shembullor ‘примерен, одличен’, i shtrembër ‘крив’, shtrembëroj ‘искривува’, zemër ‘срце’, zemëroj ‘луги’, i përzemërt ‘срдечен’ итн.

argjend ‘сребро’, brenda ‘внатре’, brendi ‘внатрешност, содржина’, сеној ‘загрозува’, (i, e) dendur ‘густ,-а’, gjendje ‘состојба’, kuvend ‘собрание’, mendje ‘памет, ум’, mendoj ‘мисли’, përmend ‘спомнува’, përmendore ‘споменик’, parmendë ‘рало’, qep ‘куче’, qendër ‘центар’, (kam) qenë ‘сум бил’, qenie ‘суштество’, qengj ‘јагне’, tendë ‘шатор’, vend ‘место’, zëvendës ‘заменик’, zëvendësoj ‘заменува’ и др.; e enjte ‘четврток’, gështenjë ‘костен’, pe ‘конец’, (i, e) shenjhtë ‘свет,-а’, (i, e) shtrenjtë ‘скап, -а’ итн.

б) Неакцентирано /e/

Кај именките од женски род, кои во нечленувана форма еднина имаат неакцентирано /-e/ во апсолутниот крај на зборот, само во членувана форма на номинативот се испушта вокалот /-e/ (спореди artiste – artistja ‘актерка’, lule – lulja ‘цвеќе’, nxënëse – nxënësja ‘ученичка’, çështje – çështja, ... ‘прашање’), додека во сите други падежи, таа се запазува, како на пр.:

Нечленувана форма (еднина)

Номинатив:	(një) artiste	lule	nxënëse
Генитив:	i, e (një) artisteje	i luleje	i nxënëseje
Датив:	(një) artisteje	luleje	nxënëseje
Акузатив:	(një) artiste	lule	nxënëse

Аблатив: (prej) (një) artisteje luleje nxënëseje

Членувана форма (еднина)

Emërore:	artistja	lulja	nxënësja
Gjinore:	i (e) artistes	i lules	i nxënëses
Dhanore:	artistes	lules	nxënëses
Kallëzore:	artisten	lulen	nxënësen
Rrjedhore:	(prej) artistes	lules	nxënëses

Такви се и именките: fitore - fitorja, fitoreje ‘победа’; lulishte - lulishtja, lulishteje ‘цвеќара’; mësuese - mësuesja, mësueseje ‘учителка’; perde, perdja, perdeje ‘завеса’; qytetare - qytetarja, qytetareje ‘граѓанка’; studente - studentja, studenteje ‘студентка’; shishe - shishja, shisheje ‘шише’; anije - anija, anijeje ‘брод’; familje - familja, familjeje ‘семејство’; korqe - korqja, korqeje ‘жнење’; rуетje - rуетja, rуетjeje ‘прашање’; rrokje - rrokja, rrokjeje ‘слог’ и др.

4.1.6. **Образување на самогласката [a]**

При изговорот на самогласката [a] устата се отвара повеќе околку при образувањето на другите самогласки. Јазикот завзема средна положба во споредба со предните и задните вокали. Задниот дел на јазикот сосема малку се издига кон меѓузоната на мекото и тврдото нешце.

Масата на јазикот се повлекува малку наназад (но не колку кај задните вокали), така што фарингалната празнина се стеснува. Усните не учествуваат во артикулацијата на [a].

Поради тоа што степенот на издигнувањето на јазикот кон нешцето е сосема мала, како и степенот на повлекувањето назад; самогласката [a] може да се смета како нелокализирана (неодредена, неопрделена) во однос на местото на образувањето. Но засновајќи се врз положбата на јазикот во усната празнина, која е слична со онаа кога сме во мирување (не зборуваме), вокалот [a] се одредува како средна (централна, од среден ред).

Општо земено, вокалот [a] се одредува како *о̄иворен, среден* и *нелабијализиран*.⁴⁸

4.1.7. Изговор на самогласката [ë]

Основниот варијант на самогласката [ë] се артикулира со средно отворена уста. Усните не учествуваат во образувањето на овој вокал. Јазикот завзема централна положба, сличен на апсолутното мирување, т.е. положба кога човекот не зборува. Врвот на јазикот е спуштен и обично ги допира долните секачи. Јазикот е средно издигнат кон нештето.

Општо земено, самогласката [ë] во албанскиот јазик е *центӣрална* (од среден ред), *ӣолуо̄иворена, нелабијализирана*.

Правӣис и ӣраво̄говор

4.1.7.1. ПРАВИЛНА УПОТРЕБА НА САМОГЛАСКАТА /ë/

Самогласката /ë/ во албанскиот стандарден јазик се среќава во акцентирана и неакцентирана положба. Во нивниот изговор има разлика. Имено, кога е во акцентирана

⁴⁸ Fonetika dhe gramatika e gjuhës së sotme letrare shqipe I, *Fonetika* (maket), Tiranë, 1983, 38.

положба, самогласката /ë/ се изговара како појака, со појасна боја и подолга од истата самогласка во неакцентиран слог. Се разбира дека неакцентираното /ë/ се изговара како послаба, потемна и пократка, односно како полувокал.

Една од најсложените проблеми на правописот, па и на правоговорот на албанскиот јазик претставува неакцентираното /ë/. Според испитувањата во сферата на фонетиката на современиот албански јазик, неакцентираниот вокал /ë/ според должината е краток, редуциран (наречен и како полувокал); полуотворен, централен и припаѓа на група подвижни, нетрајни или променливи самогласки. Имено, во акцентирана положба таа добро се запазува, но кога е неакцентирана, обично се слуша како полувокал во литературниот говор, додека во разговорниот стил и во брзиот говор се редуцира во разни степени, се до целосно губење.⁴⁹

Самогласката /ë/ во акцентирана положба

Се пишуваат и се изговараат со акцентирано /ë/ сите првични или изведени зборови кај кои ова самогласка историски ѝодговара на акцентираното назално /ã/⁵⁰

dhëmb ‘заб’, dhëmballë ‘катник’, dhëndër ‘зет’, (kam) dhënë ‘имам дадено’, e ëma ‘мајка ѝ’, (i, e) ëmbël ‘сладок, слатка’, ëndërr ‘сон’, frëngjisht ‘француски’, gërshërë ‘ножици’, gojëdhënë ‘предание’, hënë ‘месечина’, këmbë ‘нога’, këmbësor ‘пешак’, kënd ‘агол’, këngë ‘песна’, këngëtar ‘пеач’, lëmë ‘гумно’, lëndë ‘суровина, предмет’, lëng ‘течност, сок’, nëntë ‘девет’, nëntor ‘ноември’, nxënës ‘ученик’, një ‘еден’, (i, e) njëjtë ‘ист, -а’, njëri ‘некој’, njësi ‘единица’, (i, e) rëndë ‘тежок, тешка’, rrënjë ‘корен’, thëllëzë ‘сребница’ и др.

Се употребуваат со /ë/ и зборовите со турската наставка -llëk: bollëk, budallallëk, gomarllëk, hamallëk, pazarllëk итн.⁵¹

⁴⁹ Оваа самогласка има голема фреквенција и дистрибуција во албанскиот јужен дијалект, додека многу поретка е во северните албански говори. Ова артикулативна дијалектна изговорна навика, односно испуштањето на неакцентирано [ë] се одразува не само во негрижливниот говорен стил, туку и во литературниот стил кај припадниците на двата дијалекта на албанскиот јазик, а повеќе кај гегите.

⁵⁰ Не спаѓаат овде оние зборови кои во албанскиот стандарден јазик се прифатени со /a/, која веќе не е назална. Такви се зборовите: *dhanore*, (*i, e*) *mangët*, *ranishte*, *shmang*, *zanë*, *zanore* итн.

Самогласката /ë/ во неакцентирана положба

Самогласката /ë/ во неакцентирана положба може да се употребува во позиција пред акцентирана самогласка, како на пр. *anëtar* ‘член’, итн. или по акцентирана самогласка (во средината или на апсолутниот крај на зборот), како *rinë* ‘работа’, *dásmë* ‘свадба’, (i, e) *pástër* ‘чист,-а’, *shqiptarë* ‘Албанци’ и др.

а) Вокалот /ë/ во позиција пред акцентирана самогласка

Според правописните норми, вокалот /ë/ пред акцентирана самогласка се пишува во овие случаи:

а) во првичните зборови и во сите зборови каде му припаѓа на првиот слог, вклучувајќи ги и изведените зборови од нив: *argëtoj* ‘забавува’, *dëgjoj* ‘слуша’, *dëshirë* ‘желба’, *këmishë* ‘кошула’, *kënaq* ‘задоволува’, *këndoj* ‘пее’, *këpusë* ‘чевла’, *këpusar* ‘чевлар’, *të këqij* ‘лоши’, *kushëri* ‘братучед’, *lëkurë* ‘кожа’, *mushkëri* ‘бели дробови’, *ndërroj* ‘промени’, *pëllëmbë* ‘педа’, *pëllumb* ‘гулаб’ и др.⁵²

б) Во изведени зборови со суфикси, формирани од тема што завршува со /ë/ и наставка која почнува со согласка, како и кај сложените зборови (композиции) каде првиот збор завршува со /ë/, додека другиот збор почнува со согласка: *anëtar*, *anëtarësi* (*anë*) ‘член, членство’; *drejtësi* (*i drejtë*) ‘право’; *frëmëzjoj*, *frëmëzim* (*frëmë*) ‘инспирација’; *gojëtar*, *gojëtari* (*gojë*) ‘оратор’; *gjuhësi*, *gjuhësor*, *gjuhëtar* (*gjuhë*) ‘лингвистика’; *udhëtar*, *udhëtim* (*udhë*) ‘патник’ итн;

atëherë ‘тогаш’, *bashkëpunoj* ‘соработува’, *bashkëshorte* ‘сопруга’, *bukërpjekës* ‘пекар’, *datëlindje* ‘роденден’, *dorëshkrim* ‘ракопис’, *dorëzanë* ‘жирант’, *frëmëmarrje* ‘дишење’, *gjashtëdhjetë* ‘шеесет’, *gjashtëmbëdhjetë* ‘шеснаесет’, *i jashtëzakonshëm* ‘извонреден’, *kokëfortë* ‘тврдоглав’, *mirëbërës* ‘добротворец’, *mirëdita* ‘добар ден’, *pikënisje* ‘појдовна точка’, *pjesëmarrje* ‘учество’, *vetëshërbim* ‘самопослуга’, *vetëvendosje* ‘самоопределба’ и др.

⁵¹ IAP, *Drejtshkrimi i gjuhës shqipe*, Prishtinë, 1974, 40-41.

⁵² Се пишуваат без <ë> зборовите *arsye* ‘разум’, *arsim* ‘образование’, *arsimtar* ‘наставник’ и изведените зборови од нив.

в) исто така, се пишуваат со <ë> (како потпорна самогласка) и изведените зборови кои иако завршуваат на тема со согласка, имаат слична фонетска и зборообразувачка структура со она на претходните зборови: *armiçësi* (*armiq*) ‘непријателство’, *besnikëri* (*besnik*) ‘доверба’, *bujçësi* (*bujç*) ‘земјоделство’; *kombësi*, *kombëtar*, *ndërkombëtar* (*komb*) ‘националност, национален, интернационален’ и др.

г) <ë> се пишува кај изведените зборови со суфикси што започнуваат со самогласка, а чии теми завршуваат на -*ër*, -*ërr*, -*ël*, -*ës*, -*ëz*, како на пример:

dimëroj, *dimëror*, *dimërim* (*dimër*) ‘зимува’, *emëroj*, *emërore*, *emërues* (*emër*) ‘именува’; *zvogëloj*, *zvogëlim* (*i vogël*) ‘намалува’ и др.

Во јака фонетска позиција, односно во почетниот слог на зборот, иако во неакцентирана позиција, вокалот /ë/ јасно се изговара, како на пр.: *dëshirë* ‘желба’, *fëmijë* ‘дете’, *kënetë* ‘мочуриште’, *mënyrë* ‘начин’, *përfshij* ‘опфаќа’, *përparoj* ‘напредува’, *ndërmjet* ‘меѓу’, *ndërtoj* ‘гради’, *vërtet* ‘вистинито’, *vërtetoj* ‘потврдува’ и др.

б) Вокалот /ë/ во позиција зад акцентирана самогласка

Општо земено, вокалот /ë/ во позиција пред акцентирана самогласка се пишува и се изговара во овие случаи:

а) кај именките од женски род кои завршуваат со -*ëz*, кај именките и придавките од машки род кои завршуваат со -*ës*, -*ësh* и кај соодветните форми од женски род во сите нивни падежни форми, како:

drejtëz - (*i*, *e* *një*) *drejtëze*, *drejtëza*, *drejtëzës*, *drejtëzën*, *drejtëzat*, *drejtëzave*, *drejtëzash* ‘сегмент’; *lidhëz-a* ... ‘сврзник’, *pjesëz-a* ... ‘честица’, *thonjëza-t...* и др.;

б) кај придавките кои завршуваат на -*ët* во сите падежни форми:

i cekët - (*i*, *e* *një*) *të cekëti*, *të cekët*, *i cekëti*, *të cekëtit*, *të cekëtin*, *të cekëtish*, *të cekëtve* ‘плиток’; (*i*, *e*) *dobët* ‘слаб,-а’, (*i*, *e*) *errët* ‘темен, темна’, (*i*, *e*) *lagët* ‘влаж/ен,-на’, (*i*, *e*) *kthjellët* ‘вед/ар,-ра’, (*i*, *e*) *përbashkët* ‘заедничк/и,-а’ и др.

в) кај формите на второ лице еднина на сегашното време во конјунктив на глаголите што завршуваат со

согласка: të dalësh ‘да излегуваш’, të flasësh ‘да зборуваш’, të hapësh ‘да отвориш’, të marrësh ‘да земаш’ итн.

в) Самогласкај̄а /ë/ во апсолуѣен крај на збороӣ

Самогласката /ë/ во апсолуѣен крај на зборот се пишува кај зборови кои акцентот го имаат (или го имале) на претпоследниот слог. Ке ги наведеме најчестите случаи за пишување на /ë/-то во апсолуѣен крај на зборот. Се пишуваат со крајно /ë/:

а) именките од женски род во нечленувана форма, како bukë ‘леб’, fjalë ‘збор’, vajzë ‘девојка’, mollë ‘јаболко’, shkollë ‘школо’, fletë ‘лист’, lорë ‘крава’, borë ‘снег’, punë ‘работа’ и др.;

б) мал број на именки од машки род (од историска гледна точка некои од нив биле именки од среден род). На пример: atë ‘татко’, burrë ‘маж’, djalë ‘дечко’, kalë ‘коњ’, lumë ‘река’, ballë ‘чело’, djathë ‘сирење’, drithë ‘жито’, dyllë ‘восок’, dhallë ‘јогурт’, mjaltë ‘мед’, ujë ‘вода’ и др.;

в) придавките и прилозите од типот (i, e) butë - butë ‘мек - меко’, (i, e) ftohtë - ftohtë ‘ладен - ладно’, (i, e) gjallë - gjallë ‘жив - живо’, (i, e) gjatë - gjatë ‘долг - долго’, (i, e) lehtë - lehtë ‘лесен - лесно’, (i, e) mirë - mirë ‘добар - добро’, (i, e) ngrohtë - ngrohtë ‘топол - топло’ и др. Во долудадениве парни зборови, придавките се пишуваат со -ë, додека прилозите без -ë: (i, e) drejtë - drejt ‘праведен - право’, i drejtpërdrejtë - drejtpërdrejt ‘директен - директно’, (i, e) fortë - fort ‘тврд, јак - тврдо, јако’, (i, e) lartë - lart ‘висок - високо’, (i, e) plotë - plot ‘целосен - цело’, i plotfuqishëm ‘полноважен’; (i, e) shpejtë - shpejt ‘брз - брзо’, (i, e) thjeshtë - thjesht ‘прост, едноставен - просто, едноставно’ и др.

г) со крајно -ë се пишуваат и повеќето од основните и редните броеви (освен dy, tre - tri, katër; njëzet, dyzet, qind, milion; i, e katërt и др.). На пример: pesë, gjashtë, shtatë, tetë, nëntë, dhjetë, ..., nëntëmbëdhjetë; mijë и др.; (i, e) parë, (i, e) dytë, (i, e) tretë, (i, e) pestë..., (i, e) trembëdhjetë..., (i, e) njëzetë..., (i, e) gjashtëdhjetë, (i, e) miliontë итн.

д) со наставката -ë ја образуваат множината и одреден број именки и придавки од машки род, како (еднината без -ë, множината со -ë): shkurpjan-ë ‘скопјани’, dibran-ë ‘дебарчани’,

fshatar-ë ‘селани’, arsimtar-ë ‘наставници’, shqiptar-ë ‘Албанци’, ushtar-ë ‘војници’, detar-ë ‘морнари’, shkrimtar-ë ‘писатели’, oficer-ë ‘чиновници, офицери’, inxhinier-ë ‘инџиниери’, artist-ë ‘уметници’, afarist-ë ‘бизнисмени’, punëtor-ë ‘работници’, dasmor-ë ‘сватови’, drejtor-ë ‘директори’, lakror-ë ‘зелници’, fjalor-ë ‘речници’, dyshek-ë ‘душеци’, mjek-ë ‘лекари’, bri-r-ë ‘рогови’, dre-g-ë ‘срна’, fre-g-ë ‘узди’, rrugaç-ë ‘уличари’, student-ë ‘студенти’ и др.

е) ова самогласка на апсолутен крај на зборот се употребува и кај партиципите на глаголите кои завршуваат со тема на вокал или со sonantite -l, -ll, -r, -rr, како и некои препозитивни придавки изведени од нив: (kam) mjellë ‘(сум) молзел’, vjellë ‘брал’, dalë ‘излегол’; mbjellë ‘садел’, sjellë ‘донесол’; qarë ‘видел’, qarë ‘плачел’, blerë ‘купил’, bërë ‘направил’, pirë ‘пиел’; marrë ‘земал’, nxjerrë ‘извадил’ и др.; (i, e) bërë ‘направен, направена’, (i, e) pirë ‘испиен, испиена’, (i, e) mbjellë ‘саден, садена’, (i, e) nxjerrë ‘изваден, извадена’ итн. Со -ë на крајот се пишуваат и партиципите од типот: (kam) dhënë ‘(сум) дал’, ngrënë ‘јал’, qenë ‘бил’, thënë ‘рекол’, vënë ‘ставил’, zënë ‘фаќал’ и др.⁵³

Неакцентираното -ë на апсолутен крај на зборот во албанскиот јазик има неколку функции:

а) тоа може да служи како граматички показател на родот (обично маркира нечленувани именки од женски род): ditë ‘ден’, klasë ‘клас, одделение’, punë ‘работа’; plak ‘старец’ - plakë ‘старица’, zog ‘пиле, м. р.’ - zogë ‘пиле, ж. р.’;

б) како граматички показател на множината (еднина без -ë ~ множина со -ë): artist ‘уметник’ - artistë ‘уметници’, shok ‘пријател’ - shokë ‘пријатели’, punëtor ‘работник’ - punëtorë ‘работници’, lejlek ‘штрк’ - lejlekë ‘штркови’ и сл.;

⁵³ Експерименталните испитувања покажуваат дека самогласката -ë во крајна позиција не се изговара во разговорниот стил. Се претпоставува дека ова испуштање на -ë би требало да го зголеми времетраењето на изговорот на претходната самогласка, како што се случува во гегиските говори. Фактички компезациско удолжување на претходниот вокал не се врши. Таа варијација на должина кај одредени лексички парови е следна: /plak/ ‘plaku’ = 7.8 qs., - /plak/ ‘plakë’ = 8 qs.; /kos/ ‘kosi’ = 9 qs. - /kos/ ‘kosë’ = 10 qs.; /shpat/ ‘shpati’ = 8 qs. - /shpat/ ‘shpatë’ = 11 qs.; /shok/ ‘shoku’ = 8 qs. - /shok/ ‘shokë’ = 10 qs.; /dit/ ‘dita’ = 10 qs. - /dit/ ‘ditë-t’ = 5 qs.; /lek/ ‘leku’ = 7 qs. - /lek/ ‘lekë-t’ = 8 qs.; /akrep/ ‘akrepi’ = 7 qs. - /akrep/ ‘akrepë-t’ = 8 qs.; /qerpik/ ‘qerpik-u’ = 8 qs. - /qerpik/ ‘qerpikë-t’ = 8 qs.; /gur/ ‘gur-i’ = 16 qs. - /gur/ ‘gurë-t’ = 21 qs. Види: Bahri Veci, *Sistemi fonologjik i gjuhës së sotme letrare dhe norma fonetike*, SF 1, Tiranë, 1985, стр. 105-106.

в) за семантичка разлика меѓу неколку лексички парови, како *kos* ‘кисело млеко’ - *kosë* ‘коса’, *lug* ‘корито’ - *lugë* ‘лажица’, *shpat* ‘рид’ - *shpatë* ‘меч, сабја’, *lajm* ‘вест’ - *lajmë* ‘переме, миеме’, *ar* ‘злато’ - *arë* ‘нива’ и др.

Ова многукратна улога на фонемата /ë/ на самиот крај на зборот во пишаниот јазик задолжително треба да се запазува, иако во говорната форма таа се редуцира во различни степени, сè до целосно испуштање.

Од различни причини, пред сè од тежнењето за превнимателен говор, односно преголема коректност, под влијание на тоскиските говори, некои луѓе понекогаш како во пишувана, така и во говорна форма речиси на крајот на секој збор употребуваат едно непотребно -ë, како во реченицата: *Kamë shkuarë në Shkupë dhe kamë parë një shfaqje në teatrinë...* (наместо: *Kam shkuar në Shkup dhe kam parë një shfaqje në teatrin...* ‘Бев во Скопје и видов една претстава во театарот ...’).

4.2. ГРУПА САМОГЛАСКИ И ДИФТОНЗИ

Познато е дека освен обични самогласки (монофтонзи), кај кои акустичната боја останува непроменета низ целиот

тек на артикулацијата;⁵⁴ јазиците имаат и дифтонзи, кои се реализираат со променлива боја (види фиг. 18, односно спектрограмот на две дифтонзи). Кај дифтонзите во почетната фаза се слуша извесна боја на одредена самогласка, додека во крајната фаза боја на некој друг вокал. Типичен јазик со многу дифтонзи е англискиот, па и германскиот.⁵⁵ Јазиците со дифтонзи се одликуваат со лабава артикулација, за разлика од јазиците кои немаат дифтонзи, а кои се карактеризираат со напрегната артикулација.⁵⁶

Во албанскиот јазик неретко се среќаваат едно по друго две самогласки, како *përrua* ‘мала река’, *kuadër* ‘рамка’, *kuotë* ‘квота’, *mësues* ‘учител’, *diell* ‘сонце’, *kau* ‘волот’, *punoj* ‘работел’, *aeroplan* ‘авион’, *teori* ‘теорија’ и сл.

Кога секоја од двете самогласки едно-подруго ги изговараме одделно, образувајќи со секоја од нив посебен слог, тогаш имаме **група самогласки**. Такви група самогласки имаме во зборовите *grua* ‘жена’, *ftua* ‘дуња’, *muaj* ‘месец’, *duar* ‘раце’, *mësues* ‘учител’, *përkthyes* ‘преведувач’, *krye* ‘глава’, *arsye* ‘причина’, *fyell* ‘шупелка’ и др. Обично, акцентирана е првата самогласка.

Наспроти ова, понекогаш две самогласки во допир, како во зборовите *opiúm* ‘опивка’, *akuárium* ‘аквариум’, *herbaríum* ‘хербариум’, *kuárc* ‘кварц’, *kuótë* ‘квота’, *materíe* ‘материјал’, *peizazh* ‘пејсаж’, *kuálifikoj* ‘квалификува’ и др. образуваат еден **дифтонг** (< гр. *dis* “двоен“ + *phthongos* “глас“ = двогласие, удвоен глас). Имено, дифтонг образуваат две самогласки ако се изговараат како единствен слог. За да формираат еден слог, неакцентираниот вокал треба да се

⁵⁴ Акустичните спектри докажуваат дека значителна промена на бојата на гласот имаме дури и кај монофтонзите, но овие промени се толку мали што човекот по природен пат не ги слуша.

⁵⁵ Англискиот јазик е многу богат со дифтонзи: *house* /haus/ ‘куќа’, *fine* /fain/ ‘мек’, *boat* /bout/ ‘кајак’ и др., но и германскиот *Haus* /haos/ ‘куќа’, *mein* /maen/ ‘мој’ и др.

⁵⁶ Да потсетиме дека самогласките во францускиот, италијанскиот, албанскиот, македонскиот и во некои други јазици се изговараат со извесна напрегнатост на говорните органи, па поради тоа вокалите се напрегнати, тие се чисти вокали и не се дифтонгираат; во споредба со самогласките во англискиот, рускиот јазик и др. во кои вокалите се ненапрегнати, следствено на ова и се дифтонгираат. Во дијалектно рамниште на албанскиот јазик, централногегиските говори имаат дифтонзи, што ни даваат за право да констатираме дека во ова наречје имаме лабава артикулација на самогласките.

редуцира, т.е. да се консонантизира, да се преобразува во полувокал и со ова да ја губи слоготворната способност. Обично, слоготворното својство го губат неакцентираниите затворени самогласки [i, u], како во зборовите:

[ái]: *babái* ‘таткото’, *vëllái* ‘братот’;

[áu]: *tháu* ‘суши’, *káu* ‘волот’, *láu* ‘измил’;

[éu]: *préu* ‘сечел’, *théu* ‘скршил’, *kréu* ‘завршил’;

[uá]: *skuádër* ‘екипа’, *kuádër* ‘рамка’, *kuálifíkoj* ‘квалификува’;

[ói]: *punói* ‘работел’, *shkói* ‘отишол’, *ftói* ‘дуњата, поканил’ и сл.

Се изговара како дифтонг и вокалното соединување *ía* во зборовите како *ía dha* [ja dha] ‘му, ѝдаде’, *ía thashë* [ja thashë] ‘ѝ кажав’ и др. Ако затворената самогласка е акцентирана, тогаш не се образува дифтонг, туку група вокали.

Од физиолошка гледна точка, дифтонзите имаат сложена артикулација. За образување на дифтонзите активните органи лизгачки преминуваат од артикулацијата на една врз друга самогласка, одразена и врз променливоста на бојата, но и ако реализирани како сложен глас, човекот ги перцептира како еден единствен глас и единствена артикулација. Ё -то се однесува на должината, може да се констатира дека дифтонзите се изговараат 1.5 до 2 пати подолги од обичните вокали, но пократки од соодветната група самогласки.

Дифтонзите во албанскиот јазик по својата природа се различни. Некои од нив се многу стари, добиени преку разложување на соодветна обична самогласка (како на пр. дифтонгот *ié*), еден друг слој се прифатени преку лексичките заемки, додека некои се создадоа како резултат на прилепување на морфеме во зборот или во услови на соединување (аглутинација) на два во еден збор, како кај зборовите *shkó-i* ‘отиде’, *kolokuíum* ‘коликвиум’, *akuaríum* ‘аквариум’, *sanduíç* ‘сендвич’, *ía ëja* dha ‘ѝ даде’ и сл.

Општо земено, малубројноста на дифтонзите во албанскиот јазик се должи на ограничената дистрибуција на два и повеќе вокали едноподруго. Следствено на ова, и кога се позајмуваат странски зборови во чиј состав има различни дифтонзи од оние на албанскиот јазик, таквите зборови се прилагодуваат кон вокалниот систем на нашиот јазик. Во албанскиот јазик се можни само вокални групи составени од две самогласки, но и кај двојната комбинација има ограничувања. Имено, од 49 теоретски можни комбинации

група вокали, во лексичкиот состав на албанскиот јазик се среќаваат само 22 вокални групи:

	a	e	ë	i	o	u	y
a	aa	ae	aë	ai	ao	au	ay
e	ea	ee	eë	ei	eo	eu	ey
ë	ëa	ëe	ëë	ëi	ëo	ëu	ëy
i	ia	ie	ië	ii	io	iu	iy
o	oa	oe	oë	oi	oo	ou	oy
u	ua	ue	uë	ui	uo	uu	uy
y	ya	ye	yë	yi	yo	yu	yy

Таб. 5. Можни вокални комбинации во албанскиот јазик

Но и од овие вокални комбинации, само мал број од нив можат да имаат стаус на дифтонг, односно само 13 групи: *ai*, *au*; *ei*, *eu*; *ia*, *ie*, *io*, *iu*; *oi*, *ou*; *ui*, *uo* и *yu* освен група вокали можат да бидат и дифтонзи.⁵⁷

Бидејќи слог образува акцентираниот вокал, во зависност од тоа дали е акцентирана првата или втората самогласка од дифтонгот, разликуваме надолен и нагорен дифтонг. Ако е акцентирана првата самогласка, тогаш дифтонгот е надолен, како на пр. *káu*, *théu*, *kréu*, *aríu*, *fshíu*, *babái*, *vëllái*; додека кога вториот вокал е акцентиран, тогаш се работи за нагорен дифтонг: *kuótë*, *kuádër*, *kuárc*, *piáno* и др. Освен ова, има и дифтонзи без акцентирана самогласка, наречени екуилибрирани дифтонзи, на пример кај ономатоите (масја *mjaullín*) ‘мачката мјаука’.

Дали албанскиот јазик има дифтонзи од фонетско и од фонолошко гледиште (монофонемски дифтонзи)?

Општо земено, самогласките во албанскиот стандарден јазик, без разлика на нивна позиција и опкружување во зборот, се одликуваат со артикулативна стабилност. За овие вокали се вели дека имаат устален стадиум и истите се прости. Устален стадиум значи задржување за одредено време

⁵⁷ Rami Memushaj, *Diftongjet e shqipes standarde*, Eqrem Çabej dhe kultura shqiptare, Universiteti Eqrem Çabej, Gjirokastër, Tiranë, 2004, стр. 233-244.

(неколку стотинки од секундата) во една иста форма и позиција на говорниот апарат. Ова е својство на самогласките. Но, понекогаш има и случаи кога едната од двете самогласки во допир го губи усталниот стадиум. Отсуството на усталниот стадиум е особеност на дифтонзите и дифтонгоидите. При артикулацијата на дифтонзите имаме промена на позицијата на говорните органи (особено на јазикот), при која во ова артикулативна целина се јавуваат две слеани фази на изговор, следствено и две фрагменти. Имено, обично на почетокот се слуша боја не одреден вокал, додека при крајот боја на друг вокал.⁵⁸

Како сложени гласови, дифтонзите во одредени јазици можат да функционираат како посебни фонемии, заедно со другите фонемии вокали. Во албанскиот јазик дифтонзите се комбинаторни варијанти (алофони) на соодветните самогласки и не се сметаат за посебни фонемии.

Албанските говори од фонетска гледна точка имаат дифтонзи, најмногу од нив централногегиските говори. За разлика од сите други говори на албанскиот јазик, фреквенцијата на дифтонзите во ова наречје е зголемена со дамнешна дифтонгизација на тесните акцентирани вокали *ëi*, *y*, *u*] кај голем број зборови во одредени фонетски позиции. Имено, во акцентирана положба, долгото /í:/ се разложува во секундарни дифтонзи [áí, éí, óí, êí] (се изговараат како *aj*, *ej*, *oj*, *ëj*): *shtëpi* > *shpí* > *shpáí*, *shpéí*, *shpóí*, *shpëí* ‘куќа’; фонемата /y/ прво се делабијализирал во /i/ а потоа имал ист пат на дифтонгизација како примарното /í/: *sy* > *sí* > *sáí*, *séí*, *sóí*, *sëí* ‘око’. Вокалот /ú/ се дифтонгира во неколку дифтонгшки секвенции, како *áú*, *óú*, *ëú*: *núse* > *náúse*, *nóúse*, *nëúse* ‘невеста’ како и многу други зборови.

Во албанскиот стандарден јазик од фонетка гледна точка има дифтонзи, како кај зборовите *babái*, *vëllái*, *ái*, *punói*; *dhéu*, *préu* и сл. Во вакви и слични зборови неакцентираниите вокали, како втор елемент на дифтонгот се консонантизираат и се изговараат како полувокали, т.е. [i] се артикулира приближно како [j], додека [u] како [v].

Како сложени фонетски единици составени од два елемента, дифтонзите можат да се разгледуваат и од фонолошко гледиште, т.е. дали образуваат една единствена

⁵⁸ Ирена Савицка - Људмил Спасов, *Фонологија на современиот македонски стандарден јазик*, Скопје, 1997, стр. 24.

фонема или се јавуваат како соединение од две одделни фонеме. Во ова смисла, се поставува прашањето:

Дали има фонолошки дифтонзи во албанскиот стандарден јазик?

На прашањето дали има монофонемски дифтонзи во одреден јазик може да се одговара потпирајќи се врз проучувањата на Н. Трубецкој. Имено, според овој познат фонолог, за да се установи постоењето на дифтонзи од фонолошко гледиште, треба да се исполнуваат четири услови. Разгледувајќи ги дифтонзите на албанскиот јазик низ овие претпоставки, произлегува дека освен првиот услов, според кој елементите на дифтонгот треба да бидат неделливи, останатите три критериуми не се исполнуваат. Имено, (а) дифтонзите во албанскиот јазик се подолги од простите вокали; (б) тие се делливи, односно меѓу вокалите во еден дифтонг поминува морфолошката граница (сп. ја нечленуваната од членуваната форма на именките: *ka-u* ‘волот’ *dhe-u* ‘земја-та’, *baba-i* ‘татко-то’, *vëlla-i* ‘брат-от’; в) не реализираат фонолошко спротивставување со обичните вокали, како што е случај со англискиот: *boy* [boi] “дечко” ~ *by* [bai] “до” ~ *be* [bi:] “да биде”. Значи, може да се заклучи дека **дифтонзите во албанскиот стандарден јазик се од фонетска природа.**⁵⁹

Дифтонзи од фонолошко гледиште ни се јавуваат во мал број позајмени зборови (главно од латинскиот јазик): *kuadër, kuarc, kuotë, akuarium, kolokium, kuorum, sanduiç* (анг. *sandwich*) и некој друг.⁶⁰

Во однос на група вокали и дифтонзи (од фонетско и фонолошко гледиште) како заклучок може да се повлекува дека:

- а) албанскиот стандарден јазик има група самогласки со релативно честа употреба,
- б) од фонетски аспект има дифтонзи,
- в) од фонолошко гледиште нема дифтонзи (со исклучок на нивното

⁵⁹ Rami Memushaj, *Diftongjet e shqipes standarde*, Eqrem Çabej dhe kultura shqiptare, Universiteti Eqrem Çabej, Gjirokastër, Tiranë, 2004, 233-244.

⁶⁰ Fonetika dhe gramatika e gjuhës së sotme letrare shqipe I, *Fonetika* (maket), Tiranë, 1983, 54-55.

присуство кај ограничен број странски зборови).

Што е дифтонгоид?

Слични со дифтонзите се и еден вид сложени гласови наречени дифтонгоиди (од грчкиот *diphthongos+eidos* “сличен со дифтонгот”). Дифтонгоидите се самогласки кои на почетокот или на крајот имаат еден незначаен елемент на некоја друга самогласка. Ова различна боја што го добива вокалот кон почетокот или кон крајот е резултат на промената на формата и обемот на усната празнина во текот на изговорот, што доведува до премин од една позаторена кон поотворена самогласка или обратно. Овој краток глас претставува само дополнителна боја на основната боја на главниот вокал, па затоа дифтонгоидот не се смета за сложен глас.⁶¹

Во албанскиот стандарден јазик нема дифтонгоиди, но тие ги слушаме во одредени гегиски говори, како на пример: [m^uoll] “mollë” (јаболко), [n^oan] “nanë” (мајка), [b^oab] “babë” (татко), [d^oora] “dora” (раката), [lⁱepër] “lepur” (зајак), [lⁱetër] “letër” (хартија) и др.

Правопис и правоговор

4.2.1. Изговор и правопис на вокални група

⁶¹ Краткиот глас ѝ дава на автентичниот вокал хетероген карактер, но не се добива впечаток на дифтонгоид што има два дела, поради тоа што едната самогласка е доминантна. Дифтонгоиди има во рускиот јазик. Види: Rami Memushaj, *Hyrje në gjuhësi*, Tiranë, 2002, 74.

Општо земено, во гегиските говори поради олеснување на изговорот, групите составени од две самогласки не се изговараат целосно, односно тие се монофтонгираат во еден обичен долг вокал. Под влијание на ваквата артикулациона навика, неретко се прават грешки.

Наспроти ова, во албанскиот стандарден јазик нормативно е групата самогласки целосно да се изговараат и да се пишуваат, т.е. запазувајќи ги составните делови на групата, без асимилација и редукција. На пример:

Групите **-ua-**, **-ue-** се изговараат и се пишуваат целосни: buall ‘бивол’, buallisë ‘биволица’, dragua ‘змеј’, duaј ‘сноп’, ftua ‘дуња’, grua ‘жена’, hua ‘заем’, huazim ‘позајмување, заемка’, tuaј ‘месец’, thua ‘нокт, кажувањ’, bluaj ‘мелам’, dua ‘сакам’, guaј ‘чувам’, guaj ‘бричам’, shkruaj ‘пишувам’, mësuam ‘учевме’, ripuam ‘работевме’; botues-e ‘издавач,-ка’, dëgjues-e ‘слушател-ка’, edukues-e ‘воспитувач,-ка’, mësuës-e ‘учител,-ка’, ndërtues-e ‘градител,-ка’, pastrues-e ‘чистач,-ка’, përpunues-e ‘изработувач,-ка’; i dëgjueshëm ‘послушен’, i gëzueshëm ‘радосен’, i paharrueshëm ‘незаборавен’, i pazëvendësueshëm ‘незаменлив’, i vazhdueshëm ‘продолжлив’ итн.⁶²

Групата **-ue-** исто така се запазува: arsye ‘причина’, i arsyeshëm ‘разумен’, dyer ‘врати’, krye ‘глава’, kryesi ‘претседателство’, kryesor ‘главен’, kryekëput ‘главно’, luej ‘мачкам’, përluej ‘измачкам, извалкам’, përkthyes ‘преведувач’, pyes ‘прашувам’, i rrëmbyeshëm ‘пороен’, i shkëlqyeshëm ‘одличен’, thuej ‘кршам’, thyesë ‘дропка’, i pathyeshëm ‘нескршлив’ и др.

На сличен начин се пишува и се изговара со акцентирана прва самогласка групата **-ie-** како во зборовите diell ‘сонце’, qiell ‘небо’, miell ‘брашно’ и др. како и изведените зборови од нив (diellor ‘сончев’, qiellor ‘небесен’); ziej ‘варам’, (kam) zier ‘имам варено’; përziej ‘мешам’, (kam) përzier ‘сум мешал’ и сл.

4.2.2. Правопис на удвоени самогласки

Кога при зборообразување доаѓаат во непосреден допир две исти самогласки, тие двете се пишуваат и се изговараат: i raaftë ‘неспособен’, i raafueshëm

⁶² IAP, *Drejtshkrimi i gjuhës shqipe*, Prishtinë, 1974, 62-66.

‘неприближлив’, i paanshëm ‘праведен’, i paarmatosur ‘невооружан’, i paarrirë ‘непечен, нестасен’, deetimologjizim ‘деетимологизација’, antiimperialist ‘антиимпериалист’, autooficinë ‘автосервис’, joobjektiv ‘необјективен’, joorganik ‘инорганичен’, joorigjinal ‘неоригинален’, mikroorganizëm ‘микроорганизам’ alkool ‘алкохол’, kooperativë ‘комбинат’, koordinatë ‘координата’, zoogjeografi ‘зоогеографија’, zoolog ‘зоолог’ и др.

4.3. ДОЛЖИНАТА НА САМОГЛАСКИТЕ ВО АЛБАНСКИОТ ЈАЗИК

Должината (квантитетот) се определува како времетраење при артикулација на еден глас. Разликуваме **апсолутна** и **релативна должина** на гласот. Апсолутната должина непосредно е поврзана со темпото на зборувањето. Имено, колку побрзо зборуваме, толку пократко трае изговорот на гласовите и обратно. Ваквата апсолутна должина на гласовите не претставува голем интерес за лингвистиката.

Но, од посебен интерес е **релативната должина** на гласовите. Имено, кога зборуваме со исто темпо, гласовите не ги изговараме со еднаква должина, поради мноштво фактори. Овие фактори можат да бидат: а) од фонетска природа и б) од фонолошка природа, што претставуваат два вида должина:

I. **фонетска должина** при што должината на гласот е обусловена од позициони и комбинаторни фактори и

II. **фонолошка должина** при што должината на гласот не зависи од фонетски услови, туку таа е трајна и служи како смисловен или граматички признак на зборот.

I. **фонетска должина** имаме тогаш кога должината на гласовите зависи од фонетските фактори, како што е карактерот на слогот (отворен слог – затворен слог)⁶³, бројот на гласовите во зборот, гласовното опкружување на одреден глас, позицијата на гласот кон акцентот и сл. Имено, во

⁶³ *Отворен слог* е тој што завршува на самогласка, додека *затворен* е слогот што завршува на согласка.

отворен слог самогласките се подолги отколку во затворен слог. Ова ќе ни биде јасно ако ги споредиме должините на истите вокали кај зборовите: *ha - hap* ‘јаде - отвори’, *ka - kam* ‘има - имам’, *rri - rrip* ‘седи - ремен, каиш’, *mi - mik* ‘гљувче - пријател’, *di - dit* ‘знам - ден’ и др.⁶⁴ Колку пократок е зборот, толку повеќе самогласките имаат поповолни услови за вдолжување (да се изговараат како подолги) и обратно, колку подолг е зборот можноста за нивно протегање се намалува. Ова може да ни биде појасно ако ја споредиме должината на истите гласови во составот на кратки наспроти долгите зборови: *bashkë, tingull* ‘заедно, глас’ – *bashkëtingëllorë* ‘согласка’; *krye, qytet* ‘глава, град’ – *kryeqytet* ‘главен град’; *zëvendës, drejtor* ‘заменик, директор’ - *zëvendësdrejtor* ‘заменик директор’ итн.

Покрај спомнативе фонетски фактори, врз должината на самогласките влијае и природата на согласките што ја опкружува, особено консонантот што се наоѓа по неа. Имено, испитувањата покажаа дека самогласките во позиција пред сонанти (r, l, ll, m, n, nj) се подолги отколку пред други согласки, како во зборовите *shqipta:r* ‘Албанец’, *bi:r* ‘син’, *ma:ll* ‘тага’ и сл. Пред теснински консонати вокалите се нешто подолги во споредба со позицијата пред преградните. Исто така, во позиција пред звучни согласки, самогласките се подолги отколку кога се наоѓаат пред безвучни. Кога по самогласка следи група консонати, самогласката обично е пократка отколку кога по неа доаѓа една единствена согласка.

Во вакви и слични ситуации станува збор за нефонолошка должина на вокалите, односно за самогласки со целосен развој и втиснати самогласки, попречени во развојот од започнувањето на последователната согласка. Следствено на ова, во албанскиот стандарден јазик, како и во македонскиот и многу други јазици, должината и краткоста на самогласката се должи на меѓусебното поврзување на фонемите во говорната низа.

Врз должината на самогласките важна улога има и акцентот. Споредувајќи ги истите самогласки во акцентирани наспроти неакцентирани позиции, кога другите фонетски услови се исти, произлегува дека акцентираниите се подолги од

⁶⁴ Во апсолутен крај на зборот во отворен слог, должината на акцентираното /a/ не зависи од природата на претходната согласка. В. Весі, *Sistemi fonologjik i gjuhës ...*, 105.

неакцентираниите вокали. Општо земено, нивниот должински сооднос во албанскиот стандарден јазик е 10/7 стотинки од секундата (центисекунди, цс). Спореди:⁶⁵

самогласка	акцентирани	неакцентирани	разлика
[i]	9	7	2 цс.
[y]	9	7	2 цс.
[e]	11	7	4 цс.
[a]	10	8.5	1.5 цс.
[o]	11	7	4 цс.
[u]	12	7	5 цс.
[ë]	10	4.5	5.5 цс.

Таб. 6. Должината на акцентирани и неакцентирани самогласки

Подолгата реализација на акцентирани самогласка влијае врз пократок изговор на неакцентираниите слогови. По правило, колку подалеку се наоѓаат вокалите од акцентираниот слог, толку се изговараат пократко и обратно.

Во тоскиските говори и албанскиот стандарден јазик должината на самогласките е од фонетска природа. Долгите самогласки се комбинаторни или позициони варијанти, при што отсуствува фонолошката опозиција долги ~ кратки вокали.

Фонетскиот систем на албанскиот стандарден јазик, составен само од орални вокали со условена фонетска должина, ги задоволува своите функции во јазикот. Семантичката функција на долгите вокали таа ги покрива со други фонетски и граматички средства. На пример, со присуството или отсуството на неакцентираниот фонем /ë/ на апсолутен крај на зборот се разликуваат мал број хомофони од типот: машки ~ женски род *plak* ~ *plakë* 'старец - старица', еднина ~ множина *shok* ~ *shokë* 'другар - другари' и др.

Имено, врз основа на фонолошката опозиција на должината на самогласките (кратко ~ долго) кај мал број лексички парови и во албанскиот стандарден јазик се прави семантичка разлика. Спореди ги примерите *dhe* 'и' - *dhe:* 'земја', *bar* 'бар' - *ba:r* 'трева', *para* 'пред, напред' - *para:* 'пари' и др.

⁶⁵ Според В. Веси, *Sistemi fonologjik i gjuhës së sotme letrare dhe ...*, стр. 108.

Меѓутоа, воопшто може да се заклучи дека должината на самогласките има фонетски карактер и може да се прикажува со три основни правила и тоа:

1. *крајќиите самогласки се наоѓаат во крајни зајворени слогови на зборови;*
2. *долгиите самогласки се наоѓаат во крајни отворени слогови на зборови;*
3. *средниите самогласки се наоѓаат во некрајни слогови.*⁶⁶

II. **Фонолошка должина** имаме кога изговорот на самогласката како долга или кратка не зависи од фонетските фактори, туку таа е трајна особеност на фонемите, бидејќи само врз основа на должината кратките фонеме ѝ се спротивставуваат на долгите, образувајќи фонолошка опозиција. Ваквата опозиција на фонемите, во отсуство на други показатели, служи за разликување на значењето на одредени зборовни парови или на граматички форми. Ваквото својство овозможува кратките вокали наспроти соодветните долги вокали да играат улога на посебни фонеме во јазикот. Според ова произлегуваат две серии вокали: кратки /a/, /e/, /i/, /o/, /u/, /y/ и долги /a:/, /e:/, /i:/, /o:/, /u:/, /y:/.⁶⁷

Фонолошката должина на вокалите е својство на гегиските говори. Но, ова појава се забележува и кај некои најјужни тоскиски говори, како во Лаберија и Чамерија. Присутна е и кај Арбрешите на Италија и Грција. Ова покажува дека должинската разлика кај самогласките било распространета како низ гегиските, така и низ тоскиските говори. Но, во овие 4-5 последни века како иновација во јужниот дијалект се вршела дефонологизација на должината на вокалите, додека во северниот албански дијалект таквата должина сè уште се запазува.

Како што се знае, и во самите гегиски говори фонолошкото разликување на вокалите нема апсолутна

⁶⁶ Kolec Topalli, *Theksi në gjuhën shqipe*, Tiranë, 1995, стр. 94.

⁶⁷ Понекогаш долги самогласки може да се формираат и од непосредниот допир на две исти самогласки, кои им припаѓаат на различни морфеме. Но, ваквата должина не е фонолошка. Во ваквите случаи, за определување на природата на должината, се користи морфолошкиот критер. Имено, ако има морфолошка граница помеѓу тие две исти самогласки, станува збор за два вокала. На пример, во зборовите од типот *paanësi*, *i paarsyeshëm* и сл., кои се изговараат како одделни, односно со два врва а исто така имаме и морфолошка граница по префиксот ра.

вредност, бидејќи низ говорите има шаренило. Имено, се помалку можат да се најдат минимални лексички парови со различно значење а со слична фонемска структура, што се разликуваат само од соодветен краток или долг вокал (*kos* ‘кисело млеко’ ~ *ko:s* ‘коса’). В прочем, и во гегиските говори преовладува фонетската должина на вокалите, но кај значителен број дублетни лексеми должината има фонолошка (семантичка или граматичка) улога. На пример, должината на самогласката кај еден ист збор (кратка - средна - долга самогласка) се модифицира во зависност од фонетските услови, како *gǎk* - *gja.ku* ‘крв - крвта’, *ka:* - *kāu* ‘вол - волот’, *me la:* - *läu* ‘да мие, пере - мие, пере’, *mik* - *mi.ku* ‘пријател - пријателот’, *mi:* - *mīu* ‘глувче - глувчето’ и др. Ова докажува дека гегискиот дијалект се наоѓа во една транзитивна фаза со непотполна дефонологизација на времетраењето на изговорот на вокалите.

Должината на вокалите во гегиските говори и до ден денеска е важен показател на значењето на зборовите и граматичките форми. Трите фонетски должини (кратки, средни и долги вокали) образуваат само една опозиција: кратки и средни вокали ~ долги. Значи, од фонолошка гледна точка се разликуваат две опозиции: **кратки** ~ **долги** самогласки, бидејќи значењето или граматичката форма на одредени минимални лексички парови се распознава единствено од овој показател. Вокалите од средна должина се неутрални, тие не се спротивставуваат ниту на кратките, ниту на долгите вокали.⁶⁸ Станува збор за неутрализација на должината кај акцентирани вокали, од причина што нивната должина фонетски е условена. Имено, при промена (епција) на некои зборови должината на одредена самогласка ја губи семантичката или граматичката функција, бидејќи таа функција се пренесува на наставката. На пример, зборовите *plak* ‘старец’ и *plakë* ‘старица’ во тоскиските говори и во албанскиот стандарден јазик фонетски се разликуваат со помош на [ë] на крајот на зборот. Во гегиските говори испуштањето на [ë] на крајот на зборот предизвикувал должинска компензација на претходната самогласка, во овој случај на [a]. Поради ова именката од машки род во нечленувана форма се изговара со кратко [ã] (*plāk*), додека

⁶⁸ Rexhep Ismajli, *Rreth kuantitetit të zanoreve të theksuara në gjuhën shqipe*, Artikuj mbi gjuhën shqipe, Prishtinë, 1987, 193-200.

именката од женски род со долго [a:] (pla:k). Во членувана форма имаме *pla.k-u,(-i)* за машки род и *pla.k-a* за женски род, каде и кратката и долгата самогласка се преобразуваат во средна должина, поради тоа што должината на вокалите веќе немаат никаква дистинктивна функција, а нејзините улоги ги преземаат наставките /u/ или /i/ за машки род и /a/ за женски род. Ваквото должинско преминување од кратка на средна и од долга на средна самогласка, поради надворешни фонетски услови, ја прават нетрајна фонолошката вредност на должината на вокалите.

Ќе дадеме неколку минимални лексички парови од гегиските говори кај кои должината на вокалите има фонолошка вредност:

1. **Должината на самогласкиите има семантичка вредност** во одредени лексички парови, како: *maz ~ ma:z* ‘ждребе - павлака’, *çaj ~ ça:j* ‘чај - цепи’, *kos ~ ko:s* ‘кисело млеко - коса’, *boll ~ bo:ll* ‘доста - вид змија’, *kot ~ ko:t* ‘бескорисно - дреми’, *shpat ~ shpa:t* ‘рид - сабја’, *mall ~ ma:ll* ‘роба - тага’, *hall ~ ha:ll* ‘мака, грижа - тетка’, *shtat ~ shta:t* ‘тело - седум’ и др.

2. **Должината како фонолошко средство има честа примена особено за разликување на морфолошкиите форми.** Според општо правило, кај одреден број зборови именките од машки род и именките во еднина се изговараат со кратка самогласка, додека соодветната форма за женски род и множината со долга самогласка. И значителен број глаголи во исказен начин се изговараат со долга самогласка, додека формата од заповедниот начин од истиот глагол со кратка самогласка. Во полза на ова констатација можеме да наведеме неколку примери:

а) **Разликување на родој кај именкиите** (машки ~ женски род: *plak ~ pla:k* ‘старец - старица’, *kunat ~ kuna:t* ‘девер - снаа, јатрва’ и др.

б) **Разликување на број** (еднина ~ множина): *vesh ~ ve:sh* ‘уво – уши’, *dham ~ dha:m* ‘заб – заби’, *fyshek ~ fyshe:k* ‘чаура - чаури’, *dyshek ~ dyshe:k* ‘душек – душеци’, *oxhak ~ oxha:k* ‘оџак – оџаци’ итн.

в) **Разликување на начиној на глаголој** (исказен ~ заповеден начин). Обично освен во должината на самогласките и интонацијата, истите глаголи во исказниот и

заповедниот начин се разликуваат и од темпото на зборувањето. Спореди ги примерите:

mënyra e foljes – глаголски начин			
исказен начин mënyra dëftore		заповеден начин mënyra urdhërore	
II лице еднина – veta II njëjës			
(ti) <i>he:c</i>	одиш	<i>hec!</i>	(ти) оди!
<i>ma:t</i>	мериш	<i>mat!</i>	мери!
<i>me:rr</i>	земаш	<i>merr!</i>	земи!
<i>hi:p</i>	се качиш	<i>hip!</i>	качи се!
mënyra e foljes – глаголски начин			
исказен начин mënyra dëftore		заповеден начин mënyra urdhërore	
II лице множина – veta II shumës			
(ju) <i>he:cni</i>	одите	<i>hecni!</i>	(вие) одите!
<i>ma:tni</i>	мерите	<i>matni!</i>	мерите!
<i>me:rrni</i>	земате	<i>merrni!</i>	земете!
<i>hi:pni</i>	се качите	<i>hipni!</i>	качите се!

Таб. 7. Исцїиїе самогласки се ѿдолги кај глаголиїе во исказен оїколку во заїоведен начин

Од досега кажаното, произлегува дека должината на самогласките во денешниот албански јазик (дијалектен и стандарден јазик) се карактеризира со преплетеност на стариот наследен систем со фонолошка должина и новиот тип на фонетска должина. Ова покажува дека албанскиот јазик во однос на должината на вокалите се наоѓа во транзитивна фаза: тоскискиот дијалект и стандардниот јазик еволуирале во фонетски тип, додека гегискиот дијалект (иако со преовладување на фонетскиот тип должина) сèуште го запазува фонолошката должина на вокалите. Кај неколку гегиски говори веќе немаме должинска опозиција, а во оние гегиски говори каде се запазува фонолошката должина, бројот на минимални лексички парови со единствена опозиција кратка ~ долга самогласка се намалува. Неколку такви зборови веќе се слушаат како хомофони, а нивната семантичката разлика се овозможува преку контекстот.

Во албанскиот јазик разликуваме две консонантски фонеме кои ѝсе спротивставуваат една на друга во должина со фонолошка (семантичка) функција: /r/ ~ /rr/. Ова најдобро може да се види во мал број лексички парови, како *ara* ~ *arra* 'нива - орев', *ruaj* ~ *rruaj* 'чува - бричи', *var* ~ *varr* 'обесува - гроб' и др. Фонолошкиот карактер кратко /r/ ~ долго /rr/ добро се запазува во гегискиот дијалект, додека во тоскискиот дијалект ваквата разлика не е својствено, односно /rr/ > /r/.⁶⁹

Должината на согласките може да служи и како морфолошки показател. Во овој случај должината доаѓа од непосредниот допир на две исти согласки при зборообразување или образување на морфолошки форми: *kënddrejhtë* 'правоаголник', *nëndarje* 'подделба', *kundërrevolucionar* 'антиреволуционер', *kundërreformë* 'противреформа', *mossulmim* 'ненапад', *zëvendëssekretar* 'заменик секретар'; *në arittë* 'ако стигне', *në mos e godittë* 'ако не го погоди'; *në më prittë* 'ако ме почека' и др. Ваквите согласки во допир се изговараат како геминати (со два врва) со слабеење в средина на мускулната напрегнатост, токму во морфолошката граница. Се разбира дека ваквите согласки се двофонемски (бифонематски).

На крајот можеме да напоменеме дека прозодиската единица на времетраење на изговорот на гласовите во албанскиот јазик е комплексно прашање, бидејќи е условена како од лингвистички, така и од нелингвистички фактори. Обично, должината (долгиот вокал) е одраз на целосен и непречен развој на самогласката, додека краткоста (краткиот вокал) е одраз на спреченоста во развојот на самогласката, причинета од согласката што доаѓа по неа.⁷⁰ Како општа констатација е дека во албанскиот стандарден јазик, слично

⁶⁹ Должината е условена и од особеностите на самиот глас. Имено, самогласките се подолги од согласките. И меѓу самата група на согласки и самогласки има разлики. Затворените вокали се пократки од отворените, преградните согласки се пократки од теснинските и сл. Во многу јазици во светот ваквата должина има фонолошка вредност, т.е. два гласа кои се разликуваат само од должината (едниот краток а другиот долг претставуваат две посебни фонеме). Должината на самогласките има фонолошка вредност во англискиот, германскиот, финскиот, арапскиот и други јазици. Во естонскиот и италијанскиот јазик должината на согласките има фонолошка функција. Rami Memushaj, *Hyrje në gjuhësi*, Tiranë, 2002, стр. 90-91.

⁷⁰ N. S. Trubeckoi, *Parime të fonologjisë*, Prishtinë, 1985, стр. 131.

како и во македонскиот јазик, *времејпраењето на изговорој на самогласките се модифицира од контекстој*. Имено, таа зависи од:

- а) *карактерот на слојот*: отворен или затворен слог (во отворен слог самогласките се подолги отколку во затворен слог);
- б) *бројот на гласовите во зборот* (кај кратките зборови самогласките се подолги и обратно);
- в) *нейосредното соседство* (пред сонанти самогласките се подолги отколку кога се наоѓаат пред преградни согласки);
- г) *местото на акцентот* (акцентираниите самогласки се подолги од неакцентираниите);
- д) *темпото на зборувањето* (при бавно говорење самогласките се подолги отколку при брзо зборување);
- е) *од експралингвистички фактори*: психичката и емоционалната состојба на говорителот, од целта и намената на зборувањето (зошто и кому му се зборува), од конкретната ситуација на реализација на говорот, територијалната припадност на говорителот, од индивидуалните особини, од стилот на зборувањето и др.

Познавањето на должинските вариации на самогласките е многу важен за литературниот изговор.

5. КЛАСИФИКАЦИЈА НА СОГЛАСКИТЕ

Согласка се нарекува гласот кој не се восприема добро ако пред или по него нема некоја самогласка.⁷¹ Согласките

⁷¹ Andre Martine, *Elemente të gjuhësisë së përgjithshme*, Prishtinë, 1983, стр. 80.

јасно се разликуваат од самогласките врз физиолошко, акустично и функционално гледиште. За разлика од самогласките, согласките се образуваат од спреченоста на издишниот воздух во одредена зона на фонациониот апарат, тие се шумови и во албанскиот јазик немаат слоготворно својство.

Во албанскиот стандарден јазик има 29 согласки и тоа: /b/, /c/, /ç/, /d/, /dh/, /f/, /g/, /gj/, /h/, /j/, /k/, /l/, /ll/, /m/, /n/, /nj/, /p/, /q/, /r/, /rr/, /s/, /sh/, /t/, /th/, /v/, /x/, /xh/, /z/, /zh/.

Тие се делат во повеќе групи според неколку критериуми, а најчесто:

1. според местото на образувањето:

а) по активниот орган и б) по пасивниот орган;

2. според начинот на образувањето;

3. според степенот на звучноста и

4. според носовноста ~ носовноста.

Оваа поделба е заснована врз артикулациските и акустичките карактеристики на гласовите.

1. Поделба на согласките според местото на образувањето

Бидејќи согласките се образуваат со спречување на издишната воздушна струја во извесна зона на говорниот апарат, тие имаат одредено место на образување. За поделба на согласките врз основа на местото на образувањето, можеме да ги земаме в предвид а) активниот орган кој учествува во образувањето и б) пасивниот орган каде се образува согласката.

а) Поделба на согласките по активниот орган

Според активниот орган, согласките во албанскиот јазик се делат на три големи групи: I. **уснени** (лат. лабијални, алб. buzore), II. **јазични** (лат. лингвални, алб. gjuhore) и III. **глотални** (алб. glotale). Првите две групи согласки имаат свои подгрупи.

I. Уснени (лабијални, buzore):

1) **двоуснени** (билабијални, dybuzore): [p, b, m];

2) **уснено-забни** (buzore-dhëmbore): [f, v].

II. Јазични (gjuhore):

1) **īпреднојазични** (paragjuhore): [t, d, n, s, z, sh, zh, th, dh, l, ll, c, x, ç, xh, r и rr]:

а) врвнојазични (majore): [t, d, n, s, z, sh, zh, th, dh, c, x, ç, xh];

б) какуминални (kulmore): [l, ll; r, rr].

2) **среднојазични** (mesgjuhore): [q, gj; j, nj].

3) **заднојазични** (prapagjuhore): [k, g].

III. **Глотални** (glotale): [h].

б) *Поделба на согласкиите според пасивниот орган*

Според пасивниот орган, согласките во албанскиот јазик се делат на:

1. **збновенечни** (алвеоларно-забни, alveolare-dhëmbore): [t, d, ll].

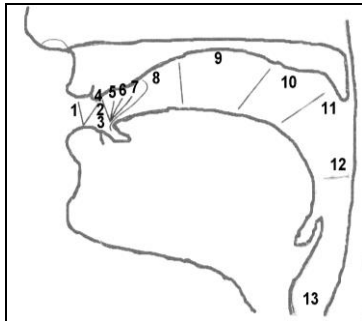
2. **венечни** (алвеоларни, alveolare): [c, x, s, z, n, l, r, rr].

3. **меѓузачни** (интердентални, ndërdhëmbore): [th, dh].

4. **īврдонейчени** (преднонепчени, paraqiellzore): [ç, xh, sh, zh].

5. **среднонејчени** (палатални, mesqiellzore, palatale): [q, gj, j, nj] и

6. **меконейчени** (заднонепчени, веларни, prapaqiellzore): [k, g, h].

Фиг. 32. Месџајџа на образувањето на согласкиите во одделни јазици: 1. двоуснени, 2. уснено-забни, 3. инџерденџални, 4. забни, 5. џосденџални, 6. алвеоларни, 7. какуминални, 8. алвеоларно-забни, 9. нејчени, 10. веларни, 11. вуларни, 12. фаринџални, 13. џлоџални (ларинџални).

2. Поделба на согласките според начинот на образувањето

Познато е дека при образување на согласките се формира одредена препрека на издишниот воздух во одредена зона на говорниот апарат. Таа препрека може да биде различна: а) целосна преграда; б) стеснување на преминот,

образувајќи теснина; в) преграда која преминува во теснина и г) многу кратка преграда и теснина, односно треперења.

Следствено на ова, согласките во албанскиот јазик се делат на:

а) **преградни** (оклузивни, избувливи, mbylltore) - 11: [p, b, m, t, d, n, q, gj, nj, k, g];

б) **шеснински** (струјни, фрикативни, shtegore) - 12: [f, v, s, z, sh, zh, th, dh, l, ll, j, h];

в) **преградно-шеснински** (африкати, afrikate) - 4: [ç, x, ç, xh] и

г) **ирейерливи** (вибрантни, dridhëse) - 2: [r, rr].

3. Поделба на согласките според звучноста

Согласките се делат и според степенот на звучноста. Некои согласки имаат поголема звучност од другите и со некои особини се приближуваат до вокалите. Нив ги нарекуваме *сонанџии*. По своите особини тие стојат меѓу самогласките и согласките. До самогласките се доближуваат со тоа што се образуваат со поширок проод, а имаат и поголем устен резонатор и силни музикални тонови. За разлика од македонскиот јазик каде сонантите [р] и [л] можат да бидат и носители на слог, во албанскиот јазик ја немаат тоа својство. Согласките кои имаат помала звучност од сонантите и карактеристичен шум со пречка во устата ги нарекуваме *ојсџруенџии*.

Од 29 согласки во албанскиот јазик, 8 се сонанти и 21 опструенти, односно:

а) **сонанџии** (të tingullta, sonante) - 8: [m], [n], [nj], [j], [l], [ll], [r] и [rr];

б) **ојсџруенџии** (të zhurmëta) - 21: [b], [ç], [d], [dh], [f], [g], [gj], [h], [k], [p], [q], [s], [sh], [t], [th], [v], [x], [xh], [z], [zh].

Сонанџиџие се делат во следниве подгрупи:

а) **носни** (назални, hundore) - 3: [m], [n], [nj];

б) **ирейерливи** (вибрантни, dridhëse) - 2: [r], [rr] и

в) **шечни** (ликвидни, lëngëzore) - 3: [l], [ll], [j].

Учеството или неучеството на гласните жици при образувањето на **опструентите** е главна разлика за нивна поделба во две групи, на:

а) **звучни** (të zëshme): [b], [d], [dh], [g], [gj], [v], [x], [xh], [z], [zh] и

б) **беззвучни** (të shurdhëta): [p], [t], [th], [k], [q], [f], [c], [ç], [s], [sh], [h].

При образувањето на звучните согласки гласните жици се затегнати и трепераат, спротивно од беззвучните согласки при што гласилките остануваат лабави и не трепераат. Звучните и беззвучните согласки образуваат 10 парови, освен гласот [h] кој нема свој звучен парник. Ова корелација може да се прикаже табеларно:

звучни (të zëshme)	b	d	dh	g	gj	v	x	xh	z	zh	
беззвучни (të shurdhëta)	p	t	th	k	q	f	c	ç	s	sh	h

Табела 8. Ојсџруенџни џарови сџоред звучносџа

Фонолошката статистика ни дава податоци според која во албанскиот јазик звучните согласки почесто се употребуваат отколку беззвучните.⁷²

4. Поделба на согласките според носовноста

При образување на повеќето согласки целиот издишен воздух излегува низ устата, додека кај мал број согласки дел од воздухот поминува и низ усната шуплина. Во зависност од ваквата неносовна или носовна артикулација, согласките се делат во две групи, и тоа:

а) **неносни** (неназални, johundore) - 26: [b], [c], [ç], [d], [dh], [f], [g], [gj], [h], [j], [k], [l], [ll], [p], [q], [r], [rr], [s], [sh], [t], [th], [v], [x], [xh], [z] и [zh].

б) **носни** (назални, hundore) - 3: [m], [n], [nj].

Кај неносните согласки мекото непце и ресичката се подигнати, така што целата воздушна струја минува низ

⁷² Anastas Dodi, *Shqipja si gjuhë ballkanike në vështrimin e gjuhësisë sasiore*, Seminari XVIII Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën shqiptare, Tiranë, 1996, стр. 759-765.

усниот резонатор. При образување на носните согласки, благодарение на спуштено непце и ресичка, дел од воздушната струја минува низ носната празнина.

Ќе ги дадема сублимирано оишииџе каракџерисџики на соџласкиџе во албанскиоџ џазик:

- [p]: двоуснена, преградна (оклузивна), безвучна;
- [b]: двоуснена, преградна, звучна;
- [m]: двоуснена, преградна, сонорна, носна;
- [f]: уснено-забна, теснинска, безвучна;
- [v]: уснено-забна, теснинска, звучна;
- [t]: врвноџазична, забновенечна, преградна, безвучна;
- [d]: врвноџазична, забновенечна, преградна, звучна;
- [n]: врвноџазична, венечна, преградна, сонантна, носна;
- [s]: врвноџазична, венечна, теснинска, безвучна;
- [z]: врвноџазична, венечна, теснинска, звучна;
- [sh]: врвноџазична, тврдонепчена, теснинска, безвучна;
- [zh]: врвноџазична, тврдонепчена, теснинска, звучна;
- [th]: врвноџазична, меџузабна, теснинска, безвучна;
- [dh]: врвноџазична, меџузабна, теснинска, звучна;
- [l]: предноџазична, венечна, теснинска, латерална, ликвидна, сонантна;
- [ll]: предноџазична, забновенечна, теснинска, латерална, ликвидна, сонантна;
- [c]: предноџазична, венечна, африкатна, безвучна;
- [x]: предноџазична, венечна, африкатна, звучна;
- [ç]: врвноџазична, тврдонепчена, африкатна, безвучна;
- [xh]: врвноџазична, тврдонепчена, африкатна, звучна;
- [r]: предноџазична, венечна, краткотрерперлива, сонантна;
- [rr]: предноџазична, венечна, долготрерперлива, сонантна;
- [q]: средноџазична, палатална, преградна, безвучна;
- [g]: средноџазична, среднонепчена, преградна, звучна;
- [nj]: средноџазична, палатална, преградна, сонантна, носна;
- [j]: средноџазична, палатална, теснинска, сонантна;
- [k]: задноџазична, меконепчена (веларна), преградна, безвучна;
- [g]: задноџазична, меконепчена (веларна), преградна, звучна;
- [h]: глотална, теснинска, безвучна (без звучен парник).

5.1. ИЗГОВОР И ПРАВИЛНА УПОТРЕБА НА СОГЛАСКИТЕ

Општо познато е дека во зависност од своите конкретни реализации, гласовите ни се јавуваат во разни варијанти. Сепак, од ваквото гласовно мноштво еден варијант од нив треба да се смета како основен, претставителен, односно главен гласовен варијант. Како основен варијант на гласот се смета тој што се артикулира како единечен, т.е.

одделен, изолиран од другите гласови, тој што најмалку е зависен од надворешните фонетски фактори. Следствено на ова, како при описот и класификацијата на самогласките, така и на согласките се засноваме врз основниот варијант на гласот.

Често пати при пишувањето или зборувањето не ги почитуваме правописните и правоговорните норми, особено од сферата на фонетиката. За практична цел, мислиме дека е корисно покрај физиолошкиот опис на согласките да дадеме и упатства за нивна правилна употреба, пред сè за оние согласки кај кои нашите грешки се почести.

5.1.1. УСНЕНИ СОГЛАСКИ

Уснените согласки се гласови што се образуваат со споење на двете усни (горната и долната) или со лесен допир на долната усна со предните горни заби. Веќе знаеме дека уснени согласки во албанскиот јазик се: [p], [b], [m]; [f], [v]. Според начинот на образувањето, трите први се преградни, додека двете последни се теснински. По местото на образувањето, тие се делат на:

- а) **двоуснени** (билабијални, *dybuzore*) - 3: [p], [b], [m] и
- б) **уснено-забни** (лабио-дентални, *buzore-dhëmbore*) - 2: [f], [v].

5.1.1.1. Двоуснени преградни согласки [p] и [b]

При артикулација на согласките [p] и [b] двете усни се спојуваат една со друга, затворејќи ја однапред потполно усната празнина. Отворањето на преградата се врши оддеднаш. Јазикот зазема слична положба со онаа на самогласката [a]. Бочните страни на јазикот се спуштени до долните заби.

Кога ги изговараме овие две согласки, мекото непце е издигнато, така што воздушната струја излегува само од устата, па поради ова [p] и [b] се неносни (неназални). При образување на [p] гласилките се ненапрегнати и не трепераат, затоа ова согласка е безвучна. Кај [b] гласилките се затегнати,

се приближуваат една до друга, па воздушната струја ги затрепери минувајќи низ нив. Следствено на ова, [ɸ] е звучна.

Како што може да се забележи и од дадениот краток опис, овие две согласки во албанскиот и во македонскиот јазик се образуваат на сосема ист начин. Имено:

Согласките [p] и [b] се двоуснени преградни опструенти. Нивна главна разлика е тоа што [p] е безвучна, додека [b] е звучна.

5.1.1.2. Двоуснена преградна сонорна [m]

При образување на оваа согласка, положбата на усните, јазикот и гласилките е слична како при артикулацијата на [b]. Но разликата е во тоа што кај [m] ресичката е спуштена, така што дел од воздушната струја излегува од носната шуплина, додавајќи му на гласот носовен призвук. Гласните жици учествуваат во образувањето на [m], т.е. таа е сонантна.

По начинот на образувањето [m] е иста во албанскиот и македонскиот јазик. Имено, [m] е двоуснена, преградна, сонантна и носна.

5.1.1.3. Уснено-забни теснински [f] и [v]

За артикулација на овие два опструента долната усна ѝ се приближува на предните горни заби. Помеѓу врвот на забите и усната се формира извесна теснина од која излегува воздушната струја. Мекото непце е подигната, па затоа овие согласки не се носни.

При образувањето на [f] гласилките мируваат, додека кај [v] тие се активни, важен фактор за одредување на првата согласка како безвучна, додека на втората како звучна. Тие образуваат еден пар по звучност.

Од ова може да се заклучи дека овие два опструента се сосема исти во албанскиот и во македонскиот јазик. Имено,

во двата јазика тие се уснено-забни, теснински, неносни; [f] е безвучна, наспроти [v] која е звучна.

5.1.2. ПРЕДНОЈАЗИЧНИ СОГЛАСКИ

Преднојазични се оние согласки кои се образуваат со предниот дел на јазикот. Да потсетиме дека преднојазични во албанскиот јазик се 17 согласки: [t, d, l, ll, c, x, s, z, n, r, rr, ç, xh, sh, zh, th и dh].

Во зависност од тоа дали тие се образуваат од самиот врв на јазикот (врвнојазични) или со нешто поназаден негов дел (какуминални), преднојазичните согласки можеме да ги поделиме во две подгрупи:

а) **врвнојазични** (апикални, мајегјухоре) - 13: [t, d, c, x, s, z, n, ç, xh, sh, zh, th, dh] и

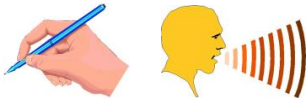
б) **какуминални** (kulmore) - 4: [l, ll; r, rr].

Според начинот на образувањето, преднојазичните согласки се доста хетерогени, затоа што тие се формираат врз четири начини: со преграда, теснина, преграда која преминува во теснина и треперења. Имено, од нив 3 се преградни: [t, d, n], 8 теснински: [s, z, sh, zh, l, ll, th, dh], 4 африкатни [c, x, ç, xh] и 2 вибрантни [r, rr]. Според пасивниот орган од преднојазичните согласки 3 се забновенечни: [t, d, ll], 8 венечни [n, s, z, l, c, x, r, rr], 4 тврдонепчени: [ç, xh, sh, zh] и 2 меѓузачни: [th, dh].

5.1.2.1. Забновенечни преградни [t], [d]

Кога ги изговараме овие две согласки, врвот на јазикот се подига и го допира зоната на венечот и кренот на горните заби. Поради ова согласките [t, d] обично се сметаат како забновенечни. Преградата се отвара со експлозија. Во текот на артикулацијата на [t] гласилките не трепераат, па затоа ова согласка е безвучна. Кај [d] гласилките трепераат, т.е. таа е звучна. Ресичката е подигната, така што воздушната струја поминува само низ усната шуплина.

Очигледно е дека во албанскиот и македонскиот јазик и овие две согласки имаат исто место и ист начин на образување. Имено, тие се врвнојазични, забновенечни, преградни, неносни; [t] е безвучна, додека [d] е звучна.

Правопис и правоговор

Се изговараат онака како што се пишуваат, т.е. со /d/, /t/, а не со /th/, /dh/ интернационалните зборови со потекло од старогрчкиот јазик, како на пример: *olimpiadë* 'олимпијада', *antologji* 'антологија', *antropolog* 'антрополог', *entusiasëm* 'ентузијазам', *maratonë* 'маратона', *patetik* 'патетичен', *patolog* 'патолог', *simpati* 'симпатија', *teatër* 'театар', *temë* 'тема', *tezë* 'теза' и др.

5.1.2. 2. Венечна преградна сонантна [n]

Главниот варијант на согласката [n] се образува потпирајќи го врвот на јазикот врз венецот. Јазикот не ги допира забите, па затоа [n] е поназадна од [t] и [d]. Благодарение на спуштеното меко непце и увулата, дел од воздухот поминува низ носната шуплина, така што согласката [n] е носна. Гласните жици се затегнати и трепераат.

Кај Албанците и кај Македонците главниот варијант на [n] се артикулира на ист начин. Имено, таа е преднојазична (поточно врвнојазична), венечна, преградна, сонантна и носна.

5.1.2.3. Венечни теснински [s] и [z]

При артикулација на овие согласки предниот дел на јазикот се приближува кон венецот, но не го допира. Врвот на јазикот се стеснува и напрегнува. Страните на јазикот се потпираат врз катниците и во дел од непцето, образувајќи вдлабнатина во средината на јазикот. Низ ваквата кружна теснина во форма на лажица поминува воздушната струја, која се слуша како зуење. Следствено на ова, согласките [s] и [z] се карактеризираат како едножаришни, кружно-

теснински и сибиланти. При образувањето на [s] гласилките не трепераат, односно таа е безвучна, додека кај [z] гласилките се затегнати и трепераат, т.е. таа е звучна. Имено, тие се формираат на сличен начин, но главна нивна разлика е отсуството, односно присуството на звучноста, така што образуваат посебен пар по звучноста.

Како во албанскиот, така и во македонскиот јазик [s] и [z] се образуваат на ист начин. Тие се распознаваат со тоа што се венечни, врвнојазични, теснински, сибиланти, неносни; [s] безвучна, додека [z] е звучна.

Правопис и правоговор

Правилна употреба на согласките /s/ и /z/ на иницијална позиција

Поради едначење по звучност, зборовите кои започнуваат со /s/, /z/ во албанскиот јазик се пишуваат и се изговараат на следниов начин:

а) со /s-/, кога по неа следи една безвучна согласка или сонант (m, n, l), како на пр.: *sfungjer* ‘сунѓер’, *sfurk* ‘вила’, *skuq* ‘поцрвени, пече’, *sqepar* ‘тешлица’, *sqifur* ‘сулфур’; *smirë* ‘инает, одбивност, презир’ итн.;

б) со /z-/, кога по неа следи една звучна согласка: *zbardh* ‘побели, обелодени’, *zbath* ‘собуе’, *zbavit* ‘забавува’, *zbokth* ‘првут’, *zbraz* ‘испразнува’, *zbukuroj* ‘разубавува, украси’, *zgjat* ‘издолжува’, *zgjedh* ‘избира’, *zvogëloj* ‘намалува’ и др.

5.1.2.4. Тврдопечени теснински [sh] и [zh]

Како повеќето согласки, така и опструентите [sh, zh] во албанскиот и во македонскиот јазик се образуваат на сличен начин.

При артикулацијата на овој пар врвот заедно со предниот дел на јазикот се приближува до венечот. Страните на јазикот се издигнуваат и го допират венечот и зоната на тврдото нешце, додека по средната на јазикот се формира вдлабнатина, каде што поминува воздушната струја. Средниот дел на јазикот е издигнат кон тврдото нешце, па затоа при

образувањето на овие две согласки се формираат две жаришта на шум. Првото жариште (кај тврдото непце), која е главна и според која се определува местото на образувањето, се формира со предниот дел на јазикот; додека второто жариште со средниот дел од јазикот. Иако кај првото жариште имаме поизразено стеснување, дополнителното издигнување на средниот дел на јазикот влијае врз карактеристичниот шум на овие две согласки, па затоа тие се нарекуваат и шумливи, затоа што нивниот звук е сличен со шушкањето.

Од овој краток опис може да се заклучи дека [sh] и [zh] се преднојазични, тврдонепчени, двожаришни, шушливи, со слаба лабијалност; [sh] безвучна, додека [zh] звучна.

Правопис и правоговор

Правилна употреба на sh-/zh-/ç- во почетна позиција

Согласките **sh-/zh-/ç-** во почетна позиција, најчесто во функција на префикс, изедначувајќи се по звучност со следниот глас, се јавуваат во **три фонетски варијанти на една единствена фонема**. Како префикс главно служи за образување на глаголи од глаголи, додавајќи на глаголот спротивно значење, односно образувајќи антоними. Спореди, ги примерите *çarmatos* (*armatos*) ‘разоружува, наоружува’, *çorganizoj* (*organizoj*) ‘дезорганизира, организира’, *çorientoj* (*orientoj*) ‘дезориентира, ориентира’; *shthur* (*thur*) ‘разплете, плете’; *zhredh* (*dredh*) ‘развитка, извитка’, *zhdukem* (*dukem*) ‘исчезнува, се појави’, *zhvendos* (*vendos*) ‘помести, смести’, *zhvesh* (*vesh*) ‘соблекува, облекува’, (*i, e*) *zhdrejtë* (*i, e drejtë*) ‘кос, прав’ и др. Ваквиот тип на зборообразување е активен и сè уште продуктивен во албанскиот стандарден јазик.

Кај некои глаголи овој префикс изразува јакнење на силата на дејството, проследено и со нови семантички бои, како на пр.: *çliroj* (сп. *liroj*)⁷³ ‘ослободи, слободи’, *shkëmbej* (сп. *këmbej*) ‘размени, замени’, *shkëput* (сп. *këput*) ‘раскине, кине’,

⁷³ *Сѝ*. е кратенка на зборот ‘спореди’, алб. *khs.* ‘krahaso’.

shndërroj (сп. *ndërroj*) ‘претвори, менува’, *shpërndaj* (сп. *përndaj*) ‘распреди, подели’ и др.⁷⁴

За пишување на оваа фонема со три фонетски варијанти, Правописот на албанскиот јазик даде вакво решение: Се пишуваат и се изговараат со /sh/ во иницијална позиција зборовите кога по овој глас следи една безвучна согласка (f, k, p, q, t, th и др. бидејќи [sh] е безвучна), како *shfaq* ‘појави, претстави, прикажува’, *shfaqje* ‘претстава’, *shfryj* ‘издува’, *shfrytëz* ‘користи’; *shkarkoj* ‘растовари, отповика’, *shkatërroj* ‘растури’, *shkoq* ‘раскине’, *shkujdes* ‘негрижа’; *shpjegoj* ‘објасни’, *shpifje* ‘клевета’, *shpikje* ‘откривање’ и др.

Со почетно /zh/ се зборовите кога по неа доаѓа една звучна согласка (b, d, g, gj, v; бидејќи [zh] е звучна). На пр. *zhbllokoj* ‘деблокира’; *zhbredh* ‘развитка, извитка’, *zhdëmtoj* ‘надоместува загуба’, *zhduk* ‘исчезне’, *zhvilloj* ‘развија’ и др.

Правописно и правоговорно правило е употребата на /ç/ во позиција пред самогласка или сонант (l, ll, r, rr, m, n, nj, j): *çorientoj* ‘дезориентира’, *çlodhem* ‘одмара’, *çregjistrim* ‘испис’, *çrregulloj* ‘пореметува’, *çrrenjos* ‘искорни’, (i, e) *çrregullt* ‘нередовен’, (i, e) *çmendur* ‘луд’ итн.

5.1.2.5. Меѓузачни [th, dh]

При артикулација на овие согласки врвот на јазикот се издолжува напред меѓу предните заби, излегувајќи малку надвор од нив. Помеѓу врвот на јазикот и горните секачи се формира равна теснина, од каде излегува воздушната струја. Заедно со врвот и целиот јазик се извлекува малку напред, додека страните се издигнуваат сосема малку кон тврдото непце. Мекото непце се подига, усните се неутрални. При образувањето на [th] не учествуваат гласните жици, па според ова таа е безвучна, додека кај [dh] гласилките се затегнати и трепераат, т.е. таа е звучна.

Опструентите [th, dh] се сметаат за меѓузачни (интердентални) врвнојазични. Но треба да се напомене дека иако врвот на јазикот се вметнува меѓу предните заби, теснината се формира со врвот на јазикот и горните секачи. Долните заби немаат никаква улога во образувањето на овие согласки.

⁷⁴ *Gjuha letrare shqipe për të gjithë*, Tiranë, 1976, 206-207.

Согласките [th, dh] освен во албанскиот јазик ги има само во мал број индоевропски јазици, како во англискиот, грчкиот.

Ако резимираме, можеме да кажеме дека согласките [th, dh] во албанскиот јазик се преднојазични, теснински, меѓузубни; [th] безвучна, [dh] звучна.

5.1.2.6. Сонантна венечна [l]

При образување на оваа согласка врвот на јазикот се потпира во зоната на венецот, обична на најиздигнатиот дел на алвеолите. Јазичната маса се издигнува во правец на тврдото непце, така што обично во предниот дел на јазикот се формира една вдлабнатина. Страните на предниот дел од јазикот се издигнуваат и ги допираат страните на венецот. Страните на средниот и задниот дел на јазикот се спуштаат надолу, оставајќи на ваков начин слободен простор за премин на воздухот. Бидејќи воздушната струја поминува течно низ страните на јазикот (низ една или двете страни – индивидуална навика која не влијае врз квалитетот на гласот), согласката [l] се нарекува како странична, бочна, *латерална* и *ликвидна*.

[l] и [ll] се разликуваат од сите други теснински согласки, бидејќи кај овие две сонанти патеката на воздухот во средината на јазикот е затворена, но страничните патеки се преодни; спротивно од другите согласки кај кои во средината на јазикот теснината е отворена, додека страничните патеки се затворени. Мекото непце е издигнато, гласилките трепераат.

Едноставно, согласката [l] во албанскиот јазик се изговара слично со [л] во македонскиот јазик кога се наоѓа во позиција пред предни самогласки [и, е]. Спореди ги зборовите: *лисѝ*, *лимон*, *лиѝераѝура*, *леб*, *леѝник*, *леѝо*, *лебед*, *лекѝира* и др. со *laps* ‘молив’, *libër* ‘книга’, *lule* ‘цвеќе’, *lumë* ‘река’, *lajm* ‘вест’ и сл.

Од ова произлегува дека [l] во албанскиот јазик е преднојазична, венечна, латерална, теснинска, ликвидна и сонантна.

5.1.2.7. **Забновенечна латерална сонорна [ʎ]**

Познато е дека албанскиот јазик има две латерални согласки: [ʎ] и [ʎ]. При образувањето на [ʎ] врвот на јазикот се потпира врз зоната на коренот на предните горни заби и венцот. Средниот дел од јазикот се спушта и зазема хоризонтална позиција спрема непцето, зголемувајќи го усниот резонатор, додека задниот дел од јазикот се подигнува. Ова издигнатост во правец на мекото непце и дава веларизација на гласот, како дополнителна боја на гласот.

Страните на јазикот (двете или едната) се спуштаат, овозможувајќи премин на воздушната струја. Гласилките трепераат. Согласката [ʎ] се артикулира со поголема напрегнатост на јазикот од согласката [ʎ]. Извесна напрегнатост е присутна и кај мекото непце.

Најблизок со артикулацијата на [ʎ] во албанскиот јазик е изговорот на [ʎ] во македонскиот јазик кога се наоѓа пред самогласките [a] и [o]. Спореди *лав*, *ламба*, *благо*, *клас*, *блајно*; *локум*, *блок*, *лош* итн. со *llambë* ‘ламба’, *llokum* ‘локум’, *llullë* ‘луле’, *shkollë* ‘школо’, *kumbull* ‘слива’, *dhallë* ‘јогурт’ и др.

Општо земено, согласката [ʎ] во албанскиот јазик е преднојазична, забновенечна, теснинска, латерална, ликвидна и сонорна.

Согласките /ʎ/ и /ʎ/, иако со доста артикулациони сличности, но сепак тие се посебни фонemi во албанскиот јазик, бидејќи има одреден број зборовни парови со слична фонемска структура, но разликовни само од овие две фонemi, како на пример: *pulë* ~ *pullë* ‘кокошка – копче’, *mal* ~ *mall* ‘планина – роба’, *kali* ~ *kalli* ‘коњ – класје’ и др. Сонорната [ʎ] е забновенечна, додека [ʎ] е венечна. [ʎ] има покомплексен изговор и се разликува од својот парник и со присуство на веларност. По правило, колку полесно се изговараат, до толку имаат почеста фреквенција и обратно. Па затоа, [ʎ] во албанскиот јазик се употребува речиси 4 пати повеќе од [ʎ].

Правойис и йравоговор

Се изговараат со /l/, онака како што се пишуваат (а не со /ll/) зборовите со потекло од странски јазици, како *atlas* ‘атлас’, *diplomat* ‘дипломат’, *diplomë* ‘диплома’, *falsifikim* ‘фалсификат’, *filozof* ‘филозоф’, *ideologji* ‘идеологија’, *logjikë* ‘логика’, *psikologji* ‘психологија’, *spekuloj* ‘шпекулира’ итн.

5.1.2.8. Венечни африкати [с, х]

Накратко може да се рече дека при образувањето на овие согласки предниот дел на јазикот се потпира врз површината на целото непце за едно кратко време а потоа се спушта надолу, образувајќи теснина. Воопшто, кај африкатните согласки преградата не се отвара одеднаш, туку таа преминува во теснина. Имено, сите африкати [с, х, ç, xh] се образуваат преку две фази: а) започнуваат со преграда а б) завршуваат со теснина. Поради овој сложен (комплексен) изговор, африкатите се нарекуваат и преградно-теснински.

Во првата фаза на артикулацијата на [с], јазикот зазема слична положба како при образувањето на [t], а потоа во втората фаза, од преградата се преминува во теснина, слична со теснината на изговорот на [s]. При образување на [x] првата фаза е слична со преградната [d], додека втората фаза со теснинската [z].

Условно кажано, две артикулациони фази на преграно-теснинските [с, х] можеме да ги прикажеме со математичка равенка:

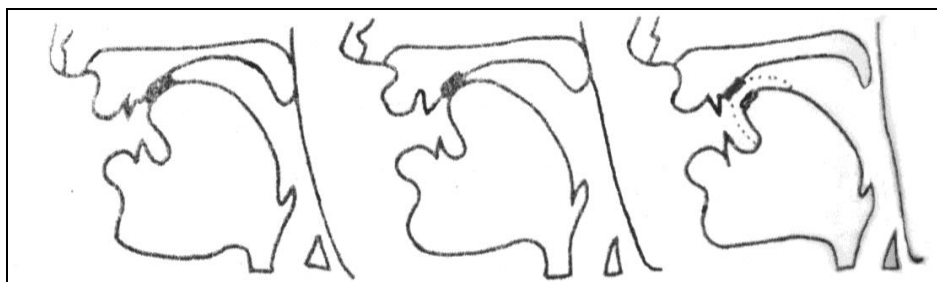
$$[c] = [t] + [s]; \quad [x] = [d] + [z].$$

Овие две фази се слeани и претставуваат еден единствен артикулационен акт, реализиран за многу кратко време, не подолг од другите согласки.

Кога ги изговараме африкатните [с] и [х] мекото непце е подигнато, па затоа воздушната струја поминува само низ устата, усните се пасивни. Зависно од учеството или неучеството на гласилките, се определува и звучноста на овие два гласа од истиот пар. Имено, [с] е безвучна, додека [х] звучна.

Согласките [с, х] се образуваат со преграда и теснина. Прво се образува преградата, напред кај алвеолите, па откако ќе се руши таа, се образува теснина на истото место. Во

согласност со ова, тие се преднојазични, венечни, африкатни (преградно-теснински); [с] безвучна, додека [х] звучна.

1

2

3

Фиг. 33. Сложена артикулација на африкациите:

1. зајворење, 2. позиција, 3. теснина.

Правопис и правоговор

Начинот на образувањето на согласките [с, х] е сличен со [ц, s] во македонскиот јазик. Обично, во практичната примена во однос на правилната употреба на овие африкати немаме големи тешкотии, освен кај одреден број зборови каде [с] се меша со [ç]. По правило, неколку странски зборови се пишуваат и се изговараат со [с] а не со [ç], како: *central* ‘централа’, *ciklon* ‘циклон’, *cisternä* ‘цистерна’, *deficit* ‘дефицит’, *elektricit* ‘електричар’, *incizoj* ‘снима’, *koncert* ‘концерт’, *koncesion* ‘концесија’, *konciz* ‘концизен’, *proces* ‘процес’, *recension* ‘рецензија’, *recetë* ‘рецепт’, *suficit* ‘суфицит’ итн.

Како исклучок од ова правило, зборовите *biçikletë* ‘велосипед’, *çiklist* ‘велосипедист’, *çiklizëm* ‘велосипедизам’, *çimento* ‘цемент’ веќе се утврдени во изговорот и пишувањето со /ç/.

5.1.2.9. Тврдонепчени африкати [ç, xh]

Согласките [ç, xh], како и [с, х], се изговараат преку две фази. Во првата фаза предниот дел на јазикот се потпира врз непцето, додека средниот дел на јазикот се издигнува кон тврдото непце. Во втората фаза предниот дел на јазикот се спушта надолу, задржувајќи се во близина на алвеолите и образувајќи теснина. Значи, и овие две африкати се образуваат преку две слеани движења на јазикот, односно

започнуваат како преградни ([t, d]) а завршуваат како теснински ([sh, zh]).

Едноставно, артикулацијата на [ç, xh] можеме да ја претставиме со следнава равенка: [ç] = [t] + [sh], додека [xh] = [d] + [zh].

Покрај африкатот [ç] во албанскиот јазик се среќава и консонанската група [tsh]. И покрај сличностите, тие сепак се разликуваат. Имено, кај [ç] имаме еден единствен слеан изговор, додека кај [tsh] имаме две посебни артикулации, кои се разликуваат според времетраењето на артикулацијата (африкатот е пократок од консонантската група), слеаниот или одделниот изговор (африкатите се реализираат со слеан изговор, додека елементите на групата согласки како одделни) и др. Со други зборови, минувачкиот момент при изговорот на африкатите е мошне краток, затоа тие се едноставни, а не сложени согласки.

Кај ограничен број зборови слеаниот изговор на групата [tsh] низ текот на времето ни даде [ç], како *i moçëm* (< *i motshëm*) ‘дамнешен, стар’, (*shtatë*) *vjeç* (< *vjetsh*) ‘(седум) годишен’, *paça* (< *patsha*) ‘да имам’ и др.

Од горниот опис можеме да заклучиме дека согласките [ç, xh] се преднојазични, тврдонепчени, африкати; [ç] безвучна, [xh] звучна.

Правопис и правоговор

Непосреден допир на /t/ со /sh/

Кај придавките што се образуваат со наставката -shëm и кај адмиративниот начин, кога sh- на наставката доаѓа до допир со -t на темата, треба да се пишуваат и изговараат обете самогласки (без да се асимилираат во ç), како: *i begatshëm* ‘богат’, *i çuditshëm* ‘чуден’, *i ndritshëm* ‘осветлен’, *i përditshëm* ‘секојдневен’, *i përshtatshëm* ‘соодветен, прилагодлив’, *i sotshëm* ‘денешен’ и др.; *arritsha* ‘да постигнам’, *arritsh* ‘да постигнеш’, *ditsha* ‘да знам’ итн.

5.1.2.10. Венечни сонантни вибранти [r, rr]

Албанскиот јазик има две треперливи фонеме: /r/ и /rr/, додека македонскиот јазик само /p/. Помеѓу согласките /p/ и /r/ во двата јазика има сличности, односно тие се образуваат на ист начин.

При артикулацијата на [r] врвот на јазикот, кој е напрегнат и издигнат нагоре, се приближува толку многу до венецот што често и го допира неговиот врв. Во предниот дел на јазикот се забележува една мала вдлабнатина. Воздушната струја го движи, односно трепери еднаш до двапати врвот на јазикот. Од ова причина, согласката [r] се нарекува *крајкојпрејерлива*. Мекото непце е издигнато, гласилките трепераат.

Кога се изговара [rr] предниот дел на јазикот се приближува кон зоната на алвеолите и тврдото непце. Врвот на јазикот трепери 3-4 пати, така што ова се нарекува *долгојпрејерлива*. Сонантот [rr] се изговара со поголема напрегнатост на говорните органи отколку својот парник [r]. Гласилките трепераат.

Помеѓу овие сонанти има одредени сличности и разлики. Фонемите /r/ и /rr/ ѝ се спротивставуваат една на друга според две одлики:

1. *ѝо бројоѝ на ѝрејерењаѝа на врвоѝ на јазикоѝ* (1-2 треперења кај [r], 3-4 кај [rr]), односно *ѝо должинаѝа*: [r] кратко ~ [rr] долго и

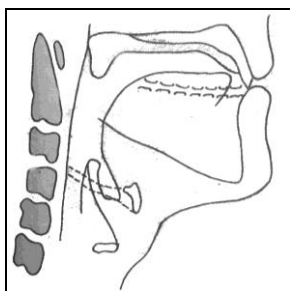
2. *ѝо најреѓнаѝосѝа на ѝговорниѝе орѓани*: [r] се артикулира без напрегнатост, [rr] со напрегнатост. Често пати /rr/ го карактеризираме како тврда, за да го разликуваме од /r/ како мека согласка.

Во системот на консонантите во албанскиот јазик, единствена фонолошка опозиција (кратко ~ долго) се забележува кај фонемите /r/ ~ /rr/. Имено, кај мал број минимални лексички парови овие две фонеме имаат разликувачка функција, како во примерите: *ara* ~ *arra* 'нива – орев', *ruaj* ~ *rruaj* 'чува, запазува – бриче', *rasë* ~ *rrasë* 'падеж - плоча', *deri* ~ *derri* 'до – свиња', *rimë* ~ *rrimë* 'рима – седиме' и др.

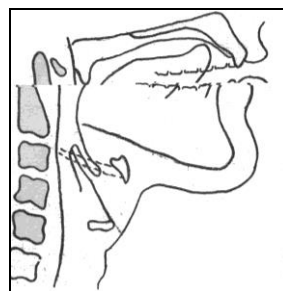
Едно од основните правила на јазичната статистика вели дека колку посложена артикулација имаат фонемите, до толку помалку се употребуваат. Според податоците со кои

располагаме, фонемата /r/ има честа употреба (6,28%), додека /rr/ ретко се употребува, односно само 0,50%; /r/ се употребува 12,56 пати повеќе отколку /rr/.⁷⁵ Создавањето на /rr/ преку удвојувањето на /r/ во мал број на зборови има експресивни и афективни причини, за изразување на груби предмети и суштества, како *degr* ‘свиња’, *zjarr* ‘оган’, *tëmerr* ‘ужас’, *gaforre* ‘шкорпија, рак’ и др.

Следствено на ова, согласките [r] и [rr] се преднојазични, венечни, сонантни, вибрантни: [r] краткотрерперлива, додека [rr] долготрерперлива.

Согласката [r]

Согласката [rr]

Фиг. 34. Изглед во профил на артикулационните органи при образување на вибрантите

Правопис и правоговор

Правилна употреба на согласката /rr/

Артикулативните сличности и малата функционална оптовареност овозможила губење на фонолошката опозиција на фонемите /r/ и /rr/, односно дефонологизација во неколку говори на албанскиот јазик, пред сè на тоскиски и неколку јужноегипски говори. Веќе рековме дека согласката

⁷⁵ Anastas Dodi, *Shqipja si gjuhë ballkanike në ...*, стр. 759-765.

/r/ е пофреквентна отколку /rr/, но не е мал бројот на зборовите во чиј состав имаме и /rr/ на почетокот, во средината и на крајот на зборот. Општо земено, и овој тип зборови, како се изговараат, така и се пишуваат. Ке наведеме неколку зборови во чиј состав имаме /rr/ за да можете да го вежбате изговорот на ова согласка:

а) на *īочейīокоīī* на *збороīī*: *rrafsh* ‘рамнина’, *rregull* ‘правило’, *rregullisht* ‘редовно’, *rrallë* ‘ретко’, *rresht* ‘ред’, *rreth* ‘круг’, *rreze* ‘зрак’, *rrezik* ‘опасност’, *rrënjë* ‘корен’, *rrip* ‘ремен’, *rrjetë* ‘мрежа’, *rrotë* ‘тркало’, *rrugë* ‘пат’, *rrush* ‘грозје’, *rrotull* ‘околу’, *rruzull* ‘сфера’, *i rrumbullakët* ‘тркалезен’, *rrëfej* ‘раскажува’, *rrëmbej* ‘зграпчи’, *rrëmih* ‘копа’, *rrënoj* ‘урива’, *rrëshqas* ‘лизга’, *rri* ‘седи’, *rrit* ‘расте’, *rrjedh* ‘тече’, *rrudh* ‘изгужва’ и др.

б) во *срединаīīа* на *збороīī*: *arrë* ‘орев’, *barrë* ‘товар’, *bërryl* ‘лакт’, *birrë* ‘пиво’, *burrë* ‘маж’, *ferrë* ‘трн’, *furrë* ‘фурна, пекара’, *karrige* ‘столица’, *korrik* ‘јули’, *kurriz* ‘рбет’, *përrallë* ‘приказна’, *përrua* ‘поток’, *qerre* ‘кола’, *sorrë* ‘чавка’, *sharrë* ‘пила’, *varrë* ‘рана’, *zorrë* ‘црево’; *ndërmarrje*, *sipërmarrje* ‘претпријатие’, *arrij* ‘стигнува’, *harroj* ‘заборави’, *ndërroj* ‘промени’, *kurrë* ‘никогаш’ итн.; неколку позајмени зборови, главно од романските јазици: *arrestoj* ‘приведе’, *arrogancë* ‘ароганција’, *barrikadë* ‘барикада’, *karrierë* ‘кариера’, *korrekt* ‘коректен’, *korrekturë* ‘коректура’, *korrespondencë* ‘кореспонденција, допис’, *korridor* ‘ходник, претсобје’, *korrigjoj* ‘коригира’, *terracë* ‘тераса’, *territor* ‘територија’ и др.

в) на *аīсолуīīен крај* на *збороīī*: *derr* ‘свиња’, *ëndërr* ‘сон’, *gabzherr* ‘душник, грклан’, *kokërr* ‘зрно’, *morr* ‘вошка’, *oborr* ‘двор’, *qorr* ‘слеп’, *terr* ‘мрак’, *tmerr* ‘ужас’, *varr* ‘гроб’, *vjehërr* ‘свекрва’, *zjarr* ‘оган’ итн.

5.1.3. СРЕДНОЈАЗИЧНИ СОГЛАСКИ

Од самиот назив се подразбира дека среднојазични согласки, наречени и како среднонепчени или палатални (во македонскиот јазик како тврдопечени) се оние согласки кои се изговараат со средниот дел на јазикот. Албанскиот и македонскиот јазик имаат 4 такви согласки: [q, gj; j, nj]; односно [ќ, ѓ; ј, њ].

5.1.3.1. Среднонепчени преградни [q, gj]

При артикулацијата на [q] и [gj] средниот дел од јазикот се потпира врз предната зона на тврдото непце до најиспучениот дел на венецот, образувајќи на ваков начин целосна препрека. Јазикот се поместува напред, додека врвот е спуштен и ги допира предните долни заби. Средиот дел од јазикот не е многу напрегнат, па поради ова препреката е лабава и по ова особеност се блиски со африкатите.

Согласките [q] и [gj] во албанскиот јазик, иако се образуваат со преграда, тие се карактеризираат и со слаба експлозија и лесна африкација, кој повеќе се забележува при брзо и енергично зборување. И покрај ова, преградните [q] и [gj] јасно се препознатливи од африкатите [ç] и [xh] не само од образувањето на препреката со средината на јазикот, туку и од отворањето на препреката со експлозија. При образувањето на [q] гласните жици мируваат, додека кај [gj] гласилките трепераат. Овие две согласки се образуваат на ист начин во албанскиот и во македонскиот литературен јазик [ќ, ѓ].

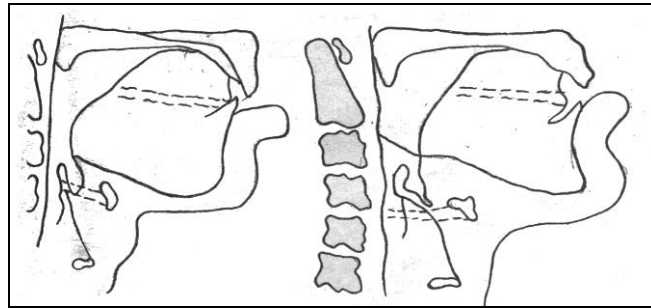
Следствено на ова, парните согласки [q] и [gj] се среднојазични опструенти, среднонепчени (тврдопечена), преградни; [q] е безвучна, додека [gj] е звучна.

Правопис и правоговор

Правилна употреба на /q, gj/

Кај повеќето припадници на гегискиот дијалект изговорна навика им е среднонепчените [q] и [gj] да ги изговараат потврди, дури потполно да ги африкатизираат во [ç] односно [xh], како кај зборовите: *qafë* > ça:f ‘врат’, *qen* > çep ‘куче’, *qiri* > çiri ‘свеќа’, *qilim* > çilim ‘килим’, *qershi* > çershi ‘црешна’, *qiell* > çi:ll ‘небо’, *quqe* > çuçe ‘кукавица’; *gjak* > xhak ‘крв’, *i gjallë* > i xha:ll ‘жив’, *gjarpër* > xharpën ‘змија’, *gjashtë* > xha:sht ‘шест’, *gjeth* > xheth ‘лисје’, *gjysh* > xhysh ‘дедо’ и др. Се знае дека правописна и правоговорна норма е овие зборови да се употребуваат со [q] и [gj].

Согласката [q]

Согласката [gj]

Фиг. 35. Позиција на артикулативните органи при изговорот на [q] и [gj]

5.1.3.2. Среднонепчената сонорна носна [nj]

Носната [nj] во албанскиот јазик се изговара на ист начин како и [њ] во македонскиот јазик. Имено, при образувањето на [nj] средниот дел од јазикот се потпира врз тврдото нешце, додека врвот на јазикот ги допира долните секачи. Страните на јазикот се издигнуваат и се потпираат врз нештето. Масата на јазикот се поместува напред, зголемувајќи го резонаторниот волумен на фарингалната празнина, особено на горниот дел. Ресичката е спуштена и овозможува дел од воздушната струја да мине низ носната празнина. Гласилките трепераат, усните се пасивни.

Кај [nj] преградата се формира со поголема плоштина на средниот дел од јазикот отколку кај [q, gj]. Едноставно, целиот среден дел од јазикот се наслонува врз целото тврдо нешце.

Од овој краток опис произлегува дека согласката [nj] е среднојазична, среднонепчена (тврдонепчена), преградна, носна и сонорна.

Правопис и правоговор

Правилна употреба на /nj/

Од дијалектна гледна точка, фонемата /nj/ се реализира во неколку варијанти. Имено, во гегиските говори ова согласка има поретка употреба од стандардниот јазик, затоа што многу често се заменува со [j] а во одредени зборови и со [ɲ]. Во албанскиот стандарден јазик како нормативни се тоскиските форми, кај кои согласката /nj/ се запазува во сите позиции на зборот: на почетокот, во средината и на крајот на зборот.

На *почетнокој* на зборови, согласката /nj/- ретко се употребува, како кај зборовите: *një* ‘еден’, *njëri* ‘некој’, *njeri* ‘човек’, *e njoh* ‘го/ја познавам’, *i njohur* ‘познат’, *njoftim* ‘соопштение’, *i njomë* ‘влажен, непечен’, *njëzet* ‘дваесет’, *njollë* ‘дамка’, *nja* (pesë a gjashtë) ‘околу (5-6)’ кај изведените зборови од дадениве и десетина други зборови.

Во *средината* на зборови согласката /nj/- се сретнува: кај именките *ulkonjë* ‘волчица’, *zonjë* ‘госпоѓа’, *zonjushë* ‘госпоѓица’, *banjë* ‘бања’, *gështenjë* ‘костен’, *shkronjë* ‘буква’, *shenjë* ‘знак’, *mushkonjë* ‘комарец’; кај *pridavkite* (*i, e*) *florinjhtë* ‘злат-ен, -на’, (*i, e*) *drunjhtë* ‘дрв-ен, -ена’, (*i, e*) *grunjhtë* ‘пченкар-ен, -на’, (*i, e*) *shenjhtë* ‘свет, -а’, (*i, e*) *shtrenjëhtë* ‘скап, -а’ и др.

На *ајсолуиен крај* на зборови фонемата /nj/ се употребува кај множинските форми на одредени именки и придавки, како на пример: еднина -множина: *ari* - *arinj* ‘мечка, мечки’, *bari* - *barinj* ‘овчар, овчари’, *kalli* - *kallinj* ‘клас, класје’, *kushëri* - *kushërinj* ‘братучет, братучети’, *mulli* - *mullinj* ‘млин, млина’, *ulli* - *ullinj* ‘маслинка, маслинки’, *lumë* - *lumenj* ‘река, реки’; *i ri* - *të rinj* ‘млад, млади’, *i zi* - *të zinj* ‘црн, црни’ и др.

5.1.3.3. Среднонепчена сонорна теснинска [j]

И согласката [j] во албанскиот јазик се образува како [j] во македонскиот јазик, односно средниот дел од јазикот се издигнува кон тврдото непце, образувајќи теснина. Познато е дека ова согласка по начинот на образувањето има доста сличности со самогласката [i]. Но, сепак кај [j] имаме поширока теснина отколку кај [i]. Масата на јазикот се извлекува напред, предниот дел на јазикот се спушта надолу а врвот на јазикот ги допира предните секачи. Средниот дел на јазикот и тврдото непце се напрегнати. Бочните страни на јазикот се издигнуваат и се потпираат врз двете страни на тврдото непце, почнувајќи од венецот. Гласилките трепераат,

усните се неактивни. Воздушната струја минува низ формираната теснина меѓу јазикот и тврдото непце. Сонантната [j] се артикулира со слаба воздушна струја и со доста слаб шум.

Може да се констатира дека согласката [j] е среднојазична, среднонепчена (тврдонепчена), теснинска, сонантна.

Правопис и правојазик

Правилна употреба на /j/

Поради својата голема звучност и степенот на издигнатоста на средниот дел од јазикот кон непцето, тврдонепчената теснинска сонорна [j] има релативно големи сличности со предната тесна самогласка [i]. Поради ова, често пати се случува артикулацијата на неакцентираното [i] да се приближува со она на [j], односно самогласката [i] да се консонантизира. Но, понекогаш и сонантната [j] се реализира слично на *vokalot* [i]. Спореди: *ai* > *aj* ‘тој’, *i vëllai* > *i vëllaj* ‘брат му’, *shkoi* > *shkoj* ‘отишол’, *punoi* > *punoj* ‘работел’; *ndiej* но *ndjeva* ‘чувствува’ итн.

Поради полувокалните особини што ги има, согласката [j] служи и како антихијатен глас, што се вметнува меѓу две самогласки за да го олесни нивниот изговор. Токму поради ваквите нетрајни особености, употребата на [j] во албанските говори е различен.

Правописните правила укажуваат дека /j/ се пишува во следниве случаеви:

а) Кај именките и изведените зборови од нив кога /j/ е дел од темата, како: *anije* - *anija*, *anijen*, *anijet*, *anijeve*, *anijesh*, *anijetar* ‘брод...’; исто така и: *batanije* ‘кебе’, *dije* ‘знаење, наука’, *fije* ‘влакно, конец, чкорка’, *hije* ‘сенка’, *shije* ‘вкус’, *bijë* ‘ќерка’, *fëmijë* ‘дете’, *pajis* ‘опреми’, *shkëndijë* ‘искра’, *ujë* ‘вода’, *vijë* ‘линија’, *skaj* ‘чоше’ и др.

б) Кај падежните форми на именките од женски род кои завршуваат со акцентирана самогласка (освен со акцентирано /i/), кога по акцентирана самогласка следи некоја друга самогласка. На пример: *ide*, *ide-j-a*, *ide-j-e* ‘идеа...’; *kala-j-a* ‘кале, тврдина’, *para-j-a* ‘пара’, *rrufe-j-a* ‘гром’, *ve-j-a* ‘јајце’, *tablo-j-a* ‘табло’, *dysheme-j-a* ‘подот’, *hare-j-a* ‘радост’ и др.

За разлика од претходната група зборови, не се пишува меѓувокално епентетско /-j-/ , кај именките што завршуваат на акцентирано /i/. На пример: *bukuri, bukuria, bukurie* ‘убавина’; *cilësi, cilësia, cilësie* ‘особеност’; *dashuri, dashuria, dashurie* ‘љубов’; *liri, liria, lirie* ‘слобода’; *parti, partia, partie* ‘партија’; *rini, rinia, rinie* ‘младина’; *shtëpi, shtëpia, shtëpie* ‘куќа’; *ministri, ministria, ministrie* ‘министерство’ итн.

5.1.4. МЕКОНЕПЧЕНИТЕ СОГЛАСКИ [k, g] И ГЛОТАЛНАТА [h]

Заднонепчени во албанскиот јазик се согласките [k, g] кои се образуваат во задниот дел од устата, исто како и [k, g] во македонскиот јазик.

5.1.4.1. Меконепчени преградни [k, g]

При изговорот на овие две согласки задниот дел од јазикот се изподигнува и потпира врз зоната на мекото непце се до границата со тврдото непце. Средниот и предниот дел на јазикот се спуштени надолу.

Целата маса на јазикот е повлечена наназад, врвот на јазикот е спуштен и обично не ги допира предните долни секачи. На ваков начин се стеснува фарингалната шуплина. Страните на јазикот ја допираат сосема малку задниот дел на тврдото непце. Усните се пасивни, ресичката е издигната, затворајќи го преминот на воздушната струја низ носот.

Кога ја изговараме согласката [k] гласните жици се лабави и не трепераат, додека за [g] гласилките се затегнати и трепераат. Токму поради ова причина, [k] е безвучна, додека [g] е звучна.

Заднонепчените опструенти се преградни, но помалку избувливи од тврдонепчените. Тие се веларни и постпалатални. Од овој краток опис на начинот на артикулацијата може да се заклучи дека согласките [k, g] во албанскиот јазик се образуваат на ист начин како и [k, g] во македонскиот јазик.

Имено, тие се меконепчени, преградни; тие по звучноста образуваат посебен пар: [k] е безвучна, додека [g] е звучна.

5.1.4.2. Безвучна глотална теснинска [h]

Овој опструент припаѓа во групата на оние согласки познати по терминот глотални. Таа е теснинска која се изговара со доста слаба воздушна струја. Таа и во албанскиот и во македонскиот јазик се образува на најзадниот дел на усната празнина. Во албанскиот се смета за глотална, а во македонскиот за меконепчена, но се изговара на сосема сличен начин.

При изговорот на ова согласка врвот на јазикот е спуштен, јазикот не е напрегнат, гласилките и усните се пасивни. Јазикот завзема положба слична на она на мирувањето, така што воздушната струја излегува слободно низ усната празнина. Теснината се формира во долниот заден дел на усната празнина, односно некаде во ларингот.

Може да се констатира дека [h] е глотална, теснинска, безвучна (без свој звучен парник).

Правопис и правоговор

Правилна употреба на /h/

При зборувањето и пишувањето често пати се забележува неправилна употреба на согласката /h/. Таа, како што рековме во албанскиот јазик (па и во македонскиот јазик) се изговара со слаба воздушна струја, па кај одредени говорители, посебно припадници на тоскискиот дијалект, ова

согласка се изговара со многу слаба воздушна струја или воопшто не се слуша. На пример:

ëna, ^h*ëna* < *hëna* ‘месечина’; *laem*, *la^hem* < *lahem* ‘се бањам’; *undë*, ^h*undë* < *hundë* ‘нос’; *ambar*, ^h*ambar* < *hambar* ‘амбар’ итн. Појавата на неизговор (испуштање) на /h/ се отсликува и кај не мал број лични имиња кај нас, како *Alit* < *Halit*, *Alim* < *Halim*, *Isen* < *Hysen*, *Muarem* < *Muharrem*, *Bejtulla* < *Bejtullah* и др.⁷⁶

Освен честото испуштање, во практичната примена неретко под влијание на изговорната дијалектна навика, се додава едно непотребно /h/, како (kam) *harritur* ‘(имам) постигнато’, *hec* ‘оди’, *hik* ‘бега’, *hindian* ‘индианец’, *haborr* ‘двор’ итн. Овие зборови треба да се изговараат и да се пишуваат без /h/: (kam) *arritur*, *es*, *ik*, *oborr*.

Потпирајќи се врз литературниот изговор и во писмената традиција, ова теснинска безвучна согласка се запазува во сите позиции на зборот, како во долудадениве примери:

а) на *йочеййокоий* на *зборой*: *ha* ‘јаде’, *habi* ‘чудење’, *hap* ‘чекор, отвара’, *hardhi* ‘пенушка’, *hark* ‘лак’, *hartë* ‘карта’, *harroj* ‘заборава’, *hedh* ‘фрла’, *hije* ‘сенка’, *hipi* ‘се качува’, *i hollë* ‘тенок’, *hua* ‘заем’, *hudhër* ‘бел лук’, *humb-as* ‘изгуби’, *hundë* ‘нос’, *huj* ‘влегува’ итн. Се запазува при зборување и пишување исто така и кај странските зборови што имаат /h/ во изворниот јазик, како: *haber* ‘абер’, *hajvan* ‘стока’, *hak* ‘заслуга’, *hall* ‘мака, грижа’, *hallë* ‘тетка’, *hallvë* ‘алва’, *hamam* ‘амам’, *hajdut* ‘ајдут’, *hajmali* ‘амајлија’, *hallkë* ‘алка’, *hambar* ‘амбар’, *harxhim* ‘трошок’, *hamall* ‘амал’, *hava* ‘небо, време’, *hajvar* ‘ајвар’, *hemoglobinë* ‘хемоглобин’, *hepatit* ‘хепатит’, *hybrid* ‘хибрид’, *hidrocentral* ‘хидроцентраља’, *higjienë* ‘хигиена’, *hipodrom* ‘хиподром’ и др.⁷⁷

б) на *крајоий* од *збороий*, на пример кај глаголите *fsheh* ‘скрие’, *ftoh* ‘лади’, *leh* ‘лае’, *mih* ‘копа’, *mpreh* ‘остри’, *ngreh* ‘влече’, *nxehe* ‘топли’, *njoh* ‘познава’, *shoh* ‘гледа’ и др.; кај именките како: *ah* ‘бука’, *gjah* ‘лов’, *krah* ‘рамо’, *pleh* ‘ѓубре’, *shah* ‘шах’ итн. и во сите нивни форми: *krah-u*, *krah-ut*, *krah-un*, *krah-ët*, *krah-ëve*, *krah-ësh*,...

⁷⁶ Кај дадениве лични имиња, освен испуштањето на [h], се учуваат и некои други фонетски појави: делабијализација на [y] во [i] и промена на [r] во [r̥].

⁷⁷ Prof. A. Kostallari (kryetar), E. Lafe, M. Totoni, N. Cikuli, *Gjuha letrare shqipe për të gjithë* (Elemente të normës së sotme letrare kombëtare), Tiranë, 1976, стр. 279.

в) во средината на зборот /h/ се употребува кај пасивните форми на глаголите кои завршуваат со самогласка, како на пример: *lahem, lahesh...* ‘се бањам, се бањаш’; *kthehem...* ‘се враќам’; *bëhem...* ‘се правам’; *fshihem...* ‘се бришам’; *mësohem...* ‘се учам’ итн.; кај одреден број ориентализми, позајмени преку турскиот јазик: *aheng* ‘забава’, *ahur* ‘штала’, *bahçe* ‘градина’, *çehre* ‘изглед’, *duhan* ‘тутун’, *mëhallë* ‘маало’, *sahan* ‘чинија’, *sahat* ‘часовник’ и др.

Правопис и правоговор

5.2. ПРАВИЛНА УПОТРЕБА НА ЗВУЧНИ СОГЛАСКИ, ГРУПА СОГЛАСКИ И НЕПОСРЕДЕН ДОПОР НА ИСТИ СОГЛАСКИ

Правилна употреба на звучните согласки

Според звучноста, како што е спомнато и порано, согласките се групираат на звучни и беззвучни. Звучните согласки /b, d, dh, g, gj, v, x, xh, z, zh/, во апсолутен крај на

зборот во тоскискиот дијалект се обезвучуваат, се изговараат како безвучни, односно: [b > p, d > t, dh > th, g > k, gj > q, v > f, x > c, xh > ç, z > s и zh > sh]. Безвучните согласки во ваквите позиции не се посебни фонеме од соодветните звучни согласки, туку тие се позициони фонетски варијанти на звучните.

Литературна норма е и во апсолутен крај на зборот да се запазува звучноста на согласките. На пример се пишуваат и се изговараат како *gjemb* ‘трн’, *korb* ‘гавран’, *rob* ‘заробеник’; *fund* ‘крај, сукња’, *kënd* ‘агол’, *standard* ‘стандард’, *shkund* ‘тресе’, *vend* ‘место’; *gardh* ‘ограда’, *breth* ‘елка, талка’; *breg* ‘рид’, *burg* ‘затвор’, *djeg* ‘гори’, *larg* ‘далеку’, *lëng* ‘течност, сок’, *shteg* ‘патека, теснина’, *varg* ‘низа’, *zog* ‘птица’; *qengj* ‘јагне’, *ligj* ‘закон’, *u përgjigj* ‘одговорил’; *brez* ‘појас, генерација’, *gaz* ‘гас’, *njerëz* ‘луѓе’, *oriz* ‘ориз’, *garazh* ‘гаража’ и др.

Консонантски групи

Употребата на одреден глас пред или по еден друг глас се спроведува според фонотактичните правила. Во албанскиот јазик одредени гласови можат да се употребуваат едни до други (т.е. тие се валентни, взаемно согласливи), додека има и такви гласови кои не можат да стојат едни до други (т.е. тие се невалентни, несогласливи).

Комбинирањето на гласовите, групите на самогласките и согласките, заедно со инвентарот на фонемите се важни особености што ја одредуваат типологијата на јазикот.

Кога две согласки се употребуваат многу често една до друга, тие образуваат трајна посебна група согласки. Такви најчести група согласки во албанскиот јазик се *mb, nd, ng, ngj, pl, pj, fl, fsh, bl, br, vj, shk* и др. Од нив најфреквентни се групите *mb, nd, ng, ngj*.

Групите согласки во албанскиот јазик се употребуваат на почетокот, во средината и на крајот од зборот. Користејќи го методот на лингвистичката статистика врз Речникот на албанскиот современ јазик од 1980 година се даваат податоци дека албанскиот јазик има 132 групи согласки на почетна позиција на зборовите, од кои 101 се групи составени од две согласки и 31 од три согласки. Одредени согласки, на пример, латералните сонанти /l/, /ll/; вибрантните /r/, /r/;

меконепчените /q/, /gʲ/, /j/, /ŋj/ не се среќаваат како прв елемент на парните групи согласки. Поголема фреквенција на почетокот на зборовите имаат групите *ӣеснинска со̄гласка* + *сонанӣ* (47 групи). Невозможни се групите *африкаӣ* + *африкаӣ*, *ӣреградна* + *африкаӣ*, како и /h/ не учествува како прва согласка во почетна позиција на зборовите.

Групите согласки на *а̄исолуӣен крај на збороӣ* се поретки од оние во почетна позиција. Албанскиот јазик има 89 различни групи согласки на крајот од зборот. Крајните комбинации на групи со три согласки се поретки, но нив ги среќаваме на почетна позиција на зборовите.⁷⁸

Артикулацијата на геминатите (двојните исти гласови), како /tt/, /ss/, /mm/, /nn/, /ff/ и др., па и на групите согласки е напорна и тешка, па поради олеснување на изговорот настојуваме да ги избегнуваме ваквите потешкотии на различни начини, како: преку асимилација на две согласки во една единствена, испуштање на едната од нив, вметнување на една самогласка и сл.⁷⁹

Правилната употреба на групата согласки во албанскиот стандарден јазик се усложнува поради тоа што на многу гегиски говори тие се нетрајни, односно претрпаат промени.⁸⁰

Во албанскиот стандарден јазик **групите согласки се запазуваат**, како во изговор, така и во пишување во сите позиции на зборот: на почетокот, во средината и на крајот. За да се вежба изговорот на групите согласки и да се уочува правилната форма, ќе дадеме неколку такви зборови:

mb: *mbaj* ‘држи’, *mbush* ‘полни’, *mbaroj* ‘заврши’, *mbesë* ‘внука’, *mbetem* ‘останува’, *(për)mbi* ‘над’, *mbij* ‘никне’, *mbjell* ‘сади’; *i ëmbël* ‘сладок’, *këmbë* ‘нога’, *kumbull* ‘слива’, *thembër* ‘пета’; *dhëmb* ‘заб’, *shkëmb* ‘карпа’, *krimb* ‘црв’, *plumb* ‘олово, куршум’ и др.;

nd: *ndaj* ‘дели’, *nder* ‘чест’, *ndërmarrje* ‘претпријатие’, *ndërmjetës* ‘посредник’, *ndërtoj* ‘гради’, *ndihmoj* ‘помогне’, *ndjek* ‘следи, гони’, *ndodhem* ‘се наоѓа’, *ndriçoj* ‘свети, осветлува’;

⁷⁸ Anastas Dodi, *Shqipja si gjuhë ballkanike në vështrimin e ...*, стр. 764.

⁷⁹ Kolec Topalli, *Bashkëtingëlloret dyfishe të gjuhës shqipe*, Eqrem Çabej dhe kultura shqiptare, Universiteti Eqrem Çabej, Gjirokastër, Tiranë, 2004, стр. 265-277.

⁸⁰ Да спомнеме дека кај повеќето од косовските говори групата согласки [ng] се асимилира во една посебна согласка, која е сонорна меконепчена носна [ŋ], како на пр. *ngat* > *ŋat* ‘блиску’, *ngusht* > *ŋusht* ‘тесно’ и др.

andej ‘таму, натаму’, *këndej* ‘ваму, наваму’, *këndoj* ‘пее’, *mandej* ‘потоа, после’, *përmendsh* ‘напамет’, *prandaj* ‘затоа’; *fund* ‘крај’, *kurrkund* ‘никаде’, *kuvend* ‘собрание’, *mend* ‘ум, памет’, *mund* ‘може, напор’, *vend* ‘место’, *përmend* ‘спомни’, *shpend* ‘птица’ итн.;

ng: *nga* ‘од’, *ngadalë* ‘полека’, *ngarkoj* ‘товари’, *ngel*, *nges* ‘останува, заостанува’, *ngroh* ‘грее’, *ngre* ‘подигнува’, *ngushtë* ‘тесно’; *brenjë* ‘грижа’, *këngë* ‘песна’, *kungull* ‘тиква’, *i mangët* ‘со недостаток, нецелосен’, *mëngë* ‘ракав’, *trangull* ‘красавица’; *cung* ‘трупец’, *deng* ‘сноп’, *shmang* ‘отстрани, избегнува’ и др.;

ngj: *ngjaj* ‘личи’, *ngjarje* ‘настан’, *ngjall* ‘заживува’, *i ngjashëm* ‘сличен’, *ngjit* ‘залепува’, *ngjyrë* ‘боја’; *engjëll* ‘ангел’, *tungjatjeta* ‘здроаво’, *thëngjill* ‘ќумур’; *qengj* ‘јагне’ и др.

Нејосреден допир на согласки

Во врзан говор, се случува да се употребуваат една по друга две или три согласки, кои можат да бидат различни или исти. На пример, можат да се среќаваат /t/ со /sh/, едната од согласките: /d/, /s/, /t/ или /z/ со /h/; /d/ со /t/, /g/ или /n/ со /j/; да се среќаваат две исти согласки и да формираат двојни консонанти (геминати), како /ss/, /tt/, /shsh/ и др.

Според Правописот на албанскиот јазик се пишуваат сите согласки во допир, освен случаите кога се во контакт <g> или <n> со <j>, затоа што наместо /j/ се пишува <i>.

а) Непосреден допир на <g> или <n> со <j>

Има зборови со акцент врз претпоследниот слог, кај кои се среќаваат крајното /g/ или /n/ на темата од зборот со /j/ на наставката (djeg+је ‘горење’, marrëdhën+је ‘однос’, pedagog+ја ‘педагог жена’ и др.). За правоорот, непосредноста на /g/ или на /n/ со /j/ не претставува проблем: секој глас ја запазува самостојноста, значи се изговара како посебен глас.

Правописот на албанскиот јазик, за да се избегне погрешното читање на овие две букви како еден глас (<gj или nj>), од типот biologja - биолога, filologja - филолога и сл. бара зборовите од овој тип да се пишуваат со <i> а да се читаат со /j/, како на пример:

се ӣшува: се чиӣа:

djegie – djegia	[djeg-je, djeg-ja]	‘горење’
lagie - lagia	[lag-je – lag-ja]	‘наводнување’
shmangie – shmangia	[shmang-je,shmang-ja]	‘отстранување’
biologe – biologia	[biologe – biolog-ja]	‘биолог жена’
filologe – filologia	[filologe – filolog-ja]	‘филолог жена’
gjeologe - gjeologia	[gjeologe – gjeolog-ja]	‘геолог жена’
kirurge – kirurgia	[kirurge – kirurg-ja]	‘хирург жена’
radiologe – radiologia	[radiologe – radiolog-ja]	‘радиолог жена’

Исто така, се пишуваат со <i>, но се читаат со [j] зборовите: *dhënie* ‘давање’, *kundërthënie* ‘противречност’, *kundërvënie* ‘спротивставеност’, *marrëdhënie* ‘однос’, *ngrënie* ‘јадење’, *parathënie* ‘предговор’, *pasthënie* ‘пролог’, *paradhënie* ‘преддавачка, аванс, капар’, *qenie* ‘суштество’, *rënie* ‘опаѓање’ и др.; *shkupjania* ‘скопјанка’, *dibrania* ‘дебарчанка’, *italiania* ‘италијанка’, *indiania* ‘индијанка’ итн.

б) Непосреден допир на <d> со <t>

Кога при образување на зборови или граматички форми се среќаваат <d> со <t>, тогаш двете се пишуваат (dt): (*i, e*) *argjendtë* ‘сребрен,-а’, (*i, e*) *njëmendtë* ‘вистинит’, (*i, e*) *njëqindtë* ‘стотин’, (*i, e*) *pesëqindtë* ‘петстотин’, *i treqindti* ‘трестотиот’ и др.; *mendtë* ‘умот’, *lindte, në lindtë djalë* ‘ако се раѓа машко’; *nuk mundte* ‘не можеше’ и сл.

в) Контактот на <d>, <s>, <t> или на <z> со <h>

При зборообразување на изведени зборови или композиции, кога доаѓаат во непосреден контакт <d>,<s>,<t> или <z> со <h>, според Правописот тие се пишуваат без некој деллив знак, но се запазува читањето како посебни букви (d’h, s’h, t’h, z’h) а не како двографи (dh, sh, th, zh). На пример се пишува: *i herëpashershëm* (се чита *i herëpas’hershëm*) ‘одвреме навреме’, *meshollë* ‘тенка половина’, *disharmoni* ‘несогласност’; *shtathedhur* ‘витко тело’, *gazhedhëse* ‘издувач на гасови’ и др. На сличен начин се пишуваат и личните имиња каде има вакви средби: *Bethoven* ‘Бетовен’, *Ethem* ‘Етем’, *Mithat* ‘Митат’ и сл.⁸¹

⁸¹ Разгледувајќи ги дадените правописни решенија од аспект на потребата за упростување, конкретизација, унапредување и развој на правописните правила, за да се избегнува можноста за двојно читање (како посебни букви и како двојни букви) мислиме дека добро решение е кога не се

г) Непосреден допир на две исти согласки

Две еднакви согласки можат да дојдат едноподруго во сложени или префиксирани зборови. Во литературниот јазик тие се пишуваат одделно: *kënddrejtë* (kënd+drejtë) ‘правоаголен’, *nëndarje* (nën+ndarje) ‘подделба’, *kundërrevolucionar* (kundër+revolucionar) ‘антиреволуционерен’, *kundërreformë* (kundër+reformë) ‘антиреформа’, *zëvendëssekretar* (zëvendës+sekretar) ‘помошник секретар’, *në arrittë* (në arrit+të) ‘ако стигне, постигне’, *në mos e godittë* (godit+të) ‘ако не го погоди’; *i kujdesshëm* (i kujdes+shëm) ‘внимателен’, *passhkrim* (pas+shkrim) ‘post scriptum’, *i pjesshëm* (i pjes+shëm) ‘парцијален’, *shpeshherë* (shpesh+herë) ‘честопати’, *mishshitës* (mish+shitës) ‘продавач на месо, месар’ и др.

Кога имаме удвојување на буквата <r> со <rr>, како и <l> или <ll> со <ll>, тогаш се пишува само <rr> или <ll>: *përreth* (për+rreth) ‘околу, наоколу’, *dembellëk* (dembel+llëk) ‘мрзливост’, *fodullëk* (fodull+llëk) ‘лакоумност, лудост’, *jeshillëk* (jeshil+llëk) ‘зеленило’ итн.⁸²

6. КОМБИНАТОРНА ФОНЕТИКА

Во досегашниот текст направивме опис и поделба на основните гласови, односно опис на нивните главни варијанти (фонеме) одделно изговорени, т.е. изолирани од други гласови. Просто, гласовите беа набљудувани како независни сегменти еден од друг, без да се земе предвид меѓугласовното влијание. Меѓутоа, би било погрешно да се замисли дека самогласките и согласките се вкаменети и непроменливи кога

диграфи, тогаш тие да се разделат со апостроф. Имено, горенаведените зборови би се пишувале како: *i herëpas'hershëm*, *mes'hollë*, *dis'harmoni*; *shtat'hedhur*, *gaz'hedhëse*; *Bet'hoven*, *Et'hem*, *Mit'hat*. Но нема сомнение дека ваквото можно решение би требало да биде општоприфатлива и во евентуален Правописен конгрес ова правило да се промени.

⁸² *Drejshkrimi i gjuhës shqipe*, Prishtinë, 1974, стр. 89.

се редат едно по друго во зборови и реченици. Како што е познато, на основната артикулација на гласот при говорот, во зависност од контекстот, ѝ се придодава и извесна дополнителна артикулација.

Описот на гласовите како одделни акустични и артикулативни единици првенствено се прави поради педагошки причини: за да се знае една целина, неопходно е да бидеме запознаети со составните делови на таа целина. Во говорот, гласот обично е најмал елемент и составен дел на една целина (збор, реченица, фраза).

Со различните варијанти на фонемите, односно со гласовните промени во врзан говор, појавите и правилата на нивната модификација во разни фонетски позиции се занимава комбинаторната фонетика. Со други зборови, **комбинаторната фонетика** *ѝи* *ѝроучува ѝромениѝе на ѝгласовиѝе, ѝпојавиѝе и закониѝе на нивниѝе ѝромени.*

Во секој јазик комбинацијата на фонемите се прави на посебен начин. Општовежечко правило за сите јазици е тоа што фонемите во непосреден допир мора да имаат најмалку една разлика. Комбинаторните правила ѝ даваат на секој јазик посебна физиономија (изглед) на лексичкиот состав. Дури и странските зборови им се прилагодуваат и им подлежат на комбинаторните правила на јазикот позајмувач.⁸³

Многубројните гласовни појави и промени докажуваат дека инвентарот на фонемите не е несистемски збир, но е жив активен организам, секогаш во движење, промена и развој. Секоја од фонемите зазема посебно место во однос на други фонеме во системот.

6.1. КОМБИНАТОРНИ ГЛАСОВНИ ПРОМЕНИ

Во говорниот акт гласовите влијаат еден врз друг, така што секоја фонема во определени услови се изговара на различен начин и со тоа имаме многубројни алофони на една единствена фонема. Во јазиците има два вида промени:

а) *ѝромени на ѝгласови, ѝи.е. фонетиѝки ѝромени и*

⁸³ N. S. Trubeckoi, *Parime të fonologjisë*, Prishtinë, 1985, 375-390.

б) *промени на фонеме, т.е. морфонолошки промени.*⁸⁴

Гласовните промени се разни реализации на една иста фонема, кои се вршат под определени услови и се последица на определени причини. Од артикулативно гледиште, тие се последица на влијанието на изговорот на одреден глас врз друг, значи меѓусебно артикулационо прилагодување. Овие гласовни модификации се задолжителни поради комбинаторни или позиционални услови. Имено, експерименталната фонетика со помош на спектрографот не уверува дека во јазикот има толку варијанти на фонеме колку што има и можни фонемски комбинации.⁸⁵ Според ова, може да се констатира дека албанскиот јазик има 36 фонеме, но неограничен број гласови.

Физиолошкиот механизам на комбинаторни промени лесно е сфатлив ако имаме предвид дека трите фази на артикулацијата на гласот, реализирани за многу кратко време (за стотинки од секундата): а) *екскурс* (прва фаза), б) *позиција* (втора фаза) и в) *рекурс* (трета фаза) се реализираат целосно само кога гласот се изговара одделно. Но, во врзан говор се случува нешто друго. Говорителот своето внимание го насочува кон значењето на исказот (зборовите и речениците), додека гласовите ги изговара автоматски, без голема грижа. Како последица на ова, трите фази на изговор на гласот не се реализираат целосно, туку се преплетуваат меѓусебно, особено првата со третата фаза.⁸⁶

Ова ќе ни биде уште појасно ако ги споредиме гласовните варијанти на истите фонеме кај одредени зборови, како:

(unë) *ha*: - (ti) *ha* ‘јадам – јадеш’;

(unë) *pi*: - (ti) *pi* ‘пијам – пиеш’;

mik - *mi*: ‘пријател – глумче’;

motër - *amfiteatër* ‘сестра – амфитеатар’;

na - *nga* ‘(нам), ни – од’;

s’punon - *s’dua* ‘не работи – не сакам’;

⁸⁴ За промените на фонемите види ја главата *Морфонолошки промени*.

⁸⁵ Nuri Gokaj, *Baza të Gjuhësisë së Përgjithshme*, Shkodër, 1997, 98.

⁸⁶ Rami Memushaj, *Hyrje në gjuhësi*, Tiranë, 2002, 125-126.

mesnatë - mesditë ‘полноќ – пладне’;

nāna - na^ona - nona ‘мајка’;

hāna - ha^ona - hona ‘месечина’...

Имено, по изговорот на секој глас говорните органи не се враќаат во мирувачка положба, туку последователно преоѓаат од изговорна позиција на еден глас врз изговорот на следниот глас. На пример, за изговарање на зборот *s'di* ‘не знам’ пред да заршиме со артикулацијата на [s], говорните органи завземат потребна положба за изговор на [d], а со тоа двата гласа се едначат по звучност, т.е. [s] се озвучува на [z], а потоа се изговара и последниот глас [i]. Ист случај имаме и при изговорот на зборот *s'du* ‘не сакам’, со разлика на тоа што кај зборот *s'di*, [d] се реализира како понапреден варијант во споредба со варијантот на [d] кај зборот *s'du*, бидејќи самогласката [i] е предна, додека [u] е задна. Ако се обидеме да извлечеме еден општ заеднички закон за вакво гласовно прилагодување во двата збора, ќе кажеме дека ова е последица на регресивна асимилација во контакт.

Во говорот едновремено дејствуваат два фактора: а) физиолошкиот фактор, кој делува кон изедначување (асимилација) на гласовите и б) фонематскиот фактор, со стремеж за разедначување (дисимилација). Благодарение на овие две спротивставени склоности а) иако се вршат одредени гласовни модификации, сепак б) се запазува фонемскиот строеж и значењето на зборовите, а следствено на ова и комуникативната функција на јазикот.

Општи закони при комбинирање на гласовите се:

- а) **економизација на говорот** и
- б) **олеснување на изговорот**.

Економизација на говорот. - Човекот се стреми со што помалку напор да постигне максимални ефекти. Токму поради ова, често пати не ги изговараме целосно и правилно сите потребни гласови на одредени зборови. Значи економичноста на јазикот се води од законот “*што помалку напор*”, односно што покуси зборови.

Имено, говорот се раководи од спротивставеноста на комуникативните потреби на човекот и неговото настојување

да ја сведе на минимум умствената и физичката активност.⁸⁷ Ако, на пример, треба да изговараме непосредно две *ëtt*], како кај зборовите *në arrittë* ‘ако стигне’, *në mos e godittë* ‘ако не го/ја погоди’, тогаш е потребно најпрвин врвот на јазикот, потпирајќи се во зоната на венецот и забите, да образува преграда, воздушната струја да се задржува за кратко време, па потоа со својот притисок да ја руши преградата, произведувајќи притоа експлозивен шум. Истата работа треба да се повторува и за второто [t].

Поради еден ваков или сличен немал артикулативен напор, по второто [t] не ја отвараме устата, но преградата се задржува до крајот на изговорот на второто [t]. На ваков начин ги избегнуваме двете артикулативни движења: експлозијата кај правото и преградата кај второто [t].

Ова е само еден пример за економизација на говорот, што се спроведува особено кај две исти самогласки и согласки во непосреден контакт. Впрочем, удвоените гласови не се изговараат одделно и целосно, туку слеано, преплетено но подолго од еден таков обичен глас. Изговарај ги и размисли за пишуваната форма и начинот на изговорот на зборовите со: двојни согласки *kënddrejtë* ‘правоаголник’, *nëndarje* ‘подделба’, *mishshitës* ‘месар’; група согласки *i argjendtë* ‘сребрен’, *mendtë* ‘памотот, умот’, *nuk mundte* ‘не можеше’; две исти самогласки: *i paaftë* ‘неспособен’, *alkool* ‘алкохол’, *autooficinë* ‘автосервис’, *joobjektiv* ‘необјективен’ и дали има заеднички правила на пишување и изговор на удвоени гласови во албанскиот и македонскиот јазик.

Невнимателниот говорен стил се прави уште поекономичен и полесен кога група од различни самогласки и согласки се асимилираат, како на пример: *mbaj* > *maj* ‘држам’, *vend* > *ven* ‘место’; *grue* > *gru*: ‘жена’, *ftue* > *ftu*: ‘диња’ или кога еден од гласовите се испушта *shtëpi* > *shpi*: ‘куќа’, *luftëtar* > *luftar* ‘борец’, *mësues* > *msus* ‘учител’, *nxënës* > *nxëns* ‘ученик’ и др. Под дијалектна изговорна навика, ваква склоност за економизација на говорот повеќе имаат гегиските говорители.

Олеснување на изговорот. – Полесно ги изговараме не само покусите зборови, туку и оние зборови кај кои последователно имаме самогласка + согласка или обратно

⁸⁷ Andre Martine, *Elemente të gjuhësisë së përgjithshme*, Prishtinë, 1983, 229.

согласка + самогласка. Групите самогласки и групите од две и повеќе согласки се потешки за изговор.

Па поради ова, нашиот говор ќе биде полесен ако:

а) *не изговараме одреден глас во зборот* или

б) *меѓу два гласа вметнуваме еден друг глас.*

Испуштањето на едниот глас кај групите составени од две и повеќе самогласки или согласки, нивна асимилација и сл. освен за економичност на јазикот се типичен пример и за олеснување на изговорот.

Обично во албанскиот јазик меѓу две самогласки вметнуваме некоја од согласките [j, h, v], додека меѓу две согласки вметнуваме [i].⁸⁸ На пример:

нечленувана форма ide - членувана форма ide-j-a ‘идеа - идеата’, *нечлен. форма byro - членувана форма byro-j-a* ‘биро - бирото’ и др.; *активна форма laj - пасивна форма la-h-em* ‘мијам - се мијам’, *активна форма mësoj - пасивна форма mëso-h-em* ‘учам - се учам’ и др.

Комбинаторните и позиционите варијанти на фонемите се одразуваат повеќе во дијалектните говори, односно голем број од нив не се издигнаа во литературна норма. Тие се јавуваат во одредени ограничени географски ареали, како асимилацијата на групи самогласки и согласки, испуштање гласови, обезвучување на звучните согласки на апсолутен крај на зборот, промената на [h] во [f] во позиција пред [t] и други. Се разбира дека фонетските варијанти на фонемите не се одразуваат во правописната норма, бидејќи со букви бележиме фонеме а не алофони.⁸⁹

Меѓутоа, познавањето на комбинаторни и позициони варијанти на фонемите е многу важна, од една страна, поради запознавање на функционирањето на системот на фонемите и од друга страна, за совладување на правоговорните правила на одреден стандарден јазик.

Покрај комбинаторни има и позициони промени. Позиционите промени се реализираат поради местоположбата на одредена фонема во зборот, а пред сè во апсолутен крај на зборот или во зависност од местото на акцентот.

⁸⁸ Kolec Topalli, *Theksi në gjuhën shqipe*, Tiranë, 1995, 419.

⁸⁹ Jorgji Gjinarë – Gjovalin Shkurtaj, *Dialektologjia*, Tiranë, 1997, 204-205.

Во албанскиот стандарден јазик единствена позициона промена е испуштањето на неакцентирано [ë] во краен слог на зборот, како *lakër - lakra* ‘зелка - зелката’, *femër - femra* ‘женска - женската’, *emër - emri* ‘именка - именката’, *ëndërr - ëndrra* ‘сон - сонот’, *kokërr - kokrra* ‘зрно - зрното’, *mjekër - mjekra* ‘брада - брадата’, *kapitalizëm - kapitalizmi* ‘капитализам - капитализмот’, *i sotëm - e sotme* ‘денешен - денешна’, *i sjellshëm - e sjellshme* ‘учтив - учтива’ и др.

Обезвучувањето (десоноризацијата) на звучни согласки во апсолутен крај на зборот е дијалектна појава (општо распространета во тоскиските говори), неприфатлива во литературниот правопис и правоговор. Имено, треба да се пишува и изговара *zog* а не *zok* ‘птица’, *breg* а не *brek* ‘рид’, *vend* а не *vënt* ‘место’, *i madh* а не *i math* ‘голем’ и сл.

Со вакви и слични појави на меѓусебни влијанија на гласови се занимава **комбинаторната** или **модификаторната** фонетика.

Најчести комбинаторни промени во албанскиот јазик се **акомодација**, **асимилација**, **дисимилација**, **едначење по звучност**, **преместување на гласови**, **додавање и испуштање гласови**, **топење гласови** и **хапнологија**.

6.2. АКОМОДАЦИЈА

При употреба во непосреден допир, кај секој глас освен примарни артикулациски и акустички карактеристики се забележуваат и секундарни особености. Имено, секој глас се прилагодува кон природата на гласот што се наоѓа пред и зад него. Кон основната артикулација се придодава и дополнителни нијанси, зависно од гласовното опкружување.

Под **акомодација** (лат. *accommodatio, -nis* “прилагодување, адаптација”) подразбираме артикулативни

приспособувања на самогласките под влијание на согласките и обратно, т.е. гласовни адаптации од типот ВК или КВ.⁹⁰

Во гласовниот систем на албанскиот јазик алофонијата на самогласките е побројна отколку алофонијата на согласките. Ѓе то се однесува на влијанието на непосредниот гласовен контекст врз бојата (тембарот) на самогласките во одделни јазици, најчесто се јавуваат *промени на висината на артикулацијата, изговорни помеситувања напред/назад, палатализација, лабијализација, веларизација, назализација* на самогласки и др.

Палатализацијата е изговор на која било согласка со палатална боја во позиција пред предна самогласка, т.е. основната допирна зона на јазикот при артикулација на самогласката се поместува кон твдотопепце. На пример, меконепчените /k, g/ се изговараат понапредни кога се наоѓаат пред предните самогласки /i, y, e/, приближувајќи се кон среднонепчените /q, gj/, како кај зборовите *gisht* [g'isht] (во централногегиското наречје во чисто непчено [gj]: *gjisht* 'прст'), *kemi* [k'emɪ] 'имаме' и сл.

Во одредени гегиски говори /e/ се изговара уште понапредна во позиција пред палатална согласка, односно во првата изговорна фаза слушаме едно кратко [i]: *qeth* [q'eth] 'стриже', *gjeth* [gj'eth] 'лист', *gjel* [gj'el] 'петел' и др.

Лабијализацијата е изговор на неуснени гласови со уснени елементи. Ова појава се забележува најчесто кај самогласките и е многу честа во гегиските говори. Имено, неуснените самогласки можат да се реализираат во различен степен на лабијалност, па дури да преминуваат во чисто уснени самогласки, односно [a] > [o]. На пример, *nāna* > *na^ona*, *pona* 'мајката'; *hāna* > *ha^ona*, *hona* 'месечина' и др.

Веларизацијата е поназаден изговор на согласки во позиција пред задни вокали, особено пред најзадниот вокал /u/. Ова може да се осети ако го споредиме варијантот на /k/ во позиција пред /u/: *ku*, *kur*, *kumbull*, *kusi* 'каде, кога, слива, котел' и сл. со варијантите кога се наоѓа пред други самогласки: *ka*, *kat*, *kemi*, *këmbë*, *kishte* 'има, имам, имаме, нога, имаше' и сл.

⁹⁰ ВК – вокал + консонат (самогласка + согласка) и КВ – консонат + вокал (согласка + самогласка).

Назализацијата е фонетска појава на носовен изговор на самогласки. Овој вид на гласовна акомодација на самогласки под влијание на носни согласки е една од главните одлики на гегискиот дијалект. Имено, во гегиските говори се изговараат со носовен призвук самогласките кои биле или сè уште се наоѓаат пред назалните согласки /m, n, nj/, како *hû, sÿ, pê, frê; hûni, sÿni, pêni, frêni* ‘колец, око, конец, узда во нечленувана и членувана форма’. Степенот на носовниот призвук е различен во одделни гегиски говори. Општо земено, на север носовноста е поголема, а кон југ таа постепено се намалува во согласност со географската распространетост.

Во тоскиските говори уште пред VII-VIII век од нашата ера меѓувокалното [-n-] се променило во [-r-], па од *hûni, sÿni, pêni, frêni* ги имаме соодветните збороформи *huri, syri, peri, freri* со чисто усни вокали, бидејќи нема фонетски услови истите да се изговараат носни. Следствено на ова, во тоскискиот дијалект и во албанскиот стандарден јазик нема носни самогласки, за разлика од гегиските говори каде освен усни (кратки и долги) има и носни самогласки.

И во албанскиот стандарден јазик, како и во сите други јазици се врши модификација на гласовите. Но, ова појава е толку малку застапена што не ни дава за право да воспоставиме соодветни правила на акомодација. Во суштина, *модификациите се неопходни артикулативни гласовни поврзувања на врзан говор*. Во споредба со некои други јазици, на пример, со рускиот и полскиот кои се акомодирачки јазици, можеме да заклучиме дека **албанскиот стандарден јазик, заедно со македонскиот** и некои други јазици, им припаѓаат на група јазици со **низок степен на прилагодување на гласовите**, односно тој е **неакомодирачки јазик**.

Состојбата е малку поинаква што се однесува на дијалектниот јазик (албански и македонски), бидејќи алофонијата на фонемите, особено на самогласките, е многу поизразена отколку во стандардните јазици. Во албанските говори имаме:

- назализација на вокали (*pêni* ‘конецот’ – во гегиските говори);
- ротацизам ([n] > [r]: *sÿni* – *syri* ‘окото’, во тоскискиот дијалект);

- лабијализација на самогласки во различен степен (zāni > za^oni > zoni ‘гласот’ – во гегиските говори);
- дифтонгизација на акцентирани тесни вокали (mírë > maïr, méïr, méïr ‘добро’; núse > naïuse, noïuse, néïuse ‘невеста’ – во централногегиско наречје);
- присуство на дифтонгоиди (lerur > l’erër ‘зајак’);
- понапреден и позатворен изговор на одредени неакцентирани вокали (flutur > flutër ‘пеперутка’ – во северниот дијалект);
- потполна палатализација на [g] во [gj]: gojë > gjo:j ‘уста’ – во централно гегиското наречје;
- африкатизација на палаталните согласки [q, gj] во [ç, xh], како çep > çep ‘куче’, gjak > xhak ‘крв’ во повеќето говори на северниот гегиски поддијалект;
- асимилација на група самогласки и согласки (mësues > msus ‘учител’, mbaj > maj ‘држам’ – во гегиски говори);
- инверзија на гласови (lëshoj > shloj ‘пуштам’ – во гегиски дијалект);
- обезвучување на звучни согласки во апсолутен крај на зборот (zog > zok ‘птица’ – во тоскискиот дијалект) и др.

Повеќето од горенаведените и други дијалектни појави заедно со одрени гласовни промени со право не се нормирани во албанскиот стандарден јазик.

Но, во правоговорна, а дел од нив и во правописна норма на албанскиот стандарден јазик прифатени се следниве појави:

- ротацизмот ([n] > [r]: sÿni > syri),
- едначење по звучност (како правоговорна норма: s’di > z’di),
- вметнување на антихијатски гласови [j, h, v] меѓу две самогласки и на [i] меѓу две согласки (puno-v-a, bujq-i-t),
- слевање (топење) во одредени случаи на [ë] и [e] во [a]: (të + e = ta),
- елизија на [ë] (më i > m’i),
- испуштање на неакцентирано [ë] пред сонанти (како emër > emri, vegël > vegla) и многу ретко некоја друга појава, како

- асимилација: mbrenda > brenda,
- хапнологија: morfofonologji > morfonologji.

6.3. АСИМИЛАЦИЈА И ДИСИМИЛАЦИЈА

Артикулативниот акт е сложен физиолошки процес, при што особеностите на секој глас повеќе или помалку се обусловени од другите соседни гласови. Влијанието на гласовите еден врз друг по правило е **регресивен**, т.е. во претходниот глас влијае последователниот глас, но не се исклучува можноста за спротивна насока на гласовно влијание. При соединувањето, на пример на [t] со [i, u, y] се образуваат зборовите *ti, tu, ty* и поради влијание на последователните самогласки изговараеме различни варијанти на [t].

Асимилацијата е заемно изедначување на самогласки и согласки, при што одреден глас ги добива особините на друг глас или двајта гласа се појавуваат на еден единствен глас. Поретко се среќава дисимилацијата, која стреми кон продлабочување на разликите меѓу сличните гласови.

Адаптацијата на согласките во непосреден контакт во однос на звучноста е многу распространета појава во албанскиот и во македонскиот јазик, како и во многу други јазици.⁹¹ Фонетската условеност на едначењето по звучност на согласките е жив процес, има автоматски задолжителен карактер при зборувањето и нема ниту семантичка ниту граматичка функција. Следствено на ова, овде не станува збор за промени на посебни фонеме, туку една единствена фонема се реализира преку одредени фонетски варијанти (алофони).

Асимилацијата (лат. *assimilatio, -nis* “прилагодување, изедначување, губење на разликите”) е комбинаторна појава кога одреден глас станува потполно ист или сличен со некој друг глас во зборот. Со други зборови, под асимилација подразбираме процес при кој од два различни гласа се

⁹¹ Во македонскиот јазик ова појава се нарекува *едначење по звучност*. Види: Б. Видоески, Т. Димитровски, К. Конески, К. Тошев, Р. Угринова - Скаловска, *Правилник на македонскиот литературен јазик*, Скопје, 1988, стр. 21-22.

добиваат два еднакви. Асимилацијата се врши со цел за полесен изговор на зборот.

Кога два различни гласа се претвараат во сосема исти гласови, имаме *целосна асимилација*, додека ако гласовите се преобразуваат во слични гласови имаме *делумна асимилација*. Во двата случаи, кога првиот глас влијае врз вториот се работи за *прогресивна асимилација*, додека кога вториот влијае врз првиот глас имаме *регресивна асимилација*. *Асимилацијата е взаемна* (реципрочна) кога двата гласа влијаат еден врз друг и како резултат од ова се добива еден сосема друг глас различен од двата, т.е. со топењето на двата се добива трет глас. Типичен пример за реципрочна асимилација е слевањето на консонантската група [ng] во [ŋ] во косовските говори, како ngat > *ŋat* ‘блиску’, ngel > *ŋel* ‘остана’, mos u nguc > mos u *ŋuc* ‘седи мирен’, kanga > *kaŋa* ‘песна’, deng > *deŋ* ‘китка’ и др. Имено, од топењето (мешањето, преливањето) на [n] со [g] добиена е една нова согласка, која е меконепчена, сонантна, носовна [ŋ]; а која поради фонолошката опозиција во одредени минимални лексички парови се смета како посебна фонема.

Во зависност од тоа дали гласовите што влијаат еден врз друг се во непосреден контакт или се посредни, разликуваме *нейосредна* (контактна, директна) *асимилација* и *џосредна асимилација* (во дистанца, индиректна). Непосредната асимилација е почеста појава.

Се асимилираат како самогласките така и согласките. Повеќето од асимилираните форми на зборовите имаат дијалектен карактер, не се одразуваат во правописот и не се предпочитуваат во правоговорот. Општо земено, зборови со асимилирани гласови можеме да сретнеме во гегиските и тоскиските говори, но и во невнимателниот говор.

Ќе наведеме неколку примери со непосредна асимилација од дијалектниот јазик:

ng > k, ŋ, g: nga > *ka, ŋa, kah* ‘од, кон’; ngat > *ŋat, gat* ‘блиску’;

nd > n, d: vend > *ven* ‘место’, ndaje > *daje* ‘дели го/ја’;

mb > m: mbush > *mush* ‘полни’, tambël > *tamël* ‘млеко’;

tj > q: tjetër > *qetër* ‘друго’;

dj > gj: djalë > *gja:l* ‘дечко’;

pl > q: plak > *qak* ‘старец’;

mj > m: mjegëll > *megëll* ‘магла’;

vj > v: vjehërr > *vehërr* ‘свекрва’ и др.

Еве и неколку зборови со целосна посредна асимилација на гласови: *kushuri* < *kushëri* ‘братучет’, *qumusht* < *qumësht* ‘млеко’, *dallap* < *dollar* ‘прозорец’, *çarapa* < *çorape* ‘чорапа’, *axhak* < *oxhak* ‘оџак’, *gurubi* < *gurabi* ‘гурабија’, *Asman* < *Osman* и др.

Само мал број збороформи со асимилација се нормативни. Такви се последните фонетски форми на зборовите: *ndëgjoj* > *ddëgjoj* > *dëgjoj* ‘слушам’; *mbrenda* > *bbrenda* > *brenda* ‘внатре’; *mbasi* > *bbasi* > *basi* > *pasi* ‘бидејќи’.

Дисимилацијата (лат. *dissimilatio* - разедначување, диференцијација) е спротивна појава на асимилацијата. Дисимилација имаме кога два исти или слични гласа стануваат различни или се диференцираат уште повеќе. И оваа појава се забележува кај самогласки и согласки, може да биде прогресивна или регресивна, непосредна или посредна. Зборовите со дисимилација се поретки отколку со асимилација. Појавата има дијалектен карактер и не успеала да се наметне во литературни форми на зборовите. Најчести форми со дисимилација се јавуваат зборовите (дадени во втор варијант): *motor* > *matorr* ‘мотор’, *telefon* > *telifun* ‘телефон’, *xhamadan* > *xhemadan* ‘џамадан’, *lodroj* > *ladroj* ‘игра’, *tamam* > *taman* > *tamëm* ‘тамам, точно’; *oborr* > *aborr* ‘двор’, *sheqer* > *shiqer* ‘шеќер’, *flutur* > *flutër* ‘пеперутка’, *kumbull* > *kumëll* ‘слива’, *uthull* > *ufëll* ‘оџет’, *pluhur* > *pluhën* ‘прашина’, *doktor* > *daktor* ‘лекар, доктор’, *aksham* > *akshëm* ‘ноќ’; *gjarpër* > *gjalpër* ‘змија’, *bilbil* > *birbil* ‘билбил’ и др.

Асимилацијата делува врз нарушување на разликувачките особености на фонемите. Таа настојува да ги намали или израмни се повеќе разликите меѓу фонемите. Ако ова појава би делувала слободно, таа би ги изедначила разликите меѓу фонемите, разлики кои се неопходни при комуникацијата меѓу луѓето, бидејќи ние комуницираме благодарение на разликите меѓу фонемите на јазикот.

Од друга страна, на асимилацијата ѝ се спротивставува дисимилацијата. Впрочем, гласовите што ги изговараеме се резултат на балансиран однос меѓу асимилативното дејство - човекото мрзливост (изборот на полесен пат) и дисимилацијата (потребата за изговор на фонемите со неопходни разлики), на тој начин за да не разберат другите кога зборуваме. Имено, на склоноста за кратење на зборовите, за несоодветен изговор на гласовите, за едначење

и нарушување на разликите на фонемите и др. ѝ се спротивставува склоноста нашиот говор да можат да го разберат (декодираат) другите, т.е. зборовите што ги изговараме да имаат значење и со тоа да се реализира главната функција на јазикот – комуникацијата.

6.3.1. ЕДНАЧЕЊЕ ПО ЗВУЧНОСТ

Доста застапена е асимилацијата на согласките според звучноста. Имено, во албанскиот и македонскиот јазик, кога се наоѓаат во непосреден допир една звучна и една беззвучна согласка или со обратен редослед, тогаш двете стануваат или звучни или беззвучни. Оваа асимилација се објаснува со тоа што кога имаме *звучна + беззвучна* согласка или обратно тешко е да се комбинира за стотинки од секундата треперењето наспроти мирувањето на гласните жици. Имено, ако гласилките трепераат кај првата согласка, тогаш треперењето продолжува и кај втората беззвучна согласка и обратно, мирувањето на гласилките од првата согласка продолжува и кај следната согласка и покрај тоа што таа може да биде звучна.⁹²

Општо правило во албанскиот, македонскиот и други јазици за едначење на согласките по звучност е следнава: Кога во промената на некои форми на зборот или во изведувањата од него ќе се најдат една по друга две согласки различни по звучност, настанува **едначење** (асимилација) **на согласките по звучност**. Стремежот за полесен изговор е основна причина за оваа редовна појава во говорот.⁹³ Имено, две согласки една по друга различни по звучност се едначат. Согласките се едначат според звучноста на втората согласка, т.е. имаме регресивна гласовна промена: беззвучната пред звучна согласка станува звучна а звучната пред беззвучна се

⁹² Rami Memushaj, *Hurje në gjuhësi*, Tiranë, 2002, 127-128.

⁹³ Стојка Бојковска, Лилјана Минова - Ѓуркова, Димитар Пандев, Живко Цветковски, *Македонски јазик за средното образование*, Просветно дело АД, Скопје, Скопје, 2001, стр. 78.

обезвучува. Ова правило се применува во говорот, но не се отсликува при пишувањето на албанскиот јазик. На пример:

о з в у ч у в а њ е – z ě s h m i m			
	 <i>се ипишува</i>	 <i>се изговара</i>	
[s] > [z]	s'di	[z'di]	не знам
	s'dua	[z'dua]	не сакам
	s'dëgjoj	[z'd[gjoj]	не слушам
	s'bën	[z'bën]	не чини
	s'guxoj	[z'guzoj]	не смеам
	s'gjej	[z'gjej]	не наоѓам
	s'vjen	[z'vjen]	не доаѓа
	asgjë	[azgjë]	ништо
	mesditë	[mezditë]	пладне
	mesdhetar	[mezdhetar]	средноземен
[k] > [g]	ekzistencë	[egzistencë]	опстанок
	ekzekutiv	[egzekutiv]	извршен
о б е з в у ч у в а њ е – s h u r d h i m			
	<i>се ипишува</i>	<i>се изговара</i>	
[d] > [t]	i njëmentë	[i njëmenttë]	вистински
	e argjendtë	[e argjenttë]	сребрена
	i njëqindtë	[i njëqinttë]	стотини
[b] > [p]	absolut	[apsolut]	апсолутен
	absolvent	[apsolvent]	апсолвент
	abstenim	[apstenim]	воздрженост

Табела 9. Едначење по звучности

Едначењето по звучност кај мал број зборови се бележи и при пишувањето. Имено, од придавките *i kuq* ‘црвен’, *i bardhë* ‘бел’ со префиксот *s'* се добиваат глаголите *skuq* ‘поцрвени’, *sbardh* > *zbardh* ‘побели’. Истото важи и за глаголите *s+but* > *sbut* > *zbut* ‘омекне’, *s+vogëloj* > *svogëloj* > *zvogëloj* ‘намали’.

6.4. ДОДАВАЊЕ ГЛАСОВИ

Под влијание на дијалектната говорна навика кај одредени луѓе може да се забележува појавата на додавање на паразитни (непотребни) гласови, од типот правилна форма > неправилна форма: *bletë* > *mbletë* ‘пчела’, *zemga* > *zëmbra* ‘срце’, *tum* > *tymb* ‘чад’ и др. Со додавање на гласови, не се менува значењето на зборот. И од трите погоре дадени примери може да се воочи дека гласовите можат да се додаваат во сите позиции на зборот, односно:

- а) на *йочей̄окоий̄* од *збороий̄* (протеза),
- б) во *срединаий̄а* на *збороий̄* (спентеза),
- в) на *крајоий̄* од *збороий̄* (епитеза).

Додавањето на непотребни гласови на почетокот на зборот го викаме *й̄прой̄еза* (според старогрчки), а додадените гласови ги нарекуваме протетични гласови. На пример: *plak* > *mplak* ‘старец’, *këthehet* > *nkëthehet* ‘се враќа’, *i ati* > *i jati* ‘татко му’, *e ëma* > *e jëma* ‘мајка му’ и др.

Во гегиските говори општа појава е вметнувањето на [-v-] меѓу две самогласки кај не мал број именки во членувана форма, како *ka + i = kai* > *ka-v-i* ‘волот’, *shi + i = shii* > *shi-v-i* ‘дождот’, *thi + i = thi-v-i* ‘свињата’ и др.

Кога одреден глас се вметнува во внатрешноста на зборот се работи за *е̄й̄енй̄еза* (од старогрчкиот јазик), додадените гласови се епентични гласови. Спореди ги истите зборовни парови без и со додаден глас: *emri* > *embri* ‘име’, *numri* > *numbri* ‘број’, *mistri* > *mistri* ‘пченка’, *qeralla* > *qerpalla* ‘клепало’ и сл.

Појавата кога неетимолошки глас се додава на крајот од зборот го викаме *е̄й̄ӯй̄еза* (< старогрчки), додека додадениот глас го викаме епитетичен глас, како *da:jxh* (< *dajë*) ‘вујко’, *ëshën, oshtën* (< *është*) ‘е’, *termale* (< *tërma:*, *përprjetë*) ‘нагоре’, *pe këtush* (< *prej këtu*) ‘од овде’, *pe atysh* (< *prej aty*) ‘од таму’, *kam* > *kam-te* ‘имам’, *jam* > *jam-te* ‘сум’ итн. Овие и слични збороформи не се стандардни.

Дали имаме зборови со додадени гласови во албанскиот стандарден јазик?

Додадените гласови во раниот период од развојот на албанскиот јазик веќе станале задолжителен дел од

фонетската структура на зборот. Ваквите зборовни форми се општо распространети во сите албански говори и се прифатени како нормативни и во литературниот јазик. Имено, најчесто меѓу две самогласки се вметнува една од согласките [j, h, v], додека меѓу две согласки [ë] или [i].

Причина за вакво додавање на гласови е олеснувањето на изговорот и доброто звучење (еуфонијата). Имено, изговорот на две самогласки една по друга е потежок отколку кога меѓу нив имаме согласка, или обратно кога меѓу две согласки вметнуваме една самогласка. На пример во членувана форма на одредени зборови се вметнува [-j-] меѓу две самогласки, од типот *ve+a = vea > ve-j-a* ‘јајцето’, *kafe+a = kafea > kafe-j-a* ‘кафето’, *lule+a = lulea > lul-j-a* ‘цвеќето’, *kala+a > kalaa > kala-j-a* ‘калето, тврдината’; *bela+a > belaa > bela-j-a* ‘бела, неволја, проблем’; *ide+a > idea > ide-j-a* ‘идејата’; *gjë+a > gjëa > gjë-j-a* ‘нештото’; *byro+a > byroa > byro-j-a* ‘бирото’, *ani/-j-e, -j-a* ‘бродот’; *hi/-j-e, -j-a* ‘сенката’; *di/-j-e, -j-a* ‘знаењето’, *pi/-j-e, -j-a* ‘пиењето’ и др.

Гласот /-h-/ им се додава на пасивните форми на глаголи во сегашно време што завршуваат на самогласка, како: *afroj - afro-h-em* ‘се приближувам’, *bëj - bë-h-em* ‘се правам’, *laj - la-h-em* ‘се мијам’, *mësoj - mëso-h-em* ‘учам, се учам’ и сл. Глаголите *rohoj* (ро-h-o-j) ‘потврдувам’ и *mohoj* (мо-h-o-j) ‘одрекувам’ се образувале од потврдната честица *ro* ‘да’, односно одречната *mo* (*mos*) ‘не’ со наставката -o- и антихијатско [-h-].

Во глаголскиот систем, гласот /-v-/ се употребува многу често во формите на минато определено свршено време кај глаголите што завршуваат на самогласка (во активна и пасивна форма), како на пример: (unë) *afro-v-a* и (unë) *u afro-v-a* ‘прибрав – се приближев’; *afro-v-e* и *u afro-v-e* ‘прибере – се прибере’; *mendo-v-a* и *u mendo-v-a* ‘размислив’, *la-v-a, la-v-e* ‘миев, миеше’, *u la-v-a, u la-v-e* ‘се миев, се миеше’ и сл.

Изговорот се олеснува кога меѓу две или три согласки се вметнува еден вокал. Обично, ваква улога најчесто играат /ë/ и /i/ а поретко /e/ и /a/. На пример, кај множинската форма на некои именки: нечленувана - членувана форма: *lot - lot-ë-t* ‘солзи – солзите’, *dit - dit-ë-t* ‘денови – деновите’, *vjet - vjet-ë-t* ‘години – годините’ и сл.

Во консонантски согласнички групи тешки за изговор вметнувањето на [-i-] станува корисно, потребно и речиси неопходно за да го олеснува изговорот. Ваквата појава е редовна кај множински падежни форми на одредени именки и придавки. Спореди ги граматичките форми на именките: *bujq* - *bujq-i-t*, *bujq-i-sh* ‘земјоделци – земјоделците, од земјоделците’; *krushq* - *krushq-i-t*, *krushq-i-sh* ‘сватови’; *peshq* - *peshq-i-t*, *peshq-i-sh* ‘риби’; *ujq* - *ujq-i-t*, *ujq-i-sh* ‘волци’; *nxënës* - *nxënës-i-t*, *nxënës-i-sh* ‘ученици’; *njerëz* - *njerëz-i-t*, *njerëz-i-sh* ‘луѓе’; придавките *i egër* - *të egr-i-t*, *të egr-i-sh* ‘див, нескротлив’; *i bukur* - *të bukur-i-t*, *të bukur-i-sh* ‘убав’ итн.

6.5. ИСПУШТАЊЕ НА ГЛАСОВИ

При зборувањето често пати зборовите не ги изговараме во целост, туку одредени гласови или слогови ги испуштаме. Под фонетска појава елизија подразбираме губење или испуштање гласови во зборот. Елизијата може да настане во еден збор или во два збора еднопосредно. Елизијата на гласовите се врши заради полесен изговор на зборот.

За економизација на говорот и намалување на артикулативни движења, човекот во секојдневниот живот долгите зборови препочитува да ги употребува во скратена форма, образувајќи скратеници, кратенки, како РТТ ‘ПТТ: пошта, телеграф, телефон’, RTV ‘РТВ: радио-телевизија’, *foto* ‘фотографија’ и др. И називите на институциите, политичките партии, друштвата, организациите и сл. почесто ги користиме во скратена отколку во целосна форма: AShAM (Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Maqedonisë) - ‘МАНУ- Македонска академија на науките и уметностите’, IGjM (Instituti i Gjuhës Maqedonase) - ‘ИМЈ - Институт за македонски јазик’, DGjSh (Drejtshkrimi i gjuhës shqipe) – ‘ПМЈ – Правопис на македонскиот јазик’ и сл.

Со губење на одреден глас зборот се скратува, но обично го запазува значењето. Кога би се испуштале повеќе гласови во еден збор, тогаш таквите прекуси зборови не би имале значење. Меѓутоа, благодарение на потребата за запазување на гласовната структура на зборот за да се зачува значењето, процесот на губење гласови не се допушта да оди до крај. На пример, зборот *shtëpi* ‘куќа’ го употребуваме во крајна можна скратена форма *shpi* ‘куќа’, но понатамошното

кратење не е можен, од причина што би се добиле формите *shi* ‘дожд’ или *pi* ‘пие’, зборови со сосема друго значење.

Од лингвистички причини (избегнување на долги и тешки имиња за изговор) и екстралингвистички (разгаленост, блискост, лубов)⁹⁴ речиси редовно, покрај целосните форми, личните имиња кај сите народи се употребуваат и во скратена форма: Ramadan > *Dan*, Димитар > *Диме*, Eleonora > *Nora*, Елизабета > *Бейи* и сл.

Гласот може да се испушта од сите позиции на зборот, и тоа:

а) **од ѝочейна ѝозиција (афреза** од старогрчки *aphairesis*);

б) **од срединаѝа на збороӣ (синкоѝа** од старогрчки *synkoré*) и

в) **од крајоӣ на збороӣ (аѝокоѝа** од старогрчки *apokoré*).

Појавата на губење гласови е честа во народниот говор како и во невнимателниот говор, но редок и недопустлив во литературниот стил. Обично се испуштаат неакцентираниите вокали или консонанти во неакцентриран слог. На пример:

а) **на почетокот на зборот:** *vështirë* > *shti:r* ‘тешко’, *tashti* > *shti* ‘сега’, *hënë* > *ënë* ‘месечина’, *hekur* > *ekur* ‘железо’, *italian* > *taljan* ‘Италијанец’, кај сопствените имиња: *Ibrahim* > *Brahim*, *Mehmet* > *Met*, *Agim* > *Gim*, *Burbuqe* > *Buqe*, *Halide* > *Li:d*, *Shkëlzen* > (*Zen*) *Xen*, *Hasan* > *Asan*, *Halit* > *Alit* и др.

б) **во средината на зборот:** *shqiptar* > *shiptar* ‘Албанец’, *shqip* > *ship*, *shyp* ‘албански’; *krejt* > *kejt* ‘целосно’, *mëndafsh* > *mnash* ‘свила’, *vjehërt* > *vjeërr* > *veërr* ‘свекор, свекрва’; *laheni* > *lahi* ‘се миете, се бањате’, *mësoheni* > *msohi* ‘се учите’, *tashti* > *tashi*, *tash* ‘сега’; *fëmijë* > *fmi* ‘дете’; *Ahmet* > *Amet*, *Rrahman* > *Raman* и сл..

в) **на крајот од зборот:** *mos* > *mo* ‘не’, *s’mund erdha* > *s’un erdha* ‘не можев да дојдам’, *është* > *ësh*, *a*, *o* ‘е’; *prej* > *pi*, *pe* ‘од’; *erdhi* > *erdh* ‘дојде’; *Ismail*, *Islam*, *Isuf*, *Ismet*, *Isah*, *Isak* и сл. > *I:s*, *Nexhmedin* > *Ne:xh*, *Zejnullah* > *Ze:jn*, *Hajrullah* > *Ha:jr*, *Bejtullah* > *Be:jt*, *Fatime* > *Fa:t*, *Shukri* > *Shu:k*, *Lutfi* > *Lu:t*, *Sadullah* > *Sadulla* (*Du:ll*), *Salih* > *Sali*, *Sa:l* и др.

⁹⁴ Gjovalin Shkurtaç, *Sociolinguistika*, Tiranë, 1999, стр. 286.

г) **испуштање гласови од различни позиции на зборот:**
Du:ll < Abdullah, *Bi:b* < Habibe, *Sha:h* < Hanëmshahe, *Di:* < Miradije; *Zi, Xi* < Nazif, *Dy:l* < Dylberie; *Dal, Tal* < Mehmedali, *Lim* < Urim, *Lirim*; *Vel* < Enver, *Cen* < Hysen и сл.

Елизија на гласови имаме и кај два збора употребени еден до друг, како *darzezë* < *dardhë* е *zezë* ‘црна крушка’. Губењето гласови е редовна појава кај сложени антропоними и топоними, образувајќи синтагматска акцентска целост, како *Marlekaj* < Mark Lekaj, *Margjini* < Mark Gjini,⁹⁵ кај топонимите: *Lugi-Spicave* < Lugi i Spicave, *Roga-Çikave* < Roga e Çikave, *Ara-Madhe* < Ara e Madhe и сл.

Поради изговорните потешкотии, обично децата ги скратуваат повеќесложните зборови. За децата од рана возраст сложените согласки [th, dh, rr] и други, како и консонантските групи од две и повеќе согласки (fl, bl, rt, ngr, pr, dj, gr, jk, shk) претставуваат артикулативен проблем, кои со текот на времето го надминуваат. Малите деца обично изговараат скратени зборови, како: *çapat* (çorapet) ‘чорапите’, *misha* (këmisha) ‘кошула’, *bia* (gurabia) ‘гурабии’, *mele* (karamele) ‘карамели’, *zori* (televizori) ‘телевизор’; *shpitin* или *pitin* (shpirtin) ‘душата’, *futuron* (fluturon) ‘лета’, *futurim* (fluturim) ‘летање’, *fokat* (flokët) ‘коса’, *hanga* (hëngra, hangra) ‘јадов’, *ngiu* (ngriu) ‘смрзне’, *da:l* (djalë) ‘момче’, *uk* (ujk) ‘волк’, *pit* (prit) ‘чекај’, *peva* (preva) ‘сечев’, *kova* (shkova, shkrova) ‘отидов, напишав’, *da:s* (djathë) ‘сирење’, *si:k* (thikë) ‘нож’, *lla:m* (dhëmb) ‘заб’ и сл.

6.6. ОТПАЃАЊЕ НА [ë]

Во албанскиот дијалектен и стандарден јазик често пати се испушта (се елидира) неакцентираната самогласка [ë] на апсолутниот крај на зборот, особено кага по неа имаме збор кој почнува со самогласка. На пример: (се пишува) *ditë e re* (се изговара) - [dit'e re] ‘нов ден’, *në agim* [n'agim] ‘в зора’; се пишува и се изговара: *m'i tregoi* < *më i tregoi* ‘ми ги кажа’, *m'u*

⁹⁵ Kolec Topalli, *Theksi në gjuhën shqipe*, Tiranë, 1995, 305-308.

afrua < *më* u *afrua* ‘ми се доближи’, *t’ia jap* < *të ia jap* ‘да му ги дадам’ и сл.⁹⁶

Се губи неакцентирано [-ë] на апсолутен крај на зборот поради олеснување на изговорот на синтагмата и за да ја прави поприматна за нашиот слух. Ваквите синтагми се изговараат слеано под една акцентска целост. Иако во говорот испуштањето на [ë] во ваква слаба фонетска позиција претставува правоговорна норма, но според правописот на албанскиот јазик ова појава ретко се пишува.

Во албанскиот стандарден јазик многу често се губи [-ë] кај честицата **të**, кај препозитивните членови **të**, **së** како и кај кратките заменски форми **më**, **të**. Ова губење се отсликува и во правописот, со пишување на апостроф, како на пример: *t’i dha* (< *të i dha*) ‘ти ги даде’, *m’i dha* (< *më i dha*) ‘ми ги даде’, *t’i them* (< *të i them*) ‘да и кажам’, *t’u thuash* (< *të u thuash*) ‘да им кажеш’, *t’ua thuash të vërtetën* (< *të ua thuash*) ‘да им ја кажеш вистината’ и др.

Самогласката [-ë] се губи:

1. Кај честицата **të** на конјунктивот (*të punoj*, *të mësoj*, *të shkoj* ‘да работам, да учам, да одам’) во сложени форми на идно време и инфинитивот кога се употребува пред кратките заменски форми *i*, *ia*, *ju*, *ja*, *u*, *ua* како и честицата *u* на пасивни глаголски форми, како на пример:

а) *Duhet t’i* (< *të i*) *ndihmosh shokut dhe t’ia* (< *të ia*) *shpjegosh mësimet që t’i* (< *të i*) *kurtojë*. ‘Треба да му помагаш на другарот и да му ги објасниш лекциите за да ги сфати’.

б) *Dua t’ju* (< *të ju*) *them diçka*. ‘Сакам да ви кажам нешто’.

в) *Për t’u* (< *të u*) *edukuar si duhet dhe për t’u* (< *të u*) *pajisur me kulturë të shëndoshë, duhet të lexojmë shumë libra*. ‘За да се воспитуваме правилно и да се снабдиме со здрава култура, треба да читаме многу книги’.

г) *Me t’u* (< *të u*) *kthyer nga rruga, filloi t’i* (< *të i*) *nxjerrë sendet nga valixhja dhe t’ua* (*të ua*) *tregojë të afërmve*. ‘ë тотуку се врати од пат, почна да ги вади работите од куферот и да им ги покажува на блиските’.

⁹⁶ Елизијата се забележува и во други јазици, како на пр. во италијанскиот *l’uomo* < *lo uomo* ‘човекот’; во францускиот *l’académie* < *la académie* ‘академија’, *l’oiseau* < *le oiseau* ‘птицата’ и др.

2. Кај кратките соединети заменски форми **më, të + i, u** или честицата **u** (u la ‘се мие’) како составен дел на сложени глаголски пасивни форми. На пример:

а) *M'i* (< më i) jep librat, pasi *t'i* (< të i) lexoj, do *t'i* (< të i) kthej. ‘Дај ми ги книгите, откако ќе ги прочитам, ќе ти ги вратам’.

б) *M'u* (< më u) plotësuan dëshirat. ‘Ми се исполнија желбите’.

в) *T'u* (< të u) dha rasti *t'ia* (< të ia) shpërblesh shokut të mirën që ta bëri. ‘Ти се укажува можноста да му се одолжиш на другарот’.

3) Кај препозитивните членови **të** и **së** пред именките *i ati* ‘татко му’, *e ëma* ‘мајка и’: Porosinë e *t'et* s’e harron kurrë. ‘Советот на татко му не го заборава никогаш’. Kujtimin e *s'ëmës* e ruante si sytë e ballit. ‘Споменот за мајка ѝ го чуваше како зеницата во очите’.⁹⁷

Поради доброто звучење (еуфонијата) или за да се избегнува хијатот (изговор на две самогласки една по друга), или понекогаш поетите да се придржуваат кон одреден ритам, метар (на пр. на осмерецот, десетерецот) во поезијата често се применува елизијата, како:

Përtëritet njeriu
N'ato lule, n'atë bar
Dit'e natë fryn veriu
Dhe zëmra bëhet behar...
 (Çajupi)

Gjon Kastrioti nga helmi
për të bijtë e sëmurë
n'Adrianopojë. E turku
po kërkon prej Arianitit
fortesën n'Ulqin, të verë
ushtëri, q'anijet turke
lirisht të shesin, të blejnë...

(De Rada)

Елизијата е многу честа појава во народниот говор. Неакцентираното [ë] се испушта не само пред некоја друга самогласка, туку и во позиција пред согласка. На пример:

Grave t'veta u kishin pa thanë: *N'dash me t' kallxue ...*
Kem' me u vnue n'vorr për t'gjallë *M'ka bi n'bark*
Nana e djelve n'kamë na u çue *Me t'pas lyp, s't'kisha gjet*
M'u met djelve buka pa çue! *N'fill t'kmishës*
 (Ura e fshajtë) *M'i ra n'kit faqe, tjetra i pëlset.*

(Од гегиските говори)

⁹⁷ Remzi Nesimi, *Gramatika e gjuhës shqipe për shkollat e mesme I*, Shkup, 1997, 28-29.

Елизијата е тесно поврзана со стремежот за поврзување и соединување на неакцентираниите со акцентирани зборови, односно за слеан изговор на нив и за создавање на акцентска целост. Во правописот на албанскиот јазик, поради запазување на формите на зборовите, оваа појава се пренесува во пишуванa форма кај ограничен број примери (m'i, t'i, m'u, t'u, t'et, s'ëmës), но од друга страна елизијата во голема мера се применува во говорната форма на јазикот.

6.7. ХАПЛОЛОГИЈА

Појавата на испуштање на неакентиран слог кога имаме два исти последователни слога во еден збор се нарекува хаплоглогија (од грчкиот јазик *χαῖλος* = прост и *λοῦος* = збор, со значење упростување, кртење на збор). Со други зборови, *испуштањето на еден од испуштите слогови во зборот се вика хаплоглогија*.

Хаплоглогијата често пати се забележува во невнимателниот говор и невнимателното пишување. Ова појава најчесто се забележува кај именките од женски род кои завршуваат со неакентирано **-е** (од типот *lule*, *anije*, *fitore*, *mësuese* 'цвеќе, брод, победа, учителка') кај кои наместо правилната форма во косите падежи: генитив, датив и аблатив со двојни слогови **-јеје**, погрешно се употребуваат директните падежни форми: номинатив и акузатив, само со едно **-је**, како на пример:

коси падежи: генитив, датив и аблатив		
правилна форма	погрешна форма	
(i) <i>një ajrosjeje</i>	(i) <i>një ajrosje</i>	на едно проветрување
(i) <i>një anijeje</i>	(i) <i>një anije</i>	на еден брод
(i) <i>një çështjeje</i>	(i) <i>një çështje</i>	на едно прашање
(i) <i>një mësueseje</i>	(i) <i>një mësuese</i>	на една наставничка
(i) <i>një studenteje</i>	(i) <i>një studente</i>	на една студентка

Таб. 10. Правилна и њо̀грешна ујѝо̀йреба на именки низ коси ѝадежи

Со хапнологија се образуваат и неколку сложени зборови (сложенки) во албанскиот и македонскиот стандарден јазик, како *tragjik + komik > tragjikokomik > tragjikomik* ‘трагикомичен’; *morfologji + fonologji > morfofonologji > morfonologji* ‘морфонологија’; *mineralo + logji > mineralologji > mineralogji* ‘минералологија’ и др.

Преку дејството на хапнологијата во синтагма се објаснуваат честите случаи на губење на препозитивниот член кога тој е ист со постпозитивниот член (наставката) кај именките во генитив и датив или кај придавките. Спореди ги примерите: *djali mirë* (< *djali i mirë*) ‘доброто момче’, *djalit mirë* (< *djalit të mirë*) ‘на доброто момче’; *Hani Elezit* (< *Hani i Elezit*) ‘Елез Ан’, *Hanit Elezit* (< *Hanit të Elezit*) ‘на Елез Ан’; *njeri mirë* (< *njeri i mirë*) ‘добар човек’, *njerit mirë* (< *njeriut të mirë*) ‘на добриот човек’; *vajzës vogël* (< *vajzës së vogël*) ‘на малото девојче’, *kalit zi* (< *kalit të zi*) ‘на црниот коњ’ и сл.

Ова сè уште жива појава во народните говори и во секојдневниот разговорен јазик не се отсликува во правописот, поради запазување на морфолошките форми. Освен во синтагми со службен + полнозначен збор или обратно, ова појава е присутна и во синтагми со два полнозначни збора, како *ndjezot* (*ndjeje Zot*) ‘бог да го чуе’, *mazallah* (*mos Allah*) ‘не дај боже’ и сл.

Погоре дадените и други примери јасно ни укажуваат дека стремежот за скратување на зборови со помош на хапнологијата дејствувал секогаш во јазикот, опфаќајќи ги неакцентирани слогови во секоја позиција од зборот. Намалувајќи го бројот на слоговите во зборот, без да се наруши семантиката на зборот, хапнологијата е уште еден доказ за економизација на јазикот, односно за полесен и поудобен изговор. Имено, со испуштање на еден од два исти слога, се отстранува лошото звучење, зборот станува полесен за изговор и попријатен за слушање, добивајќи еуфоничен карактер.⁹⁸

⁹⁸ Kolec Topalli, *Theksi në gjuhën shqipe*, Tiranë, 1995, 309-313.

6.8. ПРЕМЕСТУВАЊЕ НА ГЛАСОВИ

Понекогаш фонемите, слоговите или зборовите не ги редиме правилно, туку по неправилен редослед. Појавата на преместување на јазичните средства го нарекуваме и праметнување, инверзија, метатеза, интерверзија и инверзија.

Појавата на преместување на гласовите во зборот е честа во народните говори, но е присутна и во невнимателниот говор. Најчести зборовни форми со изменети места на гласовите слушаме кај консонатските групи тешки за изговор, па поради тоа говорителите избираат полесна комбинација за да ја олеснат говорот. На пример: *ldir* (< ddir, dëdir) ‘исчисти’, *po pritoj* (< po përttoj) ‘ме мрзи’, *thke:ll* (< kthjellë) ‘разведри’, *thkej* (< kthej) ‘сврти’, *uha* (< hua) ‘заем’, *shloj* (< lëshoj) ‘испушти’, *elbebi* (< leblebi) ‘леблебија’, *murall* (< mullar) ‘стожер’, *pshtoj* (< shpëtoi) ‘спаси’, *s’ëm* (< s’më) ‘не ме’; *u xrova*, *u zdrova* (< u grëzova) ‘паднав’, *përthkis* (< përkthyes) ‘преведувач’ и др. Преметнуваните форми на зборовите (напишани со поголеми букви) не се нормативни. Зборови со неправилен редослед на гласови слушаме често и во говорот на децата.

6.9. ТОПЕЊЕ ГЛАСОВИ

При историскиот развој на албанскиот јазик во одредени случаи од топење (слевање, грчки красис) на самогласките [ë] и [e] во непосреден допир се добивало [a], т.е. [ë] + [e] = [a].

Ова топење се јавува кај кратките соединети заменски форми (неакцентирани) **ma**, **ta**. Овие форми се пишуваат

слеано, без апостроф поради тоа што тука имаме топење, а не испуштање на неакцентирано *ëë*]. Значи,

më + e = ma

të + e = ta

како во подолу прикажаната табела:

Кратка дативна заменска форма во еднина	Кратка акузативна заменска форма во еднина	Соединет а форма	Пример
I лице: më (mua) + ми (мене)	III лице: e (atë) го/ја (него, неа)	= ma ми	Ма (< më + e) dha librin. Ми ја даде книгата.
II лице: të (ty) + ти (тебе)	III лице: e (atë) го/ја (него, неа)	= ta ти	Та (< të + e) dha librin. Ти ја даде книгата.

Таб. 11. Крајки соединети заменски форми *ma*, *ta*

Топењето [**ë + e > a**] настанува и кога по честицата **të** на конјунктивот (*të lexoj* ‘да читам’- во мак. јазик да конструкција) се употребува **e**, која е кратка заменска акузативна форма на трето лице еднина (*atë*, *e* ‘него/ неа, го/ја’), како: *Dua ta* (*të dëgjoj + atë, e*) *dëgjoj ligjëratën*. Сакам да го слушам предавањето. *Do ta* (*të + e*) *dëgjoj ligjëratën*. Ќе го слушам предавањето. *Kam për ta* (*të + e*) *dëgjuar ligjëratën*. Имам да го слушам предавањето.

Од слеањето на консонантската група [tsh] кај мал број зборови е добиено африкатната [ç], како: *i motshëm > i moçëm* ‘одамнешен’, (*pesë*) *vjetsh > vjeç* ‘(пет)годишен’, *i sotshëm > i soçëm* ‘денешен’ (последната форма не е нормативна). Топењето на групата [tsh] веќе станало правоговорна и правописна норма кај сегашното време на глаголот *kam* ‘има’ во адмиративен начин:

unë patsha > paça ‘да имам’

tí patsh > paç ‘да имаш’

ai (ajo) pastë ‘да има’

ne patshim > paçim ‘да имаме’

ju patshi > paçi ‘да имате’

ata (ato) patshin > paçin ‘да имаат’

Редок е случајот на топење на [t] + [s] во [c]: petësi > petsi
> *Peci* (презиме кај Албанците).

6.10. РОТАЦИЗМОТ ВО ТОСКИСКИОТ ДИЈАЛЕКТ И ВО АЛБАНСКИОТ СТАНДАРДЕН ЈАЗИК

Во фонетски промени спаѓаат и промените на гласовите споредувајќи ги два дијалекта на еден јазик врз

основа на единствени стари форми. Такви промени меѓу двата дијалекта на албанскиот јазик се сметаат зачувувањето на старото акцентиранио назално [ẽ] во гегискиот дијалект наспроти замената во [è] во тоскискиот (zã – zè ‘глас’), промената на [n] > [r] (zãni - zèri ‘гласот’) во тоскискиот дијалект, рефлектирањето на старата заедничка вокална група [uo] во [ue] во гегискиот и [ua] во тоскискиот дијалект.⁹⁹

Ротацизам е промена (редукција) на меѓувокално [n] во [r] во тоскискиот дијалект. Имено, зборовите со интервокално [n] биле општо распространети форми во сите говори на албанскиот стар јазик. Овие стари форми се запазуваат во гегиските говори, додека во тоскиските говори во позиција меѓу два вокала [n] се претворило во [r] во периодот пред VII-VIII век од нашата ера.¹⁰⁰ Ротацизмот, како фонетска промена дејствувал и во романскиот јазик (дакоромански и истроромански). Ваквиот паралелизам се објаснува со меѓујазичниот контакт на двата јазика во раниот период.

Иако запазувањето на интервокалното [n] и носовноста на самогласките во гегиските говори наспроти ротацизмот и отсуството на назалноста кај самогласките во тоскиските говори предизвикало голема заинтересираност кај голем број албанолози, сè уште не наоѓале конечен одговор неколку прашања во врска со овие појави. Се работи за прашања од типот: Зошто ротацизмот ги опфаќал само јужните говори? Каков глас бил [n] кој се претворил во [r] и зошто ротацизмот дејствувал само во позиција кога [n] се наоѓало меѓу два вокала?

Се претпоставува дека интервокалното [-n-] во тоскиските говори во одредена фаза од развојот се изговарало различно од [n] во гегиските говори. Имено, поаѓајќи од фактот дека во албанскиот јазик овој алвеоларен носовен сонант се изговара со лабава преграда, тогаш би требало да претпоставиме дека во времето на дејствувањето на ротацизмот, изговорот на оваа согласка во тоскиските говори бил уште полабав (со многу слаба преграда).¹⁰¹

⁹⁹ Rahmi Memushaj, *Morfologji e eptimit të gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1989, 59.

¹⁰⁰ Kolec Topalli, *Sonantet e gjuhës shqipe*, Tiranë, 2001, 167-68.

¹⁰¹ Shih: Shaban Demiraj, *Fonologjia historike e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1996, 241.

Се смета дека алтернацијата [n] / [r] фонетски наоѓал поддршка во начинот на изговорот на двата гласа. Имено, двата гласа се преднојазични, алвеоларни, сонантни; а се разликуваат по тоа што [n] е носовна со слаба преградност (јазикот сосема малку ги допира алвеолите), додека [r] е неносна, еднотреперлива. Наоѓајќи се во позиција меѓу две самогласки, кај [n] со текот на времето преградата била се послаба и послаба а со губењето на назалноста, таа преминала во [r].

Да се потсетиме дека [r]-то во албанскиот јазик се изговара со 1-2 треперења на врвот на јазикот врз лесен допир на алвеолите.¹⁰² Во јужните говори [n]-то во меѓувокална позиција се реализираше како комбинаторен варијант, кој со текот на времето целосно се претворило во [r].¹⁰³

Од историска гледна точка ротацизмот е тесно поврзан со деназализација на самогласките. Имено, промената [n] / [r] во тоскискиот дијалект доведувала и до губење на назалниот призвук на самогласките, бидејќи некогашните назални [ã] и [ẽ] во непосреден контакт на [n] се редуцирале во орално [ë] (сп. општоалбански, сега само гегиски форми со тоскиски форми: *nānë* > *nënë* ‘мајка’, *hānë* > *hënë* ‘месечина’; *vënd* > *vënt* ‘место’, *zëmër* > *zëmër* ‘срце’). Се мисли дека назалноста кај самогласките во тоскиските говори била поинтензивна. Кај голем број јазици во светот, кои имале висок степен на назалност на вокалите се извршиле повеќе фонетски промени отколку кај јазиците без назалност. Пример за ова е францускиот јазик, со висок степен на назалност и со бројни фонетски промени.

Појавата на ротацизмот во тоскиските говори дејствувала кај домашните зборови и заемките од старогрчкиот и латинскиот јазик. На пример: *venë* - *verë* ‘вино’, *peni* - *peri* ‘конецот’, *druni* - *druri* ‘дрвото’, *freni* - *freri* ‘уздата’, *syni* - *syri* ‘окото’, *zani* - *zëri* ‘гласот’, *emën(ë)* - *emër(ë)* ‘име’, *dimën(ë)* - *dimër(ë)* ‘зима’; *lakën(ë)* - *lakër(ë)* ‘зелка’, *pjerën(ë)* - *pjerpër(ë)* ‘диња’; *ganë* - *rërë* ‘песок’, *kunorë* - *kurorë* ‘круна’, *femën(ë)* - *femër(ë)* ‘жена’, *i varfën(ë)* - *i varfër(ë)* ‘сиромашен’ и др.

¹⁰² Anastas Dodi, *Fonetika e gjuhës së sotme shqipe*, Prishtinë, 1970, 83.

¹⁰³ Jorgji Gjinari, *Rotacizmi në dialektet dhe në gjuhën letrare*, Gjuha jonë, 2/1986, Tiranë, 36.

Редукцијата на меѓувокалното [-n-] во [-r-] во тоскиските говори е стара појава. Нивните зачеатоци не ни се познати, но се претпоставува дека престанало да дејствува кон VII-VIII век од нашата ера, поради тоа што кај заемките од словенските јазици, и подоцнежните заемки од турскиот, новогрчкиот и италијанскиот јазик немаме ваква промена. На пример, и во тоскиските говори се запазува непроменета формата *inat* (а не *irat* ‘инает’); *kanun* ‘канон’ (< заемки од турскиот јазик); *stani* ‘станот’, *stopani* ‘стопанот’, *çekani* ‘чекичот’, *hosteni* ‘остенот’, *koçani* ‘кочанот’ (< словенски заемки); *manar*, *lehonë*, *kanistër*, *fron*, *pronë* (< од новогрчкиот); *balonë*, *fanelë*, *sapuni*, *kapiteni* (< од италијанскиот) и др. зборовни форми не со интервокално [r], туку со [n]. Според ова, ротацизмот дејствувал во првиот милениум од нашата ера, а престанал да дејствува во периодот на првите контакти на албанскиот со словенските јазици и италијанскиот јазик.¹⁰⁴

Покрај доминантните форми на зборови со интервокално [r], во тоскискиот и албанскиот стандарден јазик имаме и форми со меѓувокално [n], како на пример: *hënë* ‘месечина’, *nënë* ‘мајка’, *punë* ‘работа’, *unazë* ‘прстен’, *anë* ‘страна’, *enë* ‘сад’, *e shtunë* ‘сабота’, *dhunë* ‘присила’, *unë* ‘јас’, *tanë* ‘наши’, *tona* ‘наши’; некои партиципи на глаголи од типот: (kam) *zënë* ‘(сум) фаќал, (имам) фатено’, *thënë* ‘рекол’, *lënë* ‘оставил’, *qenë* ‘бил’, *vënë* ‘ставил’ и др.

Историски ова се објаснува со фактот дека во времето кога законот на ротацизмот бил активен согласката [n] не била во позиција меѓу две самогласки, но пред или по неа имало друга согласка, која го оневозможила процесот на ротацизмот. Имено, меѓу два вокала најчесто имало консонантска група /-nd-, -nt-; -dn- или -tn-/ која се асимилирала до геминантно */-nn-/¹⁰⁵ и по престанувањето на ротацизмот се редуцирала до чисто /-n-/. На пример: *spudna > punna > puna (лат. pondus) ‘работа’; *nusend > nusenn > nusen ‘невеста’; hëpna > hëna ‘месечината’ и др.¹⁰⁶

Отсуството на ротацизмот кај посвојните заменки у-нë ‘наш’, јо-нë ‘наша’, та-нë ‘наши, м.р.’, то-н-а ‘наши ж.р.’ и сл.

¹⁰⁴ Цит. дело, стр. 36.

¹⁰⁵ Со ѕвездичката бележевме замислена или создадена форма на зборот.

¹⁰⁶ Кај првата книга напишана на албански јазик “Meshari” 1555 год., чиј автор е Ѓон Бузуку наоѓаме форми со удвоено <n>: *hanna*, *enni*; кај Варибоба: *enni* и др.

како и на личната замена од прво лице еднина *u-në* ‘јас’ докажува дека прилепувањето на вториот елемент настанало по престанувањето на ротацизмот.¹⁰⁷

Запазувањето на интервокално [-n-] во гегискиот дијалект и неговата замена во [-r-] во тоскискиот дијалект е една од главните меѓудијалектни разлики во полето на фонетиката. Но со зачувувањето ~ промената не се прави семантичка разлика на гегиски ~ тоскиски фонетски форми. Имено, двете фонемии се употребуваат во двата дијалекта, со разлика на фреквенција на употреба: во гегискиот дијалект [n] се употребува почесто, додека во тоскискиот дијалект поретко.

Тоскиските форми со ротацизам се прифатени како стандардни во албанскиот јазик. Меѓутоа, за збогатување на лексичкиот фонд, во албанскиот стандарден јазик имаме и гегиски форми (со интервокално [-n-]), како: *zanë* - *zana* ‘самовила’, *zanore* ‘самогласка’, *zanafillë* ‘зачеток’; *vranësi*, (*i*, *e*) *vranët* ‘магловито, со магла’; *krenar* ‘горд’, *kryeneç* ‘тврдоглав’, *ranishte* ‘песочина’, *barnatore* ‘аптека’, *kodrinë* ‘рид’, *rini* ‘младина’ и др.¹⁰⁸

7. ФОНОЛОГИЈА

Проучувањето на гласовите од артикулациска и акустичка гледна точка би било без полза за лингвистиката, ако таквите достигнувања не би се користеле за откривање на функцијата на гласовите во јазикот. Она гранка на фонетиката која ја проучува функцијата на гласовите беше

¹⁰⁷ Формата *u* ‘јас’ како лична замена од прво лице еднина и до ден денес се слуша во многу гегиски говори.

¹⁰⁸ Jorgji Gjinari - Gjovalin Shkurtaj, *Dialektologjia*, Tiranë, 1997, 200-201; Jorgji Gjinari, *Rotacizmi në dialektet dhe në gjuhën letrare*, Gjuha jonë, 2/1986, Tiranë, 35-37.

именувана како *функционална фонетика*, која низ текот на времето се развила во посебна гранка на лингвистиката, позната како *фонологија*.

Фонетиката ги проучува гласовите на говорот, додека фонологијата ги проучува фонемите на јазикот.¹⁰⁹ Имено, бидејќи говорот е гласовен бран произведен од говорните органи на човекот, фонетиката ги применува методите на природните науки. Задача на фонетиката е да одговори на прашањето “како се изговара гласот и кои се неговите акустички особености”? Фонологијата ги користи истите методи што се употребуваат за проучување на граматичкиот систем на одреден јазик како и ги разгледува само разликувачките посебности на гласот. Од ова произлегува дека *фонологијата е лингвистичка дисциплина која ги проучува фонемите на јазикот*.

Фонологијата е помлада од фонетиката. Фонологијата може да се нарече ќерка на фонетиката, затоа што таа се развила од една одделна гранка на фонетиката, односно од функционалната фонетика. Основоположник на фонологијата е Бодуен де Куртене кон крајот на XIX век (односно во 1880 година). Меѓутоа, статусот како научна дисциплина ја добива на Првиот меѓународен конгрес на словенските филолози одржан во месец септември 1929 во Хаг. Едноставно, фонологијата се раѓала во третата деценија на XX век. Нејзините основи се вградени од лингвистите на Прашкиот лингвистички кружок, особено Н. Трубецкој, кој се смета за татко на фонологијата а голем придонес даде и Јакобсон.¹¹⁰

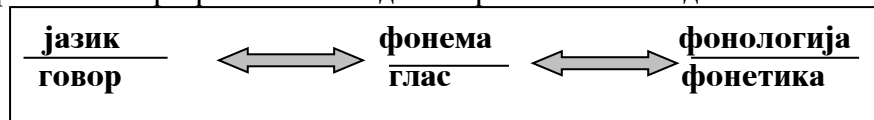
¹⁰⁹ Во лингвистиката се прави јасна разлика меѓу *јазик (langage)* и *говор (parole)*. Да потсетиме дека секогаш кога човекот ѝ соопштува нешто усмено на другиот, тоа е *говорен акт*. Говорниот акт е конкретен: тој се развива во одредено место, во одредено време, меѓу две соговорнички страни, со предуслов говорителот и слушателот да имаат еден заеднички општ и траен јазик. Овој предуслов е јазикот. *Јазикот* постои во свеста на сите членови на одредена заедница и е основа на конкретните говорни акти. Јазикот е шема (код) врз основа на која секојдневно ги изразуваме нашите мисли. Јазикот и говорот се во сличен однос како кодот со месажот, системот со процесот. Говорот е јазик во примена.

¹¹⁰ Николај Сергејевич Трубецкој (1890-1938) интензивно работел до последната недела од својот живот на студијата “Основи на фонологијата“, која поради смртта останала недовршена... Во подготвителната фаза на својата работа Н. С. Трубецкој проучувал околу 200 фонолошки системи на одредени јазици во светот. Печатењето на оваа важна студија, една година по смртта на авторот (1939) се смета како

Основна единица за фонологијата е фонемата, но таа се занимава и со проучување на прозодиските средства, како што се акцентот и интонацијата.

Гласовите на говорот имаат голем број артикулациони и акустични особености а сите тие се важни за фонетиката. Но, за фонологијата повеќето од нив се од второстепена важност, бидејќи некои од нив не функционираат како разликувачки знаци на зборовите. Па затоа, начелно е потребно да се прави разлика меѓу фонетиката и фонологијата.¹¹¹ Ова разграничување е корисна за двете дисциплини. Меѓутоа, колку што е тешко целосно да се повлече една строга линија помеѓу јазикот и говорот, толку е проблематично да се раздели фонологијата од фонетиката. Имено, фонологијата не може целосно да се одели од фонетиката, затоа што првата не може да опстои без опширни податоци за физиолошки и акустички карактеристики на гласовите. Од друга страна, проучувањето на начинот на образувањето на гласовите и нивните физички својства (висина, сила, должина и боја) би бил неприменлив ако не служи за определување на функционалната вредност на гласовите.

Соодносот јазик / говор : фонема / глас : фонологија / фонетика графички може да се прикаже на следниот начин:

Таб. 12. Соодносот јазик / говор : фонема / глас : фонологија / фонетика

7.1. ГЛАС И ФОНЕМА

многу важен настан за фонологијата и за лингвистиката воопшто. Ова капитално лингвистичко дело во 1985 година е преведено на албански јазик. Види: N. S. Trubeckoi, *Parime të fonologjisë*, Prishtinë, 1985.

¹¹¹ Традиционално под терминот *фонетика* се подразбира и фонетиката и фонологијата.

Преку двете гледишта на гласовите на говорот (артикулацискиот и акустичкиот) се објаснуваат начинот на образувањето и акустичката вредност на гласовите. Но, гласовите имаат и *јазична функција*, која се реализира со комуникацијата. Со јазичната функција на гласовите се подразбира способноста за да се разликуваат морфемите, зборовните форми како и нивното значење.

Фонетската анализа покажува дека никогаш не можат да се сретнат два гласа потполно еднакви како од физиолошка така и од акустичка гледна точка. Истиот говорител не може да изговори два или повеќе пати еден ист глас, било тоа да е самогласка или согласка. Имено, висината, должината, силата како и бојата на гласовите се менува од една реализација во друга. На пример, кај зборовите *kap, káně, ka, ára* итн., гласовите [a] акустички се различни: [a] кај зборот *ka* е подолга од [a] на зборот *kaně*, акцентираното [a] на зборот *ára* е подолга и понапрегната од неакцентираното [a] на крајот од истиот збор итн.

Акустичките својства на гласовите се различни и од човек на човек, во зависност од анатомската структура на говорниот апарат на секој посебно, територијалните и индивидуалните изговорни навики и сл. Со други зборови, има разлика меѓу гласовите што ги изговараат мажите од оние што ги изговараат жените, возрасните и децата, припадниците на различни говори и дијалекти на одреден јазик, гласовите што ги изговара некој кога зборува на странски јазик и сл.

Ако ги бележиме со бројки сите можни реализации на [a], кои ги изговараат говорителите Албанци, ја имаме формулата:

/A/ => [a₁, a₂, a₃, a₄... a_n] и воопшто за било кој глас:

/X/ => [x₁, x₂, x₃, x₄ x_n], каде n (x_n) означува бесконечност на гласовни варијанти.¹¹²

Се наметнува прашањето: *Зошто Албанскиите говорители не ги перцепираат акустичните и физиолошките разлики на овие гласови, но ги восприемаат како една единствена единица, која го ишишуваат со <a>?*

Причината е во тоа што разликите меѓу долгото [a], краткото [a] и [a]-то со средна должина, напрегнатото [a] и

¹¹² За да се разликуваат во транскрипција, обично гласот се пишува меѓу квадратни загради [a], фонемата меѓу коси загради /a/, додека буквата меѓу две стрелки <a>.

лабавото [a], [a] со назален призвук и др. кај претходно дадените зборови немаат никаква разликувачка семантичка функција. Имено, значењето на зборот *kap* ‘фаќа’ не би се менувало, ако меѓу овие две согласки би можело да се употребува било која од варијантите на самогласките [a₁, a₂, a₃, a₄ a_n]. Од друга страна, ако ја замениме /a/-то со /e/, тогаш се добива зборот *kep* ‘карпа’; ако го смениме /k/ со еден од варијантите на /j/, се добива зборот *jap* ‘дава’ итн. Од ова произлегува дека гласовите од низата ([a₁, a₂,.....]) не играат никаква улога врз промената на значењето на зборовите или нивните форми, затоа што разликите меѓу нив немаат јазична функција.

Ова значи дека мноштвото на гласовите на говорот од функционално гледиште, во јазикот се редуцира во ограничен број гласовни единици, за кои е свесен секој говорител. Овие гласовни типови, кои функционираат како јазични единици се нарекуваат **фонем**. Значи, елементите на серијата [a₁, a₂, a₃, a₄ a_n] во врзан говор се конкретни реализации на фонемата /a/. Едноставно, фонемата /a/ во говорот се реализира од гласовите [a₁], [a₂], [a₃]... Овие гласови се сведуваат под една единствена фонема, благодарение на фонетската сличност и истата функција.

Фонемаџа е најмала јазична единица, која не може да се поделити во помали линеарни единици и која сама по себе нема значење. Но кога се поврзуваат во одреден редослед, тогаш фонемите градат поголеми јазични единици (морфема, збор) што имаат значење. Значи, во врзан говор фонемата има **разликовна функција**.

Токму на разликувачката функција се потпираме за да го определиме инвентарот на фонемите на одреден јазик. Два гласа служат како посебни фонемии ако гласовно разликуваат два различни збора; наспроти ова таквите два гласа се гласовни варијанти на една иста фонема. На пример /l/ и /ll/ во албанскиот јазик (и во рускиот) се две посебни фонемии, затоа што разликуваат минимални лексички парови, како *lak* ~ *llak* ‘свиок, кривина - лак’, *plakë* ~ *pllakë* ‘старица - плоча’, *mal* ~ *mall* ‘планина - роба’ и др. Но во некои други јазици (во англискиот, францускиот, македонскиот и др.) [l] и [ʎ] се различни фонетски реализации на една единствена фонема. На пример, во англискиот јазик [l] се употребува во позиција пред самогласки, како кај *lake* [leik] ‘езеро’, додека [ʎ] пред

согласки и на крајот на зборот: milk [miłk] ‘млеко’, hill [hił] ‘рид’.¹¹³ И во македонскиот јазик [l] и [ɫ] (л) се комбинаторни варијанти на една единствена фонема, затоа што [l] се употребува во позиција пред предните согласки [e, и] (спореди: *лејџо*, *лесен*; *лисџи*, *ливада*), додека [ɫ] во други фонетски опкружувања, како *ламба*, *лов*.¹¹⁴

Сите фонеме на одреден јазик го сочинуваат инвентарот на фонемите на тој јазик. **Фонолошките системи** на јазиците меѓусебно се разликуваат не само по бројот на фонемите и по односот на тие фонеме во системот, туку и по нивните фонетски особености. На пример, не можеме да кажеме дека фонемата /e/ во албанскиот јазик е слична со фонемата /e/ во францускиот јазик, бидејќи фонемата /e/ во албанскиот јазик може да се реализира како полузатворено [e] или како отворено [ɛ], додека во францускиот јазик /e/ и /ɛ/ се две посебни фонеме.

За да има разлика, треба да има и спротивставеност. Опозицијата е клучна особина на структурата на јазикот. На пр. зборовите *borë* ‘снег’ и *dorë* ‘рака’, *kam* ‘имам’ и *jam* ‘сум’, *di* ‘знам’ и *dy* ‘два’ не би се разликувале по значење без спротивставување на сегментите /b ~ d/, /k ~ j/, /i ~ y/ ¹¹⁵ итн. Не би се разликувале ниту зборовите *ty* ‘тебе’ и *yt* ‘твој’, *jam* ‘сум’ и *maj* ‘мај’, *sa* ‘колку’ и *as* ‘ниту’, *libër* ‘книга’ и *rëbil* ‘без значење во алб. јазик’ и сл., ако фонемите не би ги употребиле на соодветен редослед.

Освен ова, од мелодиката на речениците од типот *Bie shi*. ‘Врне дожд’. (исказна реченица) - *Bie shi?* ‘Врне дожд?’ (прашална) - *Bie shi!* ‘Врне дожд!’ (извична) - *Bie shi?!* ‘Врне дожд?!’ (прашално-извична) се разликува пораката (констататива, прашување, се чудиме, прашување со чудење).

И минималните лексички парови, како *líri* ~ *liri* ‘коноп – слобода’, *bári* ~ *barí* ‘трева – овчар’, *drejtóri* ~ *drejtorí* ‘директор – управа’ и сл. смисловно се разликуваат врз основа на опозицијата: неакцентиран ~ акцентиран вокал.

¹¹³ Рами Мемушhaj, *Hyrje në gjuhësi*, Tiranë, 2002, стр. 97-99.

¹¹⁴ Ирена Савицка-Људмил Спасов, *Фонологија на современиот македонски стандарден јазик*, Скопје, 1997, стр. 70-86.

¹¹⁵ Фонолошката опозиција обично се бележува со знакот ~ “гилда” меѓу опозиционите елементи: /a ~ o/, /t ~ d/, ...

Треба да се спомнува дека секоја различна реализација на гласовите нема смисловна или граматичка функција. На пример /d/ и /t/, /g/ и /k/ се посебни гласови и фонемии, но понекогаш и кога едната се употребува наместо другата зборот не го менува значењето. Спореди ги примерите: vend - vent, vënt 'место', zog - zok 'птица', shteg - shtek 'патека' итн.; или /s/ и /z/, /h/ и /f/: s'di - z'di 'не знам', mesditë - mezditë 'пладне'; i ftohtë - i ftoftë 'ладен', njoh - njof 'познава' и сл.; /u/ и /ë/, како kumbull - kumëll 'слива', flutur - flutër 'пеперутка', petull - petëll 'питулица', tingull - tingëll 'глас' итн., /sh/ и /ç/: shliroj - çliroj 'ослободува', shlyej - çlyej 'бриши, раздолжи', shkull - çkull 'искорни' и др. Во дадените и слични примери се врши неутрализација или губење на фонолошката разлика, позната под терминот *дефонолоџизација*.

Неутрализирањето на извесна опозиција не значи исчезнување на некој глас, но тоа е ограниченост во дистрибуцијата на некои фонемии во одредени фонетски позиции. На пример во повеќето од тоскиските говори спротивставувањето на /d ~ t/ и /g ~ k/ на апсолутен крај на зборот не се реализира, затоа што звучните согласки не се среќаваат во ваква позиција. Во ваквите случаи на неутрализација на фонолошка опозиција имаме алофони на една иста фонема во слаба фонетска позиција.

Како јака позиција на фонемата се смета таа во која се реализира максималната диференцијација на фонемата, додека пак слаба позиција е таа кај која фонемската диференцијација е намалена или невозможно е истата да се забележи.

Гласот за да се здобие со статусот на фонема, мора да сноси одредено смисловно или граматичко обележје. Гласовите што сносат ваква можност се **фонемии**, додека оние што не го поседуваат ова својство се **варијанти на фонемата** (алофони).

Досега се дадени неколку *дефиниции за фонемата*. Еве неколку од нив: Гласовите што го разликуваат смислата на еден одреден збор од другиот се фонемии. Фонемата е најмала фонемска единица на зборот која служи за диференцијација на неговата семантика. Фонемата е најмала јазична единица што има смисловна или граматичка вредност.

Фонемите се разликувачки особини на зборовните силуети.¹¹⁶ Фонемата се дефинира и како минимална единица на гласовната низа, која служи за градење и разликување на гласовните форми на смисловните единици на јазикот. **Фонемата е најмала единица со разликовна функција на изразниот план, која од линеарен аспект не може да се подели во помали единици.**

Било која гласовна разлика не мора да сноси и фонолошка функција. Таа може да го зголеми бројот на комбинаторните варијанти на фонемата. Фонемата е најмала сегментарна единица на јазикот, која:

а) има дистинктивна функција, т.е. служи за распознавање на морфемите и зборовите,

б) се состои од диференцијални својства, што го одредуваат нејзината фонолошка содржина и

в) составните својства не можат да бидат суксесивни, т.е. треба да бидат разделени од линеарен континуитет.

Разликувачките (дистинктивните) функции на гласовните сегменти произлегуваат и се утврдуваат преку своите опозиции, наречени **фонолошка опозиција**, додека членовите од оваа опозиција се фонолошки единици.

Освен разликувачки својства со кои фонемите ѝ се спротивставуваат една на друга, тие имаат и неразликувачки (редондантни, небитни) особини. На пример, опозицијата /k ~ g/ во албанскиот јазик се заснова врз разликата во звучноста, затоа што првата е безвучна, а другата звучна. Но /k/ и /g/ се разликуваат и од тоа што првата се изговара како посилен од втората. Ваквото својство е небитно, затоа што безвучноста ~ звучноста ја обезбедува разликовната опозиција на /k ~ g/. Гласовните сегменти, на пример /p/ и /b/ имаат дистинктивна функција, затоа што ги разликуваат зборовите *pinte* ~ *binte* 'пиеше - паѓаше', *pjeshkë* ~ *bjeshkë* 'праска - планина', *pas* ~ *bas* 'позади - бас', *pishë* ~ *bishë* 'бор - 'свер', *pesë* ~ *besë* 'пет - беса, даден збор' итн.

Разликувачката функција на фонемите јасно се гледа меѓу минимални лексички дублети, кои во својот состав се разликуваат само преку еден елемент. За да се испитува разликовната функција на фонемите се користи методот на замената (комутицијата) на една одредена фонема со некоја

¹¹⁶ N. S. Trubeckoi, *Parime të fonologjisë*, Prishtinë, 1985, стр. 81-83.

друга. Освен досега дадените примери, во продолжение ќе дадеме и неколку други минимални лексички парови:

- /i/ ~ /y/:** di ~ dy ‘знам – два’, si ~ sy ‘како – око’, rikë ~ rykë ‘точка – клин’, mik ~ myk ‘пријател – мувла’;
- /e/ ~ /u/:** pelë ~ pulë ‘кобила – кокошка’, ke ~ ku ‘имаш – каде’, te ~ tu ‘кај – ваши’, je ~ ju ‘си – вие’, era ~ ura ‘ветер – мост’, enë ~ unë ‘сад – јас’, verë ~ vurë ‘лето, вино – ставил’;
- /b/ ~ /d/:** borë ~ dorë ‘снег – рака’, bimë ~ dimë ‘растение – знаеме’, bac ~ dac ‘брат – мачор’;
- /m/ ~ /v/:** mes ~ ves ‘средина – лоша навика’, muaj ~ vuaj ‘месец – пати’, mi ~ vi ‘глувче – линија’, meshë ~ veshë ‘миса – уши’, (kam) mjelë ~ vjelë ‘(сум) молзел – берел’, mjet ~ vjet ‘средство – лани’, mend ~ vend ‘ум, памет – место’;
- /f/ ~ /v/:** faj ~ vaj ‘вина – масло’, fashë ~ vashë ‘завој – мома’, fis ~ vis ‘племе – регион’;
- /f/ ~ /g/:** fushë ~ gushë ‘поле – гуша’, furrë ~ gurrë ‘фурна – извор’;
- /t/ ~ /d/:** tash ~ dash ‘сега – овен’, tru ~ dru ‘мозок – дрво’, ti ~ di ‘ти – знаеш’, tel ~ del ‘жица – излегува’;
- /d/ ~ /sh/:** di ~ shi ‘знам – дожд’, derr ~ sherr ‘свиња – штета’, duaj ~ shuaj ‘сноп, сакај – гаси’, desh ~ shesh ‘овни – плоштад’, dënim ~ shënim ‘казна белешка’, dëmtoj ~ shëmtoj ‘оштетува – расипе, огрди’;
- /d/ ~ /v/:** derë ~ verë ‘врата – лето, вино’, duaj ~ vuaj ‘сноп, сакај – пати’, degë ~ vegë ‘гранка – рачка’, desh ~ vesh ‘овни – уво’;
- /n/ ~ /m/:** nënë ~ nëmë ‘мајка – клетва’, ne ~ me ‘ние – со’;
- /r/ ~ /rr/:** arë ~ arrë ‘нива – орев’, ruaj ~ rruaj ‘чувам – бричам’, rasë ~ rrasë ‘падеж – рамен камен’;
- /s/ ~ /z/:** sot ~ zot ‘денес – бог’, sanë ~ zanë ‘сено – самовила’;
- /s/ ~ /sh/:** masë ~ mashë ‘мерка – маша’, pres ~ presh ‘чекам – праз’, (kam) situar ~ shitur ‘(сум) просејувал – продавал’;
- /s/ ~ /l/:** sot ~ lot ‘денес – солза’, sopatë ~ lopatë ‘секира – лопата’;
- /c/ ~ /l/:** copë ~ lopë ‘парче – крава’, sak ~ lak ‘цел – кривина’;
- /c/ ~ /gj/:** cak ~ gjak ‘цел – крв’;
- /ç/ ~ /b/:** çatall ~ batall ‘дрво со две гранки – опустошено’, çaj ~ baj ‘цепи – носи’, çeli ~ beli ‘отвори – мотика’;
- /xh/ ~ /sh/:** xhami ~ shami ‘џамија – шамија’;
- /l/ ~ /ll/:** plakë ~ pllakë ‘старица – плоча’, pulë ~ pullë ‘кокошка – копче, марка’, mal ~ mall ‘планина – роба’, palë ~ pallë ‘пар – сабја’;
- /l/ ~ /p/:** lus ~ pus ‘моли – бунар’, lis ~ pis ‘стебло – валкан’;

/th/ ~ /dh/: thi ~ dhi ‘свиња – коза’ и др.

Кај погоре дадените лексички минимални парови алтернациите на фонемите смисловно го разликуваат едниот од другиот збор. Но, освен семантичка вредност, опозицијата на одредени фонеме кај извесен број зборови во албанскиот јазик е единствено граматичко средство за идентификација на бројот на именката, лицето на глаголот и друго, како на пример:

/a/ ~ /e/: dash ~ desh ‘овен – овни’, dal ~ del ‘излегувам – излегуваш’, marr ~ merg ‘земам – земаш’;

/k/ ~ /q/: mik ~ miq ‘пријател – пријатели’, fik ~ fiq ‘смоква – смокви’, armik ~ armiq ‘непријател – непријатели’, bujk ~ bujq ‘земјоделец – земјоделци’, ujk ~ ujq ‘волк – волци’, ka ~ qe ‘вол – волови’;

/r/ ~ /j/: flamur ~ flamuq ‘знаме – знамиња’, lerrur ~ lerruj ‘зајак – зајаци’;

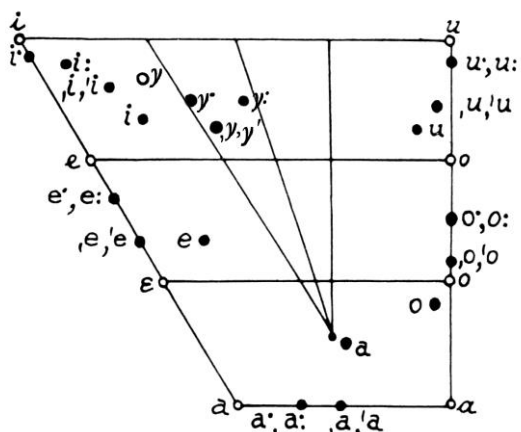
/ll/ ~ /j/: kungull ~ kunguj ‘тиква – тикви’, grumbull ~ grumbuj ‘куп – купови’ и др.¹¹⁷

7.2. ВАРИЈАНТИ НА ФОНЕМАТА

Како што рековме и досега, во врзан говор фонемата се реализира од гласовите на говорот. *Варијантите* на било која фонема /x/ се различните гласови на низата [x₁, x₂, x₃, x₄ x_n] што ја реализираат неа. Употребата на еден, друг, трет, четврт или било кој варијант се условува од различни фактори, од кои најбитни се фонетските фактори. На пример, фонемата /n/ во албанскиот јазик се реализира низ три основни варијанти: како алвеоларна [n], како среднонепчена [ɲ] и како заднонепчена, т.е. веларна [ŋ].

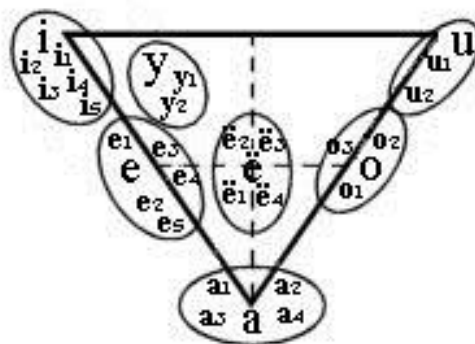
За варијантите се смета која било конкретна реализација на фонемата во одредени контексти. Една фонема има толку варијанти коку и контекстуални реализации. Варијантите на фонемите се викаат **алофони**:

¹¹⁷ За ваквите морфонолошки промени ќе стане збор во посебна глава од учебникот.

Фиг. 35. Алофони на вокални фонеме

Бидејќи гласовите се нижат во поголеми единици (морфеми, зборови, реченици) тие меѓусебно влијаат еден врз друг. Множеството на варијантите на една фонема го сочинуваат дистрибутивното поле (фр. *champ de dispersion*) на таа фонема. Имено, секоја фонема самогласка или согласка има посебна артикулациска и акустичка зона (дистрибутивно поле) во која се реализираат нивните варијанти. Ова графички може да се прикаже на следниов начин:

Фиг. 36. Дистрибутивно поле на вокалните фонеме на албанскиот јазик

Поаѓајќи од горедадениот цртеж, може да се извлече констатацијата дека безброј гласовни варијанти (кои се наоѓаат во внатрешноста на елипсата, во дистрибутивното поле) се сведуваат на една единствена фонема, т.е. $[a_1] + [a_2] + [a_3] + [a_4] + \dots = /a/$. Значи, $/a/$ е тип на гласови, збир на сите

видови на *ëa]* што се јавуваат во одреден јазик. Сите овие посебни гласови со кои се реализира една единствена фонема се фонетски варијанти (алофони) на одредена фонема. Од ова произлегува дека во нашиот говор има неодреден број гласови, но ограничен број фонеме (на пример, албанскиот јазик има 36 фонеме).

Важно за фонологијата е определувањето на позицијата на фонемата во одреден збор, наречена како фонетски фактор или фонетско окружување. Свкупноста на фонетските окружувања, во кои се реализираат варијантите на одредена фонема, ја претставува нејзината **распределба** (дистрибуција).

Познато е дека **фонемите** опстојуваат во форма на *комбинаџорни варијанти, џозициони, џериџоријални, индивидуални и сџилисџички варијанти*.¹¹⁸

Според неможноста или можноста да се употребуваат во исто фонетско окружување, имаме два вида фонемски варијанти:

1. **Задолжителни варијанти:** со *комбинаџорен* или *џозиционален каракџер* и
2. **Слободни варијанти** (факултативни): со *соџијален, џериџоријален* или *индивидуален* карактер.

1. **Задолжителни варијанти** се комбинаторни или позиционални варијанти на фонемите, кои зависат од гласовното окружување одредена од гласовите во непосреден контакт, т.е. од претходниот глас и од гласот што доаѓа по него; или од позицијата на одреден глас во зборот (на почетокот или на крајот на зборот, во отворен или затворен слог, во акцентирани или неакцентирани слог и сл.).

Се викаат задолжителни затоа што во дадена позиција може да се употребува само еден одреден варијант, реализацијата на некој друг варијант не е можна. Овој задолжителен варијант се избира под автоматизам, во согласност со изговорните навики на јазикот (најчесто поради акомодацијата на говорните органи), така што таквиот варијант е задолжителен за сите припадници кои зборуваат на одреден јазик.

На пример, алвеоларното *ën]*, среднонепчената *ën]* и веларната *ën]* се три задолжителни варијанти на фонемата /n/ во албанскиот јазик бидејќи *ën]* мора да се изговара како

¹¹⁸ Л. Р. Зиндер, *Общая фонетика*, Москва, 1979, стр. 47.

(понапредна) среднонепчена кога се наоѓа пред среднојазичните согласки /q, gj/, како кај зборовите *qengj* ‘јагне’, *ngjit* ‘залепи’; како заднонепчена (поназадна) во позиција пред меконепчените /k, g/, како кај зборовите *enkas* ‘ексклузивно’, *kongres* ‘конгрес’; додека *ën*] како алвеоларна се изговара во сите други фонетски окружувања: *nëna* ‘мајка’, *nder* ‘чест’, *nuse* ‘невеста’, *vend* ‘место’, *ne* ‘нис’ итн.

Во зависност од видот на условеноста, задолжителните варијанти се делат на:

- а) комбинаторни и
- б) позиционални варијанти.

а) **Комбинаџорни варијанџи** се оние фонемски модификации кои се условени од гласовниот контекст, гласовното окружување. Имено, од комбинаторните варијанти зависи должината на самогласките, дали тие ќе имаат понапреден или поназаден изговор, поотворена или позатворена реализација од главниот варијант. На пример, фонемата /a/ се изговара како кратко [ǎ] во зборот *plǎk* ‘старец’, долго [a:] кај *pla:kë* ‘старица’, додека со средна должина [a.] во членувана форма на двете именки *plaku*, *plaka* ‘старецот, старицата’. Во вакви и слични случаи [ǎ], [a.] и [a:] (се чита: кратко, средно и долго *ëa*) во албанскиот стандарден јазик се комбинаторни варијанти на фонемата /a/.

Секако дека задолжителни комбинаторни варијанти се гласовните модификации, односно промената на звучните опструенти во безвучни и обратно, општопознато под терминот едначење по звучност.¹¹⁹

б) **Позициони варијанџи** се оние гласовни модификации кои зависат од позицијата на одредена фонема во зборот: на почетокот или на апсолутен крај на зборот, на отворен или затворен слог, во акцентиран или неакцентиран слог и сл. На пример, звучните согласки во апсолутен крај на зборот во тоскискиот дијалект се изговараат како безвучни: *zog* - *zok* ‘птица’, *shteg* - *shtek* ‘патека, теснина’; *vend* - *vent*, *vënt* ‘место’ и др., но во други позиции ја запазуваат звучноста (*zogu*, *vendi*). Во вакви и слични зборови [k] и [t] се позициони

¹¹⁹ За комбинаторните варијанти на фонемите ќе стане збор во посебна глава.

алофони на [g], односно на [d], затоа што звучните согласки се обезвучуваат. Во албанскиот јазик самогласките во отворен слог се подолги од оние во затворен слог. Спореди ги примерите: [kām] - [ka:] ‘имаам, има’, [mīk] - [mi:] ‘пријател, глумче’, [trëg] - [tre:] ‘пазар, три’ итн.

2. **Слободни варијанти** на една иста фонема имаме тогаш кога два слични гласа можат да се употребуваат во исто фонетско окружување, без да се промени значењето на зборот. Слободните варијанти не зависат од фонетските фактори, но тие се обусловени од екстралингвистички фактори кои можат да бидат социјални или индивидуални.

На пример, слободни варијанти на фонемите со социјален карактер е начинот на образувањето на фонемите /t/ и /d/ во двата дијалекти на албанскиот јазик: во гегискиот дијалект овие фонемии се реализираат како понапредни, односно забни; додека во тоскискиот дијалект како забновенечни. Исто така и фонемите /n/, /r/, /r/ во исти фонетки околности, од различни говорители, можат да се изговараат не само како врвнојазични, туку и како преднојазични (какуминални), според дијалектни и индивидуални изговорни навики. Најчесто слободните варијанти се од географски, односно територијален карактер. Обично врз основа на начинот на изговорот, ние со точност можеме да го определиме територијалната припадност на говорителот.¹²⁰

Едноставно, преку *територијалниите варијантии* се одразува дијалектната припадност на човекот. На пример, општопознато е дека припадниците на гегискиот дијалект освен усни (орални) изговараат и носни самогласки, освен кратки имаат и долги самогласки со фонолошки карактер, кај нив имаме многу ретка фреквенција и ограничена дистрибуција на [ë], групите на самогласки и согласки обично ги асимилираат и др. Во централногегиските говори акцентираниите тесни вокали [i, u] се реализираат како секундарни дифтонзи [ai, ei, ëi], односно [au], вокалот [y] се делабијализира во [i] и др.

Индивидуални варијантии на фонемите се оние варијанти кои ги изговара секој човек посебно. Имено, една

¹²⁰ Територијалните варијанти на јазикот се предмет на *дијалектологијата*, а во поново време и на *социолингвистиката*.

група луѓе можат да бидат припадници на еден говор, со ист економски, социјален и образовен статус, но и покрај сè да се разликуваат во начинот на изговорот: разлики според полот, возраста, емоционалната состојба, говорни навики, говорни мани и сл. Едноставно, секој човек има посебен карактеристичен начин на зборување и посебна боја на гласот. Благодарение на ваквите посебности, ние со сигурност можеме да ги распознаеме луѓето само по гласот (на пр. роднините и пријателите, пеачите, спикерите и др.). Индивидуалните варијанти не претставуваат посебен интерес за линвистиката.

Фонемата, освен во горенаведените алофони, може да се реализира и во разни *стилистички варијанти*. Со стилистичките варијанти изразуваме стилистички и емоционални чувства, преку издигнување на гласот, подолг изговор од нормалната должина како и преку други средства, како на пример, *punë e maadhe* ‘голема работа’, *njeri i çudiitshëm* ‘чууден човек’, *sa miirë* ‘колку дообро’ и сл.¹²¹

7.3. АРТИКУЛАЦИСКИ ОПОЗИЦИИ НА ВОКАЛНИТЕ ФОНЕМИ

Взаемниот однос на фонемите ја образуваат фонолошката структура на јзикот, т.е. системот на спротивставувањата на своите елементи. Една опозиција се определува како воспоставен однос меѓу две единици. За да

¹²¹ Стилистичките вредности на гласовите ги проучува *фоностилистичката*.

имаме спротивставеност на две елементи, меѓу нив треба да има одредена заедничка основа и одредена разлика. Без заедничка основа не може да има опозиции, но само контрасти. За да се определи фонолошкиот систем, неопходно е да се познаваат особеностите на спротивставувањата меѓу фонемите.

Со класификацијата на самогласките заснована врз артикулациски својства се отсликува и односот на фонемите во системот.

Три степени на отвореност (отворени, полуотворени, затворени), **три реда на образување** (предни, средни, задни) и **отсуството** (неуснени) или **присуството** (уснени) **на лабијалноста** кај самогласките во албанскиот јазик претставуваат **трајни разликувачки особености**, кои не зависат ниту од позицијата ниту од дистрибуцијата на фонемите. Преку спомнативе својства се реализираат опозициите на сите вокални фонеме во албанскиот јазик.

Фонемите можат да имаат неколку заеднички особености, но тие мора да имаат најмалку една разликовна особеност. На пример, /i/ и /y/ се предни и затворени (заедничка основа), така што формираат само една опозиција според лабијалноста: /i/ е нелабијална, додека /y/ е лабијална. И покрај тоа што од физиолошко гледиште меѓу [i] и [y] има и други разлики, поради тоа што [y] е малку поотворена и поназадна од [i]; но сепак ваквите разлики од фонолошка гледна точка не се битни, затоа што тие разлики не функционираат како средство за означување на јазични единици.

Во вокалниот систем на албанскиот јазик се забележуваат:

- *заеднички особености* (заедничка основа) или заеднички карактеристики за две или повеќе фонеме и
- *разликувачки особености* (дистинктивни обележја) врз основа на кои тие меѓусебно се разликуваат. На пример:

Во опозицијата /i/ ~ /y/ заедничка основа е тоа што двете се предни и тесни, додека разликовна особеност е отсуството кај првиот вокал и присуството на лабијалноста кај вториот вокал.

Во спротивставеноста на фонемите /e/ ~ /ë/ заедничка основа е средната отвореност и нелабијалноста, додека

разликовна карактеристика е местото на образувањето, поради тоа што /e/ е предна, додека /ë/ е централна.

Во опозицијата /ë/ ~ /u/ заедничка особеност е тоа што двете се “самогласки”, додека разликувачки особености се отвореноста (/ë/ полуотворена ~ /u/ затворена), местото на образувањето (централна ~ задна) и лабијалноста (нелабијална ~ лабијална).

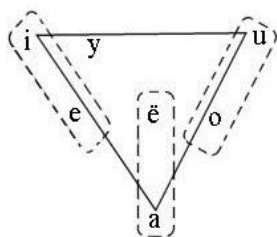
Во вокалниот систем на албанскиот стандарден јазик се реализираат три опозиции:

1. *о̄позиција с̄поред с̄т̄е̄јено̄ӣ на о̄т̄воренос̄т̄а;*
2. *о̄позиција с̄поред мес̄т̄о̄ӣо̄ на образува̄њето̄,* и
3. *о̄позиција с̄поред лабијалнос̄т̄а.*

1. **Опозиција според степенот на отвореноста.** – Врз основа на *с̄т̄е̄јено̄ӣ на издӣгна̄ӣос̄т̄а* на јазикот кон непцето, односно според широчината на усната шуплина формирана меѓу плоштината на јазикот и непцето, албанскиот јазик има тристепен вокален систем со следна опозиција:

о̄т̄ворена /a/ ~ ӣолуо̄т̄ворени /e, ë, o/ ~ за̄ӣтворени /i, y, u/.

Одликата на степенот на отвореноста служи како единствено средство за да ги разликува фонемите во парот /i ~ e/, /u ~ o/, /ë ~ a/. Иако особеноста “затворена” ја има и фонемата /y/, ова не учествува во спомнатата опозиција, затоа што во албанскиот јазик нема ниту една друга предна лабијална самогласка. Опозицијата на вокалниот систем според степенот на отвореноста графички може да се прикаже на следниов начин:

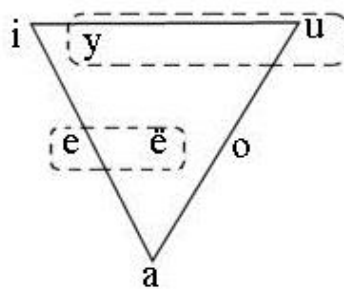
Фиг. 37. О̄позиција на вокалноӣ сис̄тем на албанскио̄ӣ јазик с̄поред с̄т̄е̄јено̄ӣ на о̄т̄воренос̄т̄а

2. **Опозиција според местото на образувањето.** – Според местото на образување во усната празнина, односно според најиздигнатиот дел на јазикот кон непцето, фонемите самогласки образуваат трикратна опозиција:

предни /i, y, e/ ~ средни /ë, a/ ~ задни /u, o/.

Разликата по местото на образувањето не само што се потпира врз артикулациска особеност, туку преку неа се отсликува и односот на фонемите во системот. На пример, средниот вокал /ë/ му се спротивставува на задното /o/ со одликата на местото на образувањето. Местото на образувањето служи како единствено средство за разликување на фонемите кај паровите /y ~ u/ и /e ~ ë/. Иако предна е и самогласката /i/, меѓутоа таа не учествува во ова опозиција, од причина што во албанскиот јазик нема друга задна нелабијална фонема, со која вокалот /i/ би бил во опозиција.

Фонемата /a/ е неутрална, таа не учествува во опозиција по место на образување. Опозицијата на вокалите во албанскиот јазик според местото на образувањето може да се прикаже на следниов начин:

Фиг. 38. Опозиција на вокалниот систем на албанскиот јазик според местото на образувањето

3. **Опозиција на лабијалноста.** Според учеството или неучеството на усните при образување на одредена самогласка, односно врз основа на лабијалната особеност имаме спротивставеност на уснени со неуснени самогласки.

Лабијалноста е единствено средство преку кое се разликуваат фонемите од парот /y ~ i/. Имено, уснени се и вокалите /u/ и /o/, но и покрај ова албанскиот јазик нема други

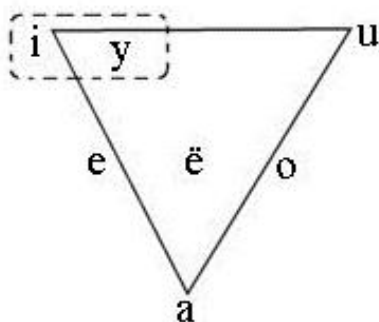
задни затворени или пак полузатворени вокали за да формираат опозиција само врз основа на ова особеност.

Фонемата /a/ не учествува во опозицијата по лабијалност. Самогласките /y/ ~ /i/ формираат спротивставеност по лабијалност:

лабијална /y/ ~ нелабијална /i/.

Функционалната оптовареност на фонемската опозиција /i/ ~ /y/ не е толку голема во албанскиот јазик, затоа што преку неа се разликуваат мал број на зборови. Такви минимални лексички парови се зборовите: /mik/ ~ /myk/ ‘пријател - мувла’, /pika/ ~ /pyka/ ‘точка - клин’, /di/ ~ /dy/ ‘знам - два’, /rrymë/ ~ /rrimë/ ‘струја - седиме’, /ti/ ~ /ty/ ‘ти - тебе’, /mbill/ ~ /mbyll/ ‘сади - затвори’, /sitë/ ~ /syty/ ‘сито - шут’, /si/ ~ /sy/ ‘како - око’, /shita/ ~ /shyta/ ‘продадов - шута’, /krihet/ ~ /kryhet/ ‘се чешла - се завршува’, /hija/ ~ /hyja/ ‘сенка - влезев’, /hiri/ ~ /hyri/ ‘пепел - влезе’, /pije/ ~ /pyje/ ‘пиењечка - планини’, /lihet/ ~ /lyhet/ ‘се остава - се мачка’ и др.

Постоенето на вакви мал број дублетни лексички парови се објаснува со тоа што фонемата /y/ се употребува во релативно мал број зборови (повеќе во акцентирана положба). Иако фреквенцијата на /y/ е мала во албанскиот јазик, таа е дел од неколку најчесто употребливи зборови, како во лексемите *sy* ‘око’, *dy* ‘два’, *ynë* ‘наш’, *yt* ‘твој’, *aty* ‘таму’, *pyll* ‘планина’, *yll* ‘звезда’, *mbyll* ‘затвара’, *hyj* ‘влегува’

и сл. Графички опозицијата според лабијалната особеност можеме да го претставиме на подолу дадениот цртеж:

Фиг. 39. Опозиција на вокалниот систем според лабијалноста

Од досега кажаното, може да се заклучи дека вокалниот систем на албанскиот јазик од фонолошки аспект ги има следните својства:

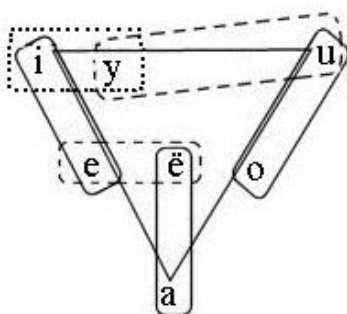
а) Се претставува во форма на триаголник, затоа што има само една отворена самогласка;

б) комбинираното дејствување јазик-усни е од три типа: /i, y, u/;

в) има три степени на отвореност и три реда на место на образување;

г) разликите во отвореноста и местото на образувањето важат како за акцентирани, така и за неакцентирани вокали.

Сите три опозиции на вокалниот систем на албанскиот јазик (отвореноста, местото на образувањето и лабијалноста) можеме да ги отсликаме преку дадениот цртеж:

Линиите означуваат:

1. опозиција по	—————	отвореноста
2. опоз. по местото на	- - - - -	образувањето
3. опозиција по		лабијалноста

Фиг. 40. Преглед на севкупна опозиција на фонемите во албанскиот јазик

Потпирајќи се врз спротивставеноста на системот на самогласките, можеме да ги определиме разликувачките особености на фонемите, кои произлегуваат од корелативните парови. На пример:

Фонемата /i/ ги добива одликите: ”затворена” (затоа што имаме /e/ која е полузатворена) и ”нелабијална” (затоа што имаме /y/ која е лабијална); додека особеноста ”предна” од фонолошко гледиште се смета неразликувачка, поради тоа што по оваа карактеристика таа не ѝ се спротивставува на ниедна фонема.

Фонемата /e/ се карактеризира со разликувачките одлики: ”предна” (поради /ë/ која е централна) и ”полуотворена” (затоа што има затворено /i/). Својството на отсуството на лабијалност се смета како неразликувачка.

Фонемата /a/ се идентифицира со одликата: ”отворена” (затоа што /ë/ е полуотворена). Својствата дека е ”централна” и ”неуснена” фонолошки се небитни.

Фонемата /y/ ги има одликите: ”предна” (наспроти /u/ која е ”задна”), ”лабијална” (во споредба со нелабијалната /i/). Особеноста ”затворена” се смета неразликовна, бидејќи според неа не формира опозиција со друг вокал.

Фонемата /u/ фонолошки се разликува по тоа што е ”задна” (наспроти /y/ која е предна), ”затворена” (затоа што имаме полузатворено /o/). Присуството на лабијалноста се смета како неразликувачка особеност.

Фонемата /o/ се распознава по одликите ”полуотворена” (во споредба со затвореното /u/). Својствата ”задна” и ”лабијална” се неразликувачки.

Откривањето на горерадените фонемски одлики е важна за одредување на границите на фонемските варијации.

7.4. АКУСТИЧКИ ОПОЗИЦИИ НА ВОКАЛНИТЕ ФОНЕМИ

Спротивставеноста на самогласките во сопствениот систем, освен по артикулациски особености, може да се одреди и според акустички својства. За акустичка опозиција се користат вокалните форманти, т.е. фреквенцијата и дистрибуцијата на формантите во различни зони на спектарот. Акустичкиот опис на самогласките се заснова врз разликите во позицијата на F_1 и F_2 во нивниот акустички спектар.

Вокалните фонеме на албанскиот јазик формираат опозиција според следниве акустички особености:

- 1) *ком̄иак̄ӣни* и *дифузни* вокали;
- 2) *ос̄ири* и *ӣешики*;
- 3) *бемолни* и *небемолни* (*ӣрос̄ӣи*).

1. *Ойозицијата ком̄иак̄ӣни ~ дифузни вокали* (од физиолошки аспект: отворени ~ затворени).- Кај компактните самогласки двата форманта се концентрирани во една тесна централна зона на спектарот, во зоната околу 1000 Hz, врз основа на зголемувањето на вредностите на F₁. Кај дифузните вокали звучната енергија се распределува во крајните делови од спектарот, т. е. F₁ е многу низок, додека F₂ може да биде блиску или далеку од него (кај *ëi*] се наоѓа далеку, кај *ëu*] блиску). Имено, двата форманта се оддалечени еден од друг или се сместени во страните на спектарот.

Од артикулациски аспект разликата компактни ~ дифузни одговара на степенот на отвореноста на самогласките: отворените самогласки се компактни, додека затворените се дифузни. Во вокалниот систем на албанскиот јазик, типична компактна е самогласката /a/. Затворените самогласки /i, y, u/ се сметаат како дифузни, потпирајќи се врз растојанието на формантите и концентрацијата на енергијата во страните на спектарот. Полузатворените самогласки /e, o, ë/ се подифузни од отворените (од /a/), но покомпактни од затворените (/i, u, y/).

2. *Ойозицијата ӣешики ~ ос̄ири* (од артикулативен аспект: задни ~ предни).- Кај тешките согласки енергијата се концентрира во нискофреквентната зона, додека кај острите во зоната со висока фреквентност. Разликата меѓу острите и тешките согласки зависи од вредностите на F₂. Имено, тешките согласки имаат ниско F₂, затоа што гласовната енергија се концентрира во долниот дел на спектарот, наспроти острите самогласки кај кои F₂ е висока, бидејќи гласовната енергија се концентрира врз горните зони на спектарот. Типична остра е самогласката [i], типично тешка е самогласката [u], додека [a] зазема средна позиција. Општо земено, тешки се самогласките /u, o, ë/, додека остри се самогласките /i, e, y/. Тешките самогласки се слушаат како потемни и поматни, додека острите се појасни и поведри.

3. *Ойозицијата бемолни ~ небемолни* (одговара на разликата: лабијални ~ нелабијални самогласки). Бемолните самогласки се карактеризираат од намаленост на високите фреквенции, т.е. снижување на вредноста на F₂. Бемолна е

самогласката /y/, небемолна е /i/. Како бемолни се сметаат и вокалите /u, o/, додека небемолни /a, e, ë/.

Претставените опозиции се двојни (бинарни) спротивставености. Меѓутоа, во фонолошкиот систем на албанскиот јазик според местото на образувањето и отвореноста, имаме трикратни опозиции: предни, централни, задни од една страна и отворени, полуотворени и затворени. Според бинарни опозиции истите можеме да ги претставиме во следниов начин: предни ~ не предни, задни ~ не задни и отворени ~ не отворени, затворени ~ не затворени.

Обидувајќи се да ги комбинираме артикулативните и акустичните својства, кои служат за распознавање на секоја фонема, вокалниот систем на албанскиот јазик може да се претстави со следнава табела, каде знаците плус (+) и минус (-) се разликувачки особености, врз која се заснова опозицијата. Отсуството на знакот покажува дека ова особеност не е разликовна за дадената фонема.

Фонеми самогласки	Предни ~ не предни (остри ~ не остри)	Задни ~ не задни (тешки ~ не тешки)	Отворени ~ не отворени (компактни ~ не компактни)	Затворени ~ не затворени (дифузни ~ не дифузни)	Усни ~ не усни (бемолни ~ не бемолни)
/i/	+			+	-
/e/	+		-	-	
/a/			+		
/y/	+				+
/u/		+		+	
/o/			-	-	
/ë/	-		-	-	

Табела 13. Табеларно прикажување на артикулативни и акустични опозиции на самогласките во албанскиот јазик

7.5. ОПОЗИЦИИ НА ФОНЕМИТЕ СОГЛАСКИ

Албанскиот стандарден јазик има инвентар од 29 фонеме согласки, меѓусебно поврзани во различни начини, образувајќи траен систем. Опозицијата на фонемите согласки внатре во системот се заснова врз артикулациски, акустички и функционални особености.

Потпирајќи се врз меѓусебната поврзаност, фонемите согласки во албанскиот стандарден јазик образуваат корелација (сооднос) по: а) *месноста на образувањето*, б) *начинот на образувањето*, в) *звучноста* и г) *носовноста*.

а) **Опозиција по местото на образување.** Според местото на образувањето разликуваме девет групи согласки, кои помеѓу себе формираат опозиции: *двоуснени* /p, b, m/ ~ *уснено-забни* /f, v/ ~ *меѓузабни* /th, dh/ ~ *забновенечни* /t, d, ll/ ~ *венечни* /n, l, c, x, s, z, r/ ~ *тврдопечени* /sh, zh, ç, xh, rr/ ~ *среднопечени* /q, gj, j, nj/ ~ *меконепчени (заднопечени)* /k, g/ ~ *глобални (ларингални)* /h/.

Според местото на образувањето, потпирајќи се врз бинарниот принцип, согласките можат да се карактеризираат како: [+ коронални], [+ предни] и [+ задни].

[± **коронална**]: Секој глас кој се образува со врвот на јазикот е врвнојазичен [+ коронален], додека гласовите артикулирани со неучество на врвот на јазикот се [- коронални]. Значи, забните, венечните и тврдопечените се [+ коронални], додека усните, непчените и меконепчените се [- коронални].

[± **предна**]: Било која фонема која се реализира во предната зона на усната празнина е [+ предна]. Такви се усните, забните, венечните и тврдопечените согласки; додека останатите фонеме кои се изговараат во задниот дел од усната празнина се [- предни].

[± задна]: Гласовите кои се образуваат почнувајќи од зоната на тврдото непче и поназад од неа се [+ задни], додека сите останати се [- задни]. Среднонепчените и заднонепчените согласки се [+ задни]. Согласката [h] се смета [- задна], бидејќи таа не се образува во усната празнина, туку во глотата. Ова може да се претстави во табеларна форма:¹²²

	усните	забните венечните	тврдо-непч ените	сред ноне пчен ите	заднонепче ните
[± коронални]	-	+	+	-	-
[± предни]	+	+	+	-	-
[± задни]	-	-	-	+	+

Таб. 14. Опозиција на согласки по место на образување

б) **Опозиција по начинот на образувањето.** Начинот на образувањето на согласките допушта да се разликуваат едни од други одредени групи на преградни, теснински и африкати, односно: *преградни* /p, b, t, d, q, gʃ, k, g/ ~ *теснински* /f, v, s, z, sh, zh, h, th, dh, l, ll, j/ ~ *африкати* /c, x, ʃ, xh/.

Опозицијата на местото и начинот на образувањето имаат тесна поврзаност. На пример согласката /b/ учествува во низата /p, b, f, v/, но со својата преградност ѝ се спротивставува на теснинската /v/. Овој сооднос можеме да го претставиме на ваков начин:

	усна	забна	венечна	тврдо- непчена	средно- непчена	задно- непчена
	I	II	III	IV	V	VI

¹²² Rami Memushaj, *Hyrje në gjuhësi*, Tiranë, 2002, стр. 104-105.

Преградни: ¹²³	безвучни	/p/	/t/	/c/	/ç/	/q/	/k/
	звучни	/b/	/d/	/x/	/xh/	/gj/	/g/
Теснински:	безвучни	/f/	/th/	/s/	/sh/		/h/
	звучни	/v/	/dh/	/z/	/zh/		-

Таб. 15. Опозиција на согласки по начин на образување

в) **Опозиција по звучноста:** звучни ~ безвучни согласки.
 – Една од најважните опозиции во системот на согласките е она на звучноста. Ова спротивтавеност е присутна кај опструентите, кои по степенот на звучноста формираат 10 парови: **безвучна ~ звучна** согласка: /p ~ b/, /f ~ v/, /t ~ d/, /s ~ z/, /c ~ x/, /ç ~ xh/, /sh ~ zh/, /th ~ dh/, /q ~ gj/ и /k ~ g/. Како што може да се види и од подолу дадената табела, од сите опструенти, единствено согласката /h/ останува надвор од ова корелација, поради тоа што таа нема свој звучен парник.¹²⁴

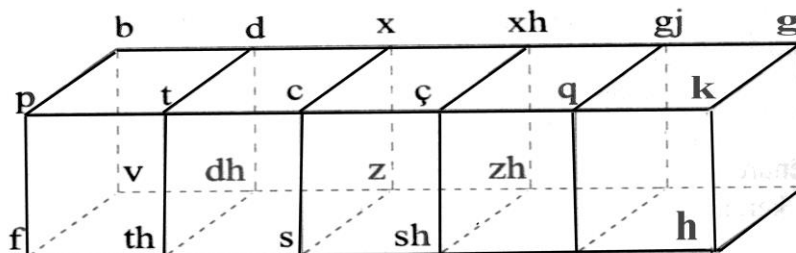
опструенти											
безвучни	p	f	t	s	c	ç	sh	th	q	k	h
звучни	b	v	d	z	x	xh	zh	dh	gj	g	-

Таб. 16. Опозиција на согласки по звучноста

Корелацијата на начинот на образувањето се поврзува со онаа по звучноста, образувајќи квадратен сноп. Според местото на образувањето, начинот на образувањето и звучноста, системот на 21 опструенти (освен 8 сонанти /m, n,

¹²³ Африкатите [c, x; ç, xh] затоа што во првата фаза на изговорот се

пј
пј
12
и:
sh

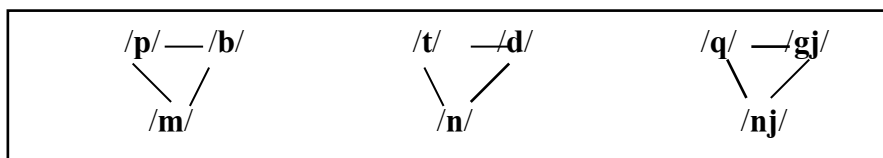
пј, ј, г, гг, л, лл) можеме да го претставиме во тридименционална форма на еден хоризонтален паралелолипед:

Фиг. 41. Корелација на месјојџо на образување, начиној на образување и на звучноста

Познато е дека според звучноста, во консонантскиот систем на албанскиот јазик од 29 фонеме согласки 21 од нив се опструенти и 8 сонанти: /b, c, ç, d, dh, f, g, gj, h, k, p, q, s, sh, t, th, v, x, xh, z, zh/ ~ /m, n, nj, j, l, ll, r, rr/.

Сонантите имаат висока звучност. Тие се само звучни и немаат безвучни соодветни парници. Поради ова, сонантите не учествуваат во корелацијата на звучноста.

г) **Опозиција по носовноста:** *неносни ~ носни* (неназални ~ назални)- Една друга корелација во системот на согласките е отсуството наспроти присуството на назалноста при изговорот на согласките. Согласките /m, n, nj/ со носовноста ќе се спротивставуваат на неносните /p ~ b, t ~ d, q ~ gj/, градејќи на ваков начин назална корелација, која може да се претстави во форма на триаголник, како подолу:

Фиг. 42. Опозиција на согласки по носовноста

Поради врската што ја имаат со опструентите, носовните /m, n, nj/ им припаѓаат на консонантското јадро а не на маргиналните фонеме. Другите сонанти /l, ll, j, r, rr/ не учествуваат во значајни корелации, па поради ова се вели дека тие стојат на маргините на системот.

Фонемите /л/ и /л/ се разликуваат од сите други во системот, затоа што се единствени латерални (странични) фонеме. Значи, албанскиот јазик има само две странични согласки. Дека се две посебни фонеме се докажува со споредување на одредени минимални лексички парови, кои се разликуваат еден од друг само од овие две фонеме а имаат различно значење, како на пример: *llak* ~ *lak* 'лак – свиок, кривина', *mall* ~ *mal* 'роба – планина', *dell* ~ *del* итн. Фонемите /л/ и /л/ меѓу себе се разликуваат по тоа што првата е забновенечна и веларизирана ~ втората е венечна и

невеларизирана. Бидејќи фонемата /л/ може да се изговара и како венечна, но сепак разликувачка особеност е веларноста. Т.е., /л/ е во опозиција со /л/ со својството *веларизирана* ~ *невеларизирана*. Во однос со опструентите, фонемата /л/ поблиска е со /dh/, со која и се меша во ограничени зборови и говори, како dhallë > lla:l 'јогурт'.¹²⁵

Во групата на сонорните, теснинската /j/ опфаќа посебно место, како единствена која се изговара во средината на јазикот. Согласката /j/ од акустичка и физиолошка гледна точка е доста слична со самогласката /i/, разменувајќи се меѓусебно кај мал број на зборови, како ziej - zjeva, zjefsha 'варам - варев, да варам'; ndiej - ndjeva, ndjefsha 'чувствувам - чувствував, да чувствувам' и др. Освен ова, во делбата на зборовите во слогови, како и самогласките, /j/ оди секогаш со претходната согласка, од типот kuj-toj 'ислам', raj-toj 'се согласувам', kuj-des 'внимание' и др.

Меѓутоа, припадноста на /j/ во групата на согласки и неговата разлика од самогласката /i/ се докажува со фонолошки критериуми, т.е. во улогата при образување на слог и во дистрибуција. Некои од нив ќе ги изнесеме подолу:

а) Согласката /j/ како самостојна не е слоготворна, додека /i/ е слоготворна;

б) Во албанскиот јазик има групи ји и иј, во зборови како ujit 'наводнува', rajis 'опреми'; fshij 'избрише', vij 'доаѓа' и др. Правоговорна норма е овие групи да се изговараат како целосни;

в) На апсолутен крај на зборот можат да се употребуваат како /i/ така и /j/, на пример ai 'тој' и bëj 'прави';

г) /J/ и /i/ се разликуваат меѓу себе и со нивната дистрибуција: /j/ не се употребува на крајот на зборот по согласка, додека /i/ во ова позиција се употребува како акцентирана или неакцентирана, сп. liri 'слобода', máli 'планината';

д) Во меѓувокална позиција допустлива е само /j/, за разлика од /i/, како rrufeja 'громот', kalaja 'кале', lexoja 'читав' и др.;

е) На почетокот на зборот пред самогласки може да се употребува само /j/, додека /i/ не може да се употребува; од

¹²⁵ Промена на [dh] > [l] често пати се слуша кај оние на кој албанскиот не им е мајчин јазик.

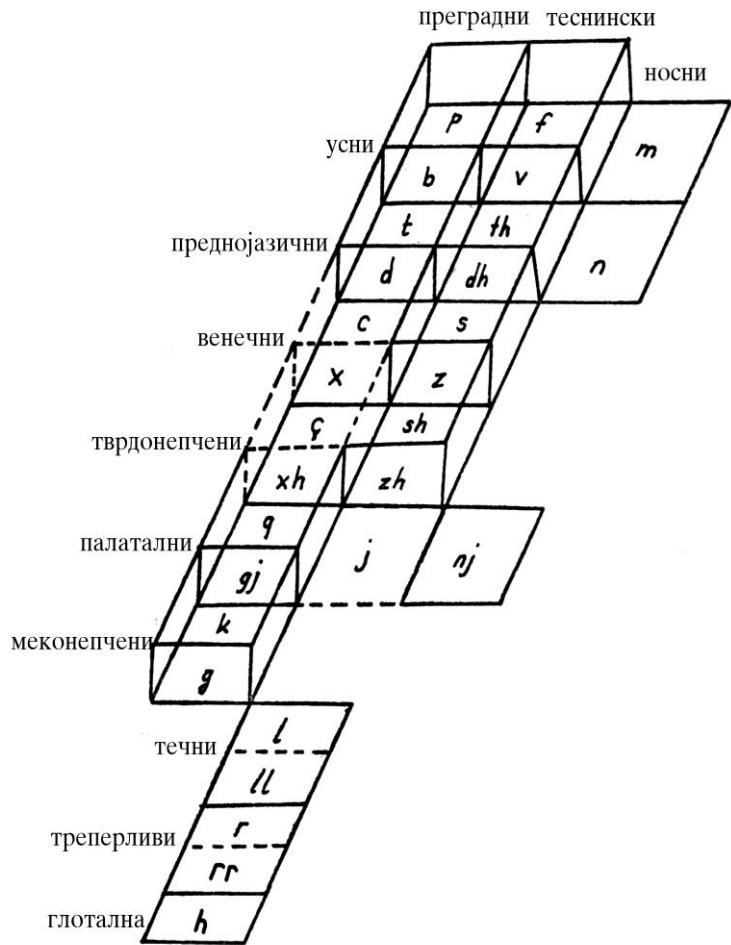
друга страна пред согласки се употребува само /i/, додека во ваква позиција /j/ не се употребува.

Системот на фонемите согласки во албанскиот стандарден јазик табеларно може да се претстави на следниов начин:

Место на образување			Уснени		Јазични						Глотална	
			Преднојазични						Средно-јазични	Задно-јазични		
			Меѓу-забни	Забно-венечни	Венечни	Тврдо-непчени	Средно-непчени	Задно-непчени				
Начин на образување												
			p			t				q	k	
			b			d				gj	g	
						c	ç					
						x	xh					
				f	th		s	sh				h
				v	dh		z	zh				
	<i>Носни</i>		m			n			nj			
	<i>Лајџерални</i>					ll	l					
	<i>Средшени</i>								j			
						r						
					rr							

Табела 17. Систем на фонемније согласки на албанскиот стандарден јазик

Овој систем на согласки може да се претстави и на следниов начин:

Фиг. 43. Систем на согласкиџе на албанскиот јазик

7.6. ФРЕКВЕНЦИЈА НА ФОНЕМИТЕ

Покрај проблемот на инвентарот на фонемите, нивната дистрибуција, артикулациските и акустичките особености на гласовите во одредени позиции во говорот, многу важни во современите лингвистички студии се статистичките податоци за честотата на употребата на фонемите и нивните комбинации.

Фреквенцијата на употреба на фонемите во лексичкиот состав и живиот говор во албанскиот јазик е различен. Познавањето на честотата или реткоста на употребата на фонемите има теоретска и практична важност за фонологијата и морфологијата, за кодификација на графијата во информатика, за графичката техника и пред сè за правилна перцепција на пишаниот текст. Фреквенцијата на фонемите самогласки и согласки може да се мери обично врз пишуван текст како и врз речници. До сега во албанскиот јазик се објавени одредени вредни трудови во врска со фреквенцијата на фонемите во врзан текст.

Стилот на писателот, неговото лексичко богатство, повторувањето на истите зборови, нецелосната примена на правописните норми и сл. се важни фактори кои имаат влијание врз квантитативни разлики во фреквенцијата на еден од друг текст. Поради ваквите причини, за определување на честотата на употребата на фонемите се применува лексичката метода. Ваква метода е применета врз *Правописниот речник на албанскиот јазик (Fjalor drejtshkrimor i gjuhës shqipe*, Tiranë, 1976) како и врз *Толковниот речник на албанскиот јазик (Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Prishtinë, 1981).¹²⁶

Како што е познато, азбуката на албанскиот јазик има 27 прости букви (a, b, c, ...) и 9 двојни букви (th, dh, gj, ll, rr, xh, sh, zh, nj). Двографите опфаќаат 6.4% од пишаниот текст, т.е. на 1000 фонеме, 64 се двојни букви.

Во системот на фонемите на албанскиот јазик, прв проблем е определувањето на односот на самогласките со согласките. Седумте фонеме самогласки се застапени со 19.44%, додека 29 согласки со 80.56% во вкупниот инвентар на 36 фонеме на албанскиот јазик. Меѓутоа, самогласките имаат повисока фреквенција од согласките. Со исклучок на /y/ која

¹²⁶ Dr. Pajazit Nushi, *Sistemi i grafisë së tingujve të shqipes dhe vetitë perceptivë e përmasat e lexueshmërisë së shkronjave të alfabetit të gjuhës shqipe*, Prishtinë, 1988, 143-152.

ретко се употребува, другите самогласки ги заземаат шесте први места по фреквенција на употреба.

Иако согласките се застапени со 80.6% од вкупниот број на фонемите во албанскиот јазик, додека самогласките само со 19.4%, честотата на нивната употреба не е во согласност со соодветната застапеност. Имено, **во еден пишуван текст имаме околу 45% самогласки и 55% согласки.**

Во неколку одделни јазици соодносот на фреквенцијата меѓу самогласките и согласките е:

Јазик	Фреквенција на самогласки изразена во %	Фреквенција на согласки изразена во проценти	Консонантски коефициент
Албански јазик	45%	55%	1.22
Старогрчки јазик	46.01%	53.99%	1.17
Француски јазик	55%	45%	0.81
Италијански јазик	47.73%	52.27%	1.09
Хрватски јазик	46.47%	53.53%	1.15
Германски јазик	38.35%	61.65%	1.60

Табела 18. Фреквенција на самогласки во одредени јазици

Од прикажаната табела произлегува дека во одделни јазици фреквенцијата на самогласките и согласките е различна. Консонантскиот коефициент произлегува од соодносот на процентната застапеност на консонантите наспрема вокалите. Од оваа група јазици, францускиот е со помал консонантски коефициент, додека германскиот јазик со најголем консонантски коефициент.

Во продолжение во табеларна форма ќе ги дадеме сите фонеме самогласки и согласки на албанскиот јазик според степенот на нивната употреба во опаѓачки редослед (почнувајќи од фонемата со најголема фреквенција и завршувајќи со она со најниска фреквенција):

Реден број	Фонема	Процентна застапеност	Реден број	Фонема	Процентна застапеност
1.	e	10.67%	19.	b	1.23%
2.	ë	9.86%	20.	q	1.20%
3.	t	8.36%	21.	dh	1.13%
4.	i	8.29%	22.	h	0.93%
5.	a	7.51%	23.	g	0.87%
6.	r	6.70%	24.	z	0.84%
7.	n	6.12%	25.	f	0.83%
8.	o	4.00%	26.	ɲj	0.71%
9.	m	3.92%	27.	y	0.69%
10.	u	3.86%	28.	gj	0.63%
11.	k	3.26%	29.	th	0.49%
12.	s	3.09%	30.	ll	0.49%
13.	p	3.02%	31.	rr	0.48%
14.	j	2.44%	32.	c	0.37%
15.	sh	2.33%	33.	ç	0.35%
16.	d	2.17%	34.	zh	0.07%
17.	l	1.76%	35.	xh	0.04%
18.	v	1.25%	36.	x	0.04%

Табела 19. Фреквенција на самогласки и согласки во албанскиот јазик

Помеѓу фреквенцијата на употребата на фонемите и нивната артикулативна сложеност има тесна врска. Имено, фонемите кои лесно се изговараат се употребуваат почесто, додека оние кои се потешки за изговор се употребуваат поретко. На пример, четирите африкати /c/, /x/, /ç/, /xh/, кои се покомлексни за изговор се рангираат во последните места според честотата на употребата на согласките, односно се јавуваат само со 0.87%, т.е. помалку од 1%.

Нелабијалните самогласки /e, ë, i, a/ кои се сметаат за некомлексни опфаќаат 36.56% на еден пишуван текст, наспроти лабијалните /y, o, u/ кои се рангирани во три последни места (со честота само од 8.29%) во фреквенцијата на самогласките.

Во почетна позиција на зборот самогласките се употребуваат ретко во албанскиот јазик. Имено, со нив почнуваат само 8.02% на зборовите, додека со согласки (како единечни или со група согласки) почнуваат 91.98% на зборови. Од иницијалните согласки, 47.79% се безвучни, 19.20% се звучни и 24.99% се сонантни.

На апсолутниот крај на зборот најчесто е употребена фонемата /ë/, со 29.23%, која неретко се изговара како редуцирана. За да имаме една појасна претстава за крајните фонеме на зборовите во албанскиот јазик можеме да го споменеме фактот дека 44% на зборовите завршуваат со /e/ и /ë/.

Општо земено, албанскиот припаѓа на она група јазици, кај кои повеќето од зборовите (околу 67%) завршуваат на самогласка, а само 33% завршуваат на согласка. Едноставно, во албанскиот јазик поголем број зборови почнуваат со согласка а завршуваат со самогласка.

Средната должина на зборовите во албанскиот јазик е 4 фонеме. Но, ова должина е различна кај разни автори и зависи пред сè од функционалниот стил. На пример, во делата напишани со научен и технички стил имаме подолги реченици и зборови отколку во стилот на детската книжевност. Процесот на интелектуализацијата на стандардниот јазик, меѓу другото, ја опфаќа и употребата на повеќесложни зборови. Од друга страна, честата употреба на службените зборови (частици, предлози, препозитивни членови, сврзници, извици) кои обично се едносложни доведува до намалување на општата средна вредност на должина на зборовите. Па затоа средната општа должина на зборовите во албанскиот јазик е 1.77 слога.

Во албанскиот јазик преовладуваат едносложните зборови, претставени со 46.41% на употребени зборови, 36.31% се двосложни зборови, 11.87% се трисложни, 4.60% се четирисложни, 0.70% петосложни, 0.10% шестосложни и 0.01% седумсложни. Подолги зборови од седум слога речиси практично не се употребуваат.

Треба да се спомене во оваа прилика дека важечко е општото правило: колку подолг е зборот, дотолку се употребува поретко и обратно, колку е пократок зборот, дотолку во практиката тој се употребува почесто. Пофрекфентните зборови обично имаат повеќе контекстуални значења, т.е. тие се повеќезначни и обратно.¹²⁷

8. МОРФОНОЛОШКИ ПРОМЕНИ

¹²⁷ Anastas Dodi, *Fonetika dhe fonologjia e gjuhës shqipe*, Tiranë, 2004, 203-207.

При историскиот развој на албанскиот јазик настанале одредени промени на фонеме во коренот на зборот со морфолошка вредност, општопознати под терминот морфонолошки промени.¹²⁸

Не ретко при граматичка промена на одреден број зборови (деклинација, конјугација, образување на членувана форма, образување на множинска форма) и при зборообразување една иста морфема може да се јавува со различна фонемска структура. На пример: *vepër* - *vepr-a* ‘дело - делото’, *letër* - *letr-a* ‘хартија - хартијата’, *blua-j* - *blo-va* ‘мелам - мелев’, *zë* - *zi-ni* ‘фаќа - фаќате’, *mbjell* - *mbill-ni* ‘садам - садите’, *dal* - *del* - *dil-ni* ‘излегувам - излегуваш - излегувате’, *dash* - *desh* ‘овен - овни’, *plak* - *pleq* ‘старец - старци’, *lepur* - *lepuj* ‘зајак - зајаци’, *rreth* - *rrath-ë* ‘круг - кругови’, *derë* - *dyer* ‘врата - врати’, *tingull* - *tingëll-oj* ‘глас, звук - звучи’ и др.

Морфонолошките промени на фонемите треба да ги разликуваме од комбинаторните промени на гласовите. Имено, изборот на варијантот на гласот е обусловен од фонетското опкружување или позицијата на одреден глас во зборот. Ваквите фонетски промени немаат ниту смисловна ниту граматичка функција. Кај промените на гласовите имаме алофони на една единствена фонема, додека кај промените на фонемите имаме две различни фонеме. Комбинаторна промена на гласовите е, на пример, едначењето по звучност. Спореди, пишуваме: *ekzistoj*, изговараме [egzistoj] ‘постои’, пишуваме: *s'bën*, изговараме [z'bën], пишуваме: *mesditë*, изговараме [mezditë] итн.

Од друга страна, морфонолошките промени на фонемите во денешна состојба не зависат од фонетските околности, туку тие промени имаат морфолошки карактер.¹²⁹ Ваквите промени настанале при историскиот развој на албанскиот јазик и во денешна состојба имаат граматичка или семантичка функција. На пример, кај зборовите *dal*, *del*, *dola*, *dilni!* ‘излегувам, излегуваш, излегов, излегувајте!’ фонетското опкружување на фонемите /a, e, o, i/ е иста, но ваквите промени иако настанале од фонетски причини, тие веќе се фонологизирале. Една друга разлика меѓу фонетските и фонолошките промени е тоа што фонетските промени обично не ги бележиме при пишувањето, додека

¹²⁸ Морфолошки+фонолошки > морфофонолошки > морфонолошки.

¹²⁹ Andre Martine, *Elemente të gjuhësisë së përgjithshme*, Prishtinë, 1983, стр. 142.

фонолошките промени се отсликуваат и во писмена форма на јазикот. Ваквите појави се историски промени на фонемите, присутни и во народните говори и во стандардниот јазик. Вакви се промените /a ~ e/ (*dash ~ desh* ‘овен – овни’)¹³⁰, /a ~ o/ (*dal ~ dol-a* ‘излегувам – излегов’); /k ~ q/ (*mik ~ miq* ‘пријател – пријатели’), /l ~ j/ (*kungull ~ kunguj* ‘тиква – тикви’), /e ~ #/¹³¹ (*lule ~ lul#-ja* ‘цвеќе – цвеќето’), /ë ~ #/ (*punë ~ pun#-a* ‘работа – работата’) и др.

Од морфолошка гледна точка, фонемските промени се делат на *морфолошки* и *неморфолошки* промени, односно фонетски. Морфолошките промени служат како показатели на граматички категории на број, падеж, лице, време и сл. Во втората група се опфатени оние промени кои немаат морфолошки функции. Вакви се комбинаторните промени, како обезвучувањето на звучните согласки на апсолутен крај од зборот, едначењето по звучност, модификацијата на фонемите самогласки и согласки и др.

Во албанскиот јазик, како и во другите индоевропски јазици со чести морфонолошки промени,¹³² се забележуваат:

- а) *фонемски* промени кои служат како единствено грамаѓичко средство и
- б) *фонемски* промени кои дејствуват заедно со насавкиите.

Се разбира дека морфолошката оптовареност на овие два вида промени не е иста, т.е. нивната улога при изразувањето на морфолошките категории на зборовите не е иста. Имено, морфонолошките промени од првиот тип, како кај збороформите *dash ~ desh* ‘овен – овни’, *akull ~ akuj* ‘лед – ледови’ и сл. сами по себе се јавуваат како доволни самостојни морфолошки средства, без потреба за други граматички средства, односно наставки. Ваквите промени што самостојно ја означуваат морфолошката категорија на

¹³⁰ Знакот ~ означува промени на фонемите и морфолошка опозиција на збороформите: /a ~ e/ (*dal ~ del* ‘излегувам – излегуваш’). Фонемите кои учествуваат во вакви опозиции се членови на промената. Во дадена промена /a/ е прв или лев член на промената, додека /e/ е втор или десен член на промената.

¹³¹ Знакот # означува член што отсутува во промената на фонемите со нулти фонема: /e ~ #/ (*dele ~ del#-ja* ‘овца – овцата’).

¹³² Такви јазици се германскиот, словенските јазици и др.

зборот ги нарекуваме “внай̄реина й̄ромена (е̄йција) на зборой̄”.

Во албанскиот јазик бројот на зборовите исклучиво со внатрешна промена не е голем. Имено, кај значителен број збороформи, освен одредена промена на фонема во коренот на зборот, ѝ се додава и одредена граматичка наставка. На пример, за образување на множинската форма *breg* ~ *brigje* ‘рид - ридови’, *treg* ~ *tregje* ‘пазар - пазари’, *shteg* ~ *shtigje* ‘патека - патеки’ и сл. покрај промената на /g/ > /gj/, /e/ > /i/ во коренот на зборот додаваме и множинска наставка /e/.

Разликуваме:

а) *й̄ромени на само̄ласки* (вокали - В): самогласка ~ самогласка или самогласка ~ група самогласки и обратно, самогласка или група самогласки со нула (В ~ В или В ~ група вокали, В ~ #);

б) *й̄ромени на со̄ласки* (консонанти - К): (К ~ К или К ~ # или # ~ К);

в) *акцен̄й̄ски й̄ромени*.

Фонемските промени во албанскиот јазик ја опфаќале средината или крајот на зборот. Промените на фонемите на почетокот на зборот се многу ретки. Ова се објаснува со тоа што промената на почетна фонема би го нарушило значењето на зборот. Ретки се промените /a ~ e/ кај *at* ~ *et-ër* ‘татко - татковци’ и кореспонденциите /a : e/ кај формите *asht* : *esht-ra* ‘коска - коски’, *anë* : *enë* ‘страна - сад’ и /k : q/ кај множината *ka* : *qe* ‘вол - волови’. Промената на фонемите се морфолошко обусловени, бидејќи услов за нивното запазување се морфолошките функции што ги имаат.

Во *именска̄й̄а й̄арадӣма* ги забележуваме следниве морфолошки опозиции:

➤ **Според бројот:** формите *еднина* ~ *множина*, нечленувана форма, како *plak* ~ *pleq* ‘старец - старци’, *rorull* ~ *rorij* ‘народ - народи’ и др.;

➤ **Според определеноста,** *нечленувана* ~ *членувана форма*: *ftua* ~ *ftoi* ‘диња – дињата’, *krua* ~ *kroi* ‘чешма - чешмата’;

➤ **Според падежот,** прави ~ коси падежи:¹³³ формите на номинатив и акузатив еднина нечленувана форма ~

¹³³ Прави падежи во албанскиот јазик се номинатив и акузатив, додека трите останати падежи: генитив, датив и аблатив се коси падежи.

генитив, датив и аблатив еднина нечленувана форма: (një) *ftua* ~ (një) *ftoi* ‘(една) диња – (на, од една) диња.

Во **парадигмата на придавката** меѓу другото се забележуваат и промени преку кои се засноваат:

- Опозиција според родот, *машки – женски род*: *i ri* ~ *e re* ‘млад – млада’;
- Опозиција според бројот, *еднина – множина*: *i madh* ~ *të mëdh-enj* ‘голем – големи’.

Глаголскиот систем на албанскиот јазик се карактеризира со голем број парадигматски форми кои меѓусебно формираат неколку морфолошки опозиции. Спротивставувањата можеме да ги поделима на:

- опозиција по глаголско лице: спореди (unë) *dal* ~ (ti) *del* ‘излегувам - излегуваш’, *marr* ~ *merr* ‘земам - земаш’;
- опозиција по број: сп. (ti) *nxjerr* ~ (ju) *nxirr-ni* ‘вадиш вадите’;
- опозиција по време: сп. (сегашно време) *dal* ~ (минато свр. време) *dol-a* ‘излегувам - излегов’;
- опозиција по глаголски начин: сп. (исказен) *hy-j* ~ (заповеден) *hur!* ‘влегувам - влегувај!’, *vë* ~ *vër!* ‘ставам - стави!’;
- опозиција по активна : пасивна форма, како *shkrua-j* ~ *shkruhet* ‘пишувам - се пишувам’; *lye-j* ~ *ly-het* ‘мачкам - се мачкам’ и др.

Најчести морфонолошки промени во албанскиот јазик се **палатализација, мейафонија, айофонија** и неколку други.

Некои од морфонолошките промени се многу дамнешни, започнати или извршени уште во илирскиот јазик (од нив како најстара се смета апофонијата), а некои се нешто подоцнежни. Но преовладува мислењето дека овие промени се извршиле пред VI-VII век од нашата ера.¹³⁴

8.1. ПАЛАТАЛИЗАЦИЈА НА ФОНЕМИТЕ

¹³⁴ Shaban Demiraj, *Fonologjia historike e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1996, стр. 120.

Палатализиацијата (лат. *palatum* = непце) е морфонолошка појава на промена на било која непалатална согласка во среднонепчена фонема. Во албанскиот јазик се палатализираат фонемите /k/ во /q/, /g/ во /gj/; /ll, l, r/ во /j/.

Кои се причините на ваквата појава?

Непалаталните консонанти наоѓајќи се во позиција пред предните вокали се модифицирале: односно заднонепчените [k, g] се изговарале како понапредни од главниот варијант, додека тврдопечените [ll, l, r] се реализирале како поназадни. На ваков начин, под дејство на регресивна асимилација во контакт, непалаталните согласки низ текот на времето постепено се приближувале кон палаталната артикулација на [j] и во одреден изминат период од развојот се промениле со чисти среднонепчени согласки.

Од историска гледна точка докажано е дека согласките /q, gj/ се добиени главно од палатализиција на заднонепчените /k-, g-/ под влијание на предните вокали /-i, -e/. На пример, именките *peshk, kungull, lepur* и др. порано множината ја образувале со наставката -i: *peshk ~ peshki* ‘риба - риби’, *kungull ~ kungi* ‘тиква - тикви’, *lepur ~ lepri* ‘зајак - зајаци’. Овие множински форми до ден денес се чуваат во неколку гегиски говори. Меѓутоа, во повеќето говори и во стандардениот јазик множинската форма денес е со среднојазични согласки: *peshq, kunguj, lepuj* ‘риби, тикви, зајаци’.

Палатализиција на /k/ во /q/. Промената /k/ ~ /q/ се среќава кај именките од машки род. Имено, кај околу 400 именки кои во еднина завршуваат на тема со -k, кај 87 од нив во множинската форма имаме промена на /k/ ~ /q/. На пример: *ka ~ qe* ‘вол - волови’,¹³⁵ *mik ~ miq* ‘пријател - пријатели’, *peshk ~ peshq* ‘риба - риби’, *fik ~ fiq* ‘смоква - смокви’, *plak ~ pleq* ‘старец - старци’, *bujk ~ bujq* ‘земјоделец - земјоделци’, *ujk ~ ujq* ‘волк - волци’, *armik ~ armiq* ‘непријател - непријатели’, *krushk ~ krushq* ‘сват - сватови’ и др.

Кај значителен број именки, освен промената на /k/ во /q/, ја додаваме и множинската наставка -e: *bark ~ barqe* ‘стомак - стомаци’, *bllok ~ blloqe* ‘блок - блокови’, *dushk ~ dushqe* ‘лист - лисја’, *qark ~ qarqe* ‘круг - кругови’, *rrezik ~ rreziqe* ‘опасност - опасности’, *furrik ~ furriqe* ‘гнездо - гнезда’,

¹³⁵ Доказ за присуство на /-i/ на крајот од зборот, која ја причинило палатализицијата на /k/ во /q/ е сè уште запазената множинска форма *kie* ‘волови’ во одредени гегиски говори.

disk ~ disqe ‘диск - дискови’, *hark ~ harqe* ‘лак - лакови’, *park ~ parqe* ‘парк - паркови’, *shkak ~ shkaqe* ‘причина - причини’ итн. Со палатализација ја образуваат формата на минато определено свршено време (аористот) одреден број глаголи од типот *pjek ~ poqa* ‘печам - испеков’, *ndjek ~ ndoqa* ‘следам - следев’, *hjek ~ hoqa* ‘вадам - извадив’ и сл.

Алтернацијата /k/ > /q/ е стара појава во албанскиот јазик. Таа била извршена во периодот пред VI - VII век од нашата ера. Ваквата констатација се поткрепува со фактот дека турските и словенските заемки во албанскиот јазик множината не ја прават со палатализација, туку со наставки. Меѓутоа, имаме еден мал број именки од ориентално и словенско потекло кај кои по аналогија во множината имаме палатализација на /k/ > /q/: *oxhak ~ oxhaqe* ‘оџак - оџаци’, *bajrak ~ bajraqe* ‘барјак - барјаци’, *turk ~ turq* ‘турчин - турци’, *çek ~ çeqe* ‘чек - чекови’ (нов збор во албанскиот јазик).

Палатализација на /g/ во /gj/. Во албанскиот јазик неколку именки (5 именки и 2 придавки) множината ја образуваат само со промена на крајната тематска фонема /g/ во /gj/, а кај повеќето од нив (кај 46 именки) се додава и наставката -e: *zog ~ zogj* ‘птица - птици’, *burg ~ burgje* ‘затвор - затвори’, *breg ~ brigje* ‘рид - ридови’, *shteg ~ shtigje* ‘патека - патеки’, *lëng ~ lëngje* ‘течност, сок - течности, сокови’, *varg ~ vargje* ‘низа, строфа - низи, строфи’, *lug ~ lugje* ‘корито - корита’, *deng ~ dengje* ‘сноп - снопови’, *treg ~ tregje* ‘пазар - пазари’, *trung ~ trungje* ‘трупец - трупици’ и др. Ваква промена се врши и кај придавките *i vogël ~ të vegjël* ‘мал - мали’, *i lig ~ të ligj* ‘болен - болни’. ħ = gj

Палатализација на /ll/ во /lj/. Се променува и крајното /-ll/ од формата за еднина во /-lj/ во множинската форма кај неколку именки од машки род, како на пример: *buall ~ buaj* ‘бивол - биволи’, *grumbull ~ grumbuj* ‘куп - купови’, *kungull ~ kunguj* ‘тиква - тикви, *portokall ~ portokaj* ‘портокал - портокали’, *shekull ~ shekuj* ‘век - векови’, *mashkull ~ meshkuj* ‘маж - мажи’, *yll ~ yje* ‘свезда - ѕвезди’, *pyll ~ pyje* ‘планина - планини’, *akull ~ akuj* ‘лед - ледови’, *artikull ~ artikuj* ‘артикал - артикли’, *truall ~ troje* ‘земја - земји’, *djall ~ djaj* ‘ѓавол - ѓаволи’, *hamall ~ hamaj* ‘амал - амали’, *kërmill ~ kërmij* ‘полжав - полжави’ и др.

Палатализација на /л/ и /г/ во /ј/. Со палатализација на /л/ и /г/ во /ј/ множината ја образуваат мал број на именки. Имено, промената /л/ ~ /ј/ се среќава кај 5 именки, додека /г/ ~ /ј/ само кај 3 именки кои завршуваат со тема на -г, како *muskul* ~ *muskuj* ‘мускул - мускули’, *kalë* ~ *kuaj* ‘коњ - коњи’; *lepur* ~ *lepuj* ‘зајак - зајаци’, *flamur* ~ *flamuj* ‘знаме - знамиња’ (но и *flamuga*), *bir* ~ *bij* ‘син - синови’; аористот на глаголот *fle* ~ *fjeta* ‘спијам - спиев’.

8.2. МЕТАФОНИЈА

Зборот *метафонија* потекнува од грчкиот јазик: *meta* = префикс со значење потоа, после + *phone* = глас (во германскиот јазик *umlaut*).

*Метафонијата е историска промена на фонеме, при што се добивала една предна самогласка. Имено, во поширока смисла метафонијата можеме да ја дефинираме како морфонолошка промена на која било самогласка со одредена предна самогласка, или ионапредна самогласка од неа.*¹³⁶

Во потесна смисла на зборот, метафонијата ја опфаќа промената на акцентираниите вокали /а/ > /е/, како и /е/ > /и/ (последната промена се смета како понатамошна метафонија, па и палатализација)¹³⁷ кај одредени зборовни форми.

Алтернацијата /а/ ~ /е/ е една од најчестите промени на вокали во албанскиот јазик. Во Речникот на албанскиот современ јазик “Fjalor i gjuhës së sotme shqipe” (Prishtinë, 1981) оваа промена се забележува кај 29 зборови. За образување на множинска форма на именките, како самостојно морфолошко средство, промената /а/ > /е/ се користи поретко (од типот *sjar* ~ *sjer* ‘јарец - јарци’, *dash* ~ *desh* ‘овен – овни’,

¹³⁶ Потсетување: предни вокали се [i, y, e], средни [ë, a] и задни [o, u].

¹³⁷ Да се потсетиме дека отворената самогласка [a] и полуотворените [e, ë, o] се непалатални самогласки, за разлика од затворените или палаталните [i] и [y]. Чисто палатална самогласка е предна и затворената [i]; додека [u] е валарна, заднонепчена. Промената на другите самогласки со [i], во поширока смисла на зборот може да се смета како палатализација, додека промената на било која самогласка со [u] е веларизација, како: (kam) *vënë* ~ *vuga* ‘(имам) ставено – ставив’, (kam) *zënë* ~ *zuga* ‘(имам) фатено – фатив’ и др.

vllah ~ *vllēh* ‘Влав - Власи’ и др.), кај 7 именки се придружува со консонантски промени (*plak* ~ *pleq* ‘старец – старци’), додека кај повеќето именки покрај метафонијата се користат и множинските наставки (почесто **-e**, **-ër**, како *gardh* ~ *gjerdh-e* ‘ограда - огради’, *kunat* ~ *kunet-ër* ‘девер - девери’).

Метафонијата на /a/ > /e/, најчесто заедно со други промени, се забелува кај:

а) **Множинската форма на одредени именки:** *dash* ~ *desh* ‘овен – овни’, *plak* ~ *pleq* ‘старец - старци’, *natë* ~ *net* ‘ноќ - ноќеви’, *ka* ~ *qe* ‘вол - волови’, *djalë* ~ *djem* ‘син - синови’, *atë* ~ *etër* ‘татко - татковци’, *asht* ~ *eshtra* ‘коска - коски’, *shtrat* ~ *shtretër* ‘кревет - кревети’, *kunat* ~ *kunetër* ‘девер – девери’, *mëzat* ~ *mëzetër* ‘бик - бикови’ и др.

б) **При промената на мал број глаголи**, во исказниот начин на сегашно време: (*unë*) *dal* ~ (*ti*; *ai*, *ajo*) *del* ‘(јас) излегувам - (ти) излегуваш, (тој, таа) излегува’, *jap* ~ *jep* ‘давам – даваш, дава’, *marr* ~ *merr* ‘земам - земаш, зема’, *bërtas* ~ *bërtet* ‘викам - викаш, вика’, *ngas* ~ *nget* ‘трчам - трчаш, трча’, *flas* ~ *flet* ‘зборувам - зборуваш, зборува’ и сл.

Промената /e/ ~ /i/, која се вика и секундарна метафонија, историски е подоцнежна од промената /a/ ~ /e/, бидејќи во повеќето случаи најпрвин се извршило промената на /a/ во /e/, а потоа на /e/ во /i/, кај глаголите од типот (*unë*) *flas* ~ (*ti*) *flet* ~ (*ju*) *flitni* ‘зборувам - зборуваш - зборува’, *dal* ~ *del* ~ *dilni* ‘излегувам - излегуваш - излегувате’ итн.

Историски гледано, метафонијата е последица на посредна регресивна асимилација на акцентираниите самогласки [ëa] или [ëe] од неакцентирано долго [ëi] во апсолутен крај на зборот. Имено, долгото [ëi] влијаело врз понапреден изговор на претходната самогласка во зборот, а потоа се изгубело, често пати оставајќи траги и врз палатализацијата на согласката со која било во непосреден контакт. Спореди ги примерите: *dash* ~ *desh* (историски од замислената множинска форма **dashi*), *plak* ~ *pleq* (историски од **plaki*), *natë* ~ *net* (историски од **nati*).

Под дејство на асимилација на самогласки од согласки, одредени самогласки низ текот на времето се реализирале како понапредни и позатворени, до тој степен што веќе

преминале во чиста предна или палатална самогласка /i/. Појавата на промена на било која самогласка во /i/ се нарекува метафонија,¹³⁸ а може да се смета и како еден вид палатализација.

Во албанскиот јазик честа е и промената на фонемите /e/ и /ë/ во /i/, како на пример: *jemi* ~ *jini* ‘сме - сте’, *kemi* ~ *kini* ‘имаме - имате’; *merr* ~ *mirrni* ‘земаш - земате’; *dredh* ~ *dridhni* ~ *dridhja* ~ *dridhet* ‘извитка - извитките - извиткав - се извитка’; *fshëh* ~ *fshihni* ~ *fshihja* ~ *fshihet* ‘крие - криете - криев - се крие’; *flet* ~ *flisni* ~ *flisja* ~ *flitet* ‘зборуваш - зборувате - зборував - се зборува’ и др.

Промената /e/ ~ /i/ служи како единствен граматички показател за род кај бројот три: формата *tre* се употребува пред именки од машки род, а формата *tri* пред именки од женски род.

Метафонијата престанала да дејствува уште во времето на првите контакти на албанскиот јазик со словенските балкански јазици. Ова се докажува со тоа што позајмените зборови со словенско потекло во албанскиот јазик множината ја образуваат без метафонија. На пример: (пјë) *çekan* ~ (shumë) *çekanë* ‘чекан - чекани’, *kovaç* ~ *kovaçë* ‘ковач - ковачи’, *grazhd* ~ *grazhde* ‘јасол – јасли’ и др. Метафонијата, присутна кај множинската форма на мал број словенски заемки, како *kulaç* ~ *kuleçë* ‘колач - колачи’, *prag* ~ *pregj* (но и *prag* ~ *pragje*) ‘праг – прагови’ се објаснува по дејство на аналогитата.¹³⁹

8.3. АПОФОНИЈА

Зборот *апофонија* потекнува од грчкиот јазик, додека со исто значење во германскиот јазик се употребува терминот *аблауи*.

Апофонијата е онаа историска промена, преку која се добивала една задна самогласка. Со терминот апофонија во потесна смисла на зборот ја означуваме промената на акцентираниите /a/ и /e/ (но и /ie/ или /je/) во /o/.

Апофониските промени на вокали главно се присутни кај глаголскиот ситем. Имено, со оваа историска фонетска

¹³⁸ Anastas Dodi, *Fonetika dhe fonologjia e gjuhës shqipe*, Tiranë, 2004, 120.

¹³⁹ Shaban Demiraj, *Fonologjia historike e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1996, 131.

промена, веќе фонологизирана, во албанскиот јазик се распознава глаголската форма на минато определено свршено време (аористот) од сегашното време (презентот). На пример:

<i>koha e tashme</i> сегашно време		<i>e kryera e thjeshtë</i> аорисџи	сегашно време	аорисџи
dal	~	dola	излегувам	излегов
bredh	~	brodha	талкам	заталкав
hedh	~	hodha	фрлам	исфрлив
djeg	~	dogja	горам	изгорив
sjell	~	solla	донесувам	донесов
pjek	~	poqa	печам	испеков
ndjek	~	ndoqa	следам	проследив
pjell	~	polla	родам	родив
marr	~	mora	земам	зедов
dredh	~	drodha	извиткам	извиткав
nxjerr	~	nxora	извадам	извадов
vjel	~	vola	берам	берев
mbledh	~	mblodha	прибирам	прибрав
vjell	~	volla	повраќам	повратив
rrjedh	~	rrodha ¹⁴⁰	потекнува	потекнав

Таб. 20. Преглед на аифонични глагџоли

Правопис и правоговор на аифонични глагџоли

Глаголите кај кои акцентираниите /a/ или /e/ од коренот на зборот во минато определено свршено време се променуваат во /o/ се викаат **аифонични глагџоли**. На апофоничните глаголи чија што тема завршува на **-l**, **-ll**, **-rr** не им се додава наставката *-ur* во имплицитните форми. Па затоа велиме: *për të dalë* (а не *për të dalur*) ‘за да излезе’, *për të marrë* (а не *për të marrur*) ‘за да зема’, *për të vjelë* (а не *për të vjelur*) ‘за да бере’, *për të mbjellë* (не *për të mbjellur*) ‘за да сади’. Следствено на ова, и глаголските придавки (поточно партиципните

¹⁴⁰ Во *Толковниоџи речник на албанскиоџи јазик* се запишани 28 глаголи со промена на /je/ ~ /o/.

придавки) се употребуваат без **-ur**: *i (e) dalë* ‘излезен,-а’; *i (e) marrë* ‘земен,-а’; *i (e) mbjellë* ‘саден,-а’.

Апофоничните глаголи кои во сегашно време завршуваат на **-rr**, во минато определено свршено време се изговараат и се пишуваат со **-r-**: *marr ~ mora, more, mori, morëm* ‘земам - земав, земаше, зема, земавме’; *nxjerr ~ nxora, nxore, nxori, nxorëm* ‘вадам - вадив, вадеше, вади, вадевме’ и др. Неапофоничните глаголи го запазуваат /r/ и во аорист, како: *korr ~ korra* ‘жнеам, жнеев’, *mburr ~ mburra* ‘се гордее’, *tkurr ~ tkurra* ‘стеснува, собере, намали’ итн.¹⁴¹

Сџаросџа на аџофониџаџа. Апофоничните глаголи во албанскиот јазик се наследени од дамнешниот праиндоевропски лексички фонд. Во оваа група глаголи не припаѓа ниеден позајмен збор. Од ова може да се заклучи дека апофониџата, според досегашните сознанија, е една од најстарите фонетски (веќе фонологизирани) појави на албанскиот јазик, веројатно од предисторискиот период на развојот на албанскиот јазик. Оваа морфонолошка квалитативна промена на вокали е наследена од илирскиот јазик.¹⁴²

8.4. ЗАКОНИТОСТА И ПОВРЗАНОСТА НА ВОКАЛНИТЕ И КОНСОНАНТСКИТЕ ПРОМЕНИ

¹⁴¹ Remzi Nesimi, *Gramatika e gjuhës shqipe për shkollat e mesme* (fonetika, leksikologjia dhe morfologjia) I, Shkup, 1997, 30.

¹⁴² Shaban Demiraj, *Fonologjia historike e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1996, 123-124.

Во именската и глаголската промена, односно епција (деклинација и конјугација) на современиот албански јазик се забележуваат вкупно 58 фонемски промени, кои служат како средство за означување на морфолошки категории на именката, придавката (освен категоријата степен) и на глаголот.

Според многубројноста на промените при епцијата и нивната важна улога во формирањето на именски и глаголски парадигми, албанскиот јазик се карактеризира со многу развиен морфонолошки систем, па истиот спаѓа во група јазици со голема фреквенција на морфонолошки промени.

Во оваа прилика треба да се истакне и тоа дека повеќето од промените на фонемите во албанскиот се дополнителни граматички средства, бидејќи тие се јавуваат најчесто паралелно со епциските наставки (сп. (а) *dash ~ desh* ‘овен - овни’, *plak ~ pleq* ‘старец - старци’ како самостојни задоволувачки промени: со (б) фонемски промени во коренот на зборот + наставка: *dal ~ dol+a* ‘излегувам - излегов’, *park ~ parq+e* ‘парк - паркови’, *lëng ~ lëngj+e* ‘сок - сокови’ и сл.).

Меѓутоа, на промената на фонемите, било да се јавуваат како самостојни, било како придружнички на наставките, не треба да им се негира граматичката функција, бидејќи тие се неизбежни и неопходни, односно задолжителни во парадигмата на одреден број именки и глаголи. Оттука, бидејќи промените на фонемите се вршат во самата тема на зборот, истите промени главно служат како **џемајско образувачки и џемајско разликувачки средства**. Затоа често се вели дека функцијата на промените е да ги направи поизразени опозициите на зборовните форми.

Грамматичките функции на вокалните и консонантските промени кај именската декинација се различни. Имено, *џромените на самогласките* служат како граматичко средство во низа морфолошки опозиции, како во опозициите *еднина ~ множина*, *директни падежи ~ коси падежи*, *нечленувана ~ членувана форма* и *машки ~ женски род*, додека *промените на согласките* се јавуваат само во опозицијата според бројот: *машки ~ женски род*.

Морфонолошките промени имаат голема зачестеност во глаголскиот систем. На фонемски промени им подлегнуваат неколку илјадници глаголи, односно повеќето од глаголите во

албанскиот јазик, додека глаголите кои ја запазуваат својата тема непроменета низ конјугацијата се малубројни. Впрочем, од околу 4.500 глаголи застапени во Толковниот речник на албанскиот современ јазик (Приштина, 1981) кај над 3.000 глаголи имаме внатрешни промени.

Покрај досега изнесените вокални и консонантски промени, во именскиот (опфаќајќи ги и придавките) и глаголскиот систем на албанскиот јазик има и значителен број на други промени. Такви се следниве промени:

Промени на вокали:

- 1) /a/ ~ /ua/: *kalë ~ kuaj* ‘коњ - коњи’;
- 2) /e/ ~ /ye/: *derë ~ dyer* ‘врата - врати’; глаголи од типот (*këmbej*) *këmbeva ~ këmbyem* ‘(менувам) сменив - сменивме’, (*kursej*) *kurseva ~ kursyem* ‘(штедам) штедев - штедевме’, (*grëmbej*) *rrëmbeva ~ rrëmbyem* ‘(грабнувам) грабнав - грабнавме’ итн.;
- 3) /i/ ~ /je/: *vit ~ vjet* ‘година - години’;
- 4) /o/ ~ /e/: *i vogël ~ të vegjël* ‘мал - мали’;
- 5) /o/ ~ /ua/: *dorë ~ duar* ‘рака - раце’; глаголи од типот *mëso-j ~ mësuva-m* ‘учам - учевме’, *lexo-j ~ lexua-m* ‘читам - читавме’, *përparoj ~ përparua-m* ‘напредувам - напреднавме’ и др.;
- 6) /ua/ ~ /a/: *grua ~ gra* ‘жена - жени’;
- 7) /ua/ ~ /o/: (një) *ftua ~ ftoi* ‘(една) диња - дињата’, (një) *krua ~ kroi* ‘(една) чешма - чешмата’, (një) *përdua ~ përroi* ‘(еден) поток - потокот’; глаголите *blua-j ~ blu-va* ‘мелам - мелев’, *shkrua-j ~ shkro-va* ‘пишувам - напишав’ итн.;
- 8) /ua/ ~ /u/: *shkrua-j ~ shkru-het* ‘пишувам - се пишува’, *blua-j ~ blu-het* ‘мелам - се меле’, *gjuaj ~ gju-het* ‘ловам - се лови’, *qua-j ~ qu-het* ‘викам - се вика’ и др.;
- 9) /ye/ ~ /y/: *lye-j ~ ly-hem* ‘мачкам - се мачкам’, *thyej ~ thy-hem* ‘кршам - се кршам’, *fyej ~ fy-hem* ‘навредувам - се навредувам’ итн.;
- 10) /a/ ~ /ë/: *i madh ~ të mëdhenj* ‘голем - големи’;
- 11) /e/ ~ /ë/: *i keq ~ të këqinj* ‘лош - лоши’;
- 12) /ë/ ~ /u/: *dhëndër ~ dhëndur-ë* ‘зет, младоженец - зетови, младоженци’;
- 13) /ë/ ~ /#: *vegël ~ veg#-l-a* ‘алат - алатот’, *vepër ~ vep#-r-a* ‘дело - делото’, *vajzë ~ vaj#-z-a* ‘девојка - девојката’; *i sotëm*

~ *e sot#me* ‘денешен - денешна’, *i sjellshëm* ~ *e sjellsh#m-e* ‘љубезен - љубезна’;

14) /i/ ~ /#/: *njeri* ~ *njer#-ëz* ‘човек - луѓе’;

15) /e/ ~ /#/: *lule* ~ *lul#-ja* ‘цвеќе - цвеќето’, *e sjellshme* ~ *e sjellsh#m-ja* ‘љубезна - љубезната’; *e mesme* ~ *e mesm#-ja* ‘средна - средната’ и др.

Промени на консонанти:

1) /l/ ~ /m/: *djalë* ~ *djem* ‘момче - момчиња’;

2) /#/ ~ /r/: (një) *dre#* ~ (një) *drer-i* ‘(еден) елен - на (еден) елен’, (një) *mulli#* ~ (një) *mullir-i* ‘(еден) млин - на (еден) млин’, (një) *pe#* ~ (një) *per-i* ‘(еден) конец - на (еден) конец’, (një) *kufi* ~ (një) *kufir-i* ‘(една) граница - на (една) граница’;

3) /s/ ~ /t/: *flas* ~ *flet* ‘зборувам - зборуваш, зборува’, *ngas* ~ *nget* ‘трчам - трчиш, трчи’, *vras* ~ *vret* ‘убивам - убиваш, убива’ ... (вкупно 36 глаголи);

4) /t/ ~ /s/: *përshëndet-ja* ~ *përshëndes-te* ‘поздравував - поздравуваше’, *kosit-ja* ~ *kosis-te* ‘косев - косеше’, *kullot-ja* ~ *kulllos-te* ‘ги пасев - ги пасеше’, *flit-ja* ~ *flis-te* ‘зборував - зборуваше’ и др.;

5) /rr/ ~ /r/: *bjerr* ~ *bor-a* ‘губам - изгубив’, *kacavirr-em* ~ *u kacavor-a* ‘се качувам - се качив’, *nxjerr* ~ *nxor-a* ‘вадам - извадов’, *tjerr* ~ *tor-a* ‘предам - предев’, *marr* ~ *mor-a* ‘земам - земав’ итн.;

6) /s/ ~ /#/: *ngas* ~ *nga#-va* ‘трчам, возам - трчев, возев’, *vras* ~ *vra#-va* ‘убивам - убив’, *pres* ~ *pre#-va* ‘сечам - исеков’ и др.

Во промените на вокалите се користи само дел од можностите што ги содржи вокалниот систем на албанскиот јазик (се користат 31 промена од 110 можни комбинации на вокалите и вокалните групи, или 27% од можностите). Се менуваат меѓу себе само полуотворените вокали (/e ~ o/, /o ~ e/, /e ~ ë/). Нема промени меѓу затворените вокали /i, y, u/.

Промените меѓу вокали од ист ред (т.е. само меѓу предни, средни или задни вокали) се многубројни. Карактеристично е тоа што опозициските елементи ги разменуваат местата: вториот вокал доаѓа прв и обратно. На овој начин ги добиваме промените: /e ~ i/ и /i ~ e/, /a ~ ë/ и /ë ~ a/, /o ~ ua/ и /ua ~ o/, /e ~ ye/ и /ye ~ e/. Но, побројни се промените меѓу вокалите со различна отвореност, како на пр.: /a ~ e/, /a ~ o/, /a ~ ua/, /e ~ a/, /e ~ ua/, /ë ~ i/ итн. Често

и тука промените на вокалите може да имаат две спротивни насоки /a ~ e/ и /e ~ a/, /ë ~ i/ и /i ~ ë/ итн.

Ако се проучат промените според позицијата на вокалите во вокалниот триаголник, се забележуваат два главни правци во движењата на вокалите:

а) Во првиот случај, задните или средните самогласки се менуваат со предни, или отворените и полуотворените со затворени самогласки, станувајќи истовремено попредни. Такви се промените: /a ~ e/, /a ~ ë/, /e ~ i/, /e ~ ye/, /ë ~ i/, /ie ~ i/, /je ~ i/, /o ~ e/, /ua ~ e/ и /ye ~ y/. Неколку од овие промени, кога самогласките се разместуваат напред и горе во вокалниот триаголник, тежнеејќи кон /i/ како /a ~ e/, /e ~ i/, /ie ~ i/, /je ~ i/ и /o ~ e/ се познати под името метафонија.

б) Во вториот случај, позатворените вокали се менуваат со поотворени, попредните вокали се менуваат со позадни, или задните вокали го менуваат само степенот на отвореност, станувајќи поотворени или позатворени. Овие промени се: /a ~ o/, /a ~ ua/, /e ~ a/, /e ~ ua/, /e ~ u/, /ë ~ a/, /ie ~ u/, /je ~ o/, /o ~ ua/, /ua ~ a/, /ua ~ o/, /ua ~ u/, /ye ~ e/ и /i ~ je/.

Вокалните промени попрегледно може да се претстават на табеларен начин:

a ~ e (dash ~ desh)	a ~ o (dal ~ dol-a)
a ~ ë (i madh ~ të mëdhenj)	a ~ ua (kalë ~ kua-j)
e ~ i (shteg ~ shtigj-e)	e ~ a (thes ~ thas-ë)
e ~ ye (derë ~ dyer)	e ~ ua (them ~ thua)
ë ~ i (lë ~ li-ni)	ë ~ a (lë ~ la-shë)
ie ~ i (shtie ~ shti-ni)	ë ~ u (zë ~ zu-ra)
je ~ i (sjell ~ sill-ni)	i ~ ë (shti ~ shtë-në)
o ~ e (shoh ~ sheh)	ie ~ u (shpie ~ shpu-ra)
ua ~ e (dua ~ de-sha)	je ~ o (sjell ~ soll-a)
ye ~ y (thye-j ~ thy-het)	o ~ ua (dorë ~ duar)
ua ~ a (grua ~ gra)	ye ~ e (lye-j ~ le-va)
ua ~ o (shkrua-j ~ shkro-va)	i ~ je (vit ~ vjet) ¹⁴³
ua ~ u (shkrua-j ~ shkru-hem)	

Таб. 21. Преглед на вокални промени

¹⁴³ Rahmi Memushaj, *Morfonologji e eptimit të gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1989, 220.

За разлика од вокалните промени, каде се искористува целиот инвентар на вокалните фонеме во албанскиот јазик и еден не толку мал дел од нивните опозиции, во консонантските промени не се користи целиот инвентар на консонантските фонеме (туку само 20 фонеме од 29 согласки во албанскиот јазик) и еден многу мал дел од нивните опозиции (само 15 од 406 фонолошки опозиции на консонантскиот систем на албанскиот јазик). Во овие промени главно учествуваат алвеоларните (венечните), веларните (меконепчените) и палаталните (среднонепчените).

Кај консонантските промени се забележува дека повеќето од нив се настанати од опозицијата непалатални ~ палатални консонанти: првиот член од промената може да биде или венечен (алвеоларен) или веларен (меконепчен), додека вториот член во двата случаи е палатален (среднонепчен). Такви се промените /k ~ q/, /g ~ gj/, /l ~ j/, /ll ~ j/, /r ~ j/ и /n/ ~ /nj/.

И двата члена на вокалните промени на епцијата, по правило, се акцентирани. Што се однесува на позицијата на промената во зборот, деловите на промената се наоѓаат во крајниот слог на основата на зборот.

Една важна одлика на морфонолошкиот систем на албанскиот јазик е **тесната врска меѓу неколку вокални и консонантски промени**. Така, во именската флексија, промената /a ~ e/ често оди заедно со промените /k ~ q/ и /n ~ nj/ (plak ~ pleq ‘старец ~ старци’, ratan ~ ratenj ‘патор ~ патори’); промената /e ~ i/ е придружена од /g ~ gj/ (shteg ~ shtigje ‘патека – патеки’); промените /ua ~ o/ и /ye ~ e/ често се наоѓаат заедно со промената /ll ~ j/ (truall – troje ‘плац – плацеви’); fyell ~ feje ‘шупелка – шупелки’).

Во глаголската флексија, исто така, промената /a ~ e/ оди заедно со /s ~ t/ (godas ~ godet ‘удирам – удираш’); промените /e ~ i/ и /(j)e ~ o/ се придружени од промените /k ~ q/ и /g ~ gj/ (pjek ~ piq-ni, roq-a ‘печам - печете - испеков’, djeg ~ digj-ni ~ dogj-a ‘горам - горите - изгорев’) итн.

Овие врски меѓу одредени вокални и консонантски промени, кои имаат и не толку мала сфера на дејствување, не може да се сметаат за случајност. Со некој исклучок, тие сведочат дека овие појави се производ од истиот процес на асимилација во една рана фаза на развојот на албанскиот јазик. Во тоа време кога започнала во албанскиот јазик (и другите индоевропски јазици) таа

асимилациска модификација на вокалите, постоела вокална хармонија. Како што се докажува и од другите јазици, како на пример во англискиот со *foot-* (*footis* >) *feet* (стапало - стапала) итн. и германскиот со *Gast*: *Gäst-e* (гостин - гости) вокалната хармонија на индоевропските јазици, вклучувајќи го и албанскиот, имала спротивен правец со вокалната хармонија која денес ја имаат турските и угрофинските јазици.

На ваков начин, во албанскиот јазик под влијание на вокалната наставка /-i/, самогласката пред неа, онаа во коренот на зборот се реализирала како понапредна од основната варијанта, значи како палатална варијанта. Освен тоа, наставката /-i/ влијаело да и непалаталните крајни консонанти на основата од зборот да се изговараат исто така како палатални. Со текот на времето, овие непчени варијанти на вокалите во основата на зборот и на нејзините крајни консонанти добиле еден вид независност и, со испуштањето на /-i/, завршиле во палатални фонеме, различни од соодветните фонеме во основната форма. На пример, од основната форма *plak* е преминато во множинската форма *pleq* низ една меѓуфаза **plaki*, значи *plak* > *plaki* > *pleq*. На ист начин може да се објасни и двојството на промената /e ~ i/ со /k ~ q/ и /g ~ gj/ кај именките или глаголите и промената /a ~ e/ со /s ~ t/ кај глаголите.

Потпирајќи се на овие факти, може да заклучиме дека **метафонијата и палатализацијата во именската и глаголската епција се придружуваат една со друга**, станувајќи истовремени последици на ист процес, кој сигурно се случил кај оние зборови кој во себе содржеле непалатален вокал проследен од еден краен, непалатален консонант.

Причините за појавата на други морфонолошки појави (освен палатализацијата и метафонијата) се различни. Некои од нив, како што се замената на согласка или самогласка со нулта фонема (#) или обратно, се создале како резултат на губење или додавање на фонеме на основната форма. Некоја појава се создала со редуција на самогласките (главно на акцентираното /a/ во /ë/), некоја со топење на фонемите, со асимилација, дисимилација, по аналогија итн.¹¹

¹¹ Rahmi Memushaj, *Morfonologji e eptimit të gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1989, 225-230.

9. СЛОГ

Слогот претставува фонетска и фонолошка сегментарна единица, во која заедно се реализираат фонемите и прозодиските единици. На експериментален начин на полето на аудиолошката анализа е утврдено дека основна јазична единица е логот, а не фонемата. При бавно зборување зборовите се делат на слогови, кои можат да бидат создадени од една самостојна самогласка или од група согласки со една самогласка. Се разбира дека слоговите се делат на посебни фонемии, но оваа делба е тесно поврзана со фонолошкото владеење на јазикот. Децата слогот го слушаат како ценосна единица а во подоцнежниот нивен развој се оспособуваат да го делат на гласови.

Поимот слог е еден од најосновните но и најсложените термини за дефинирање. Во практиката не е тешко да се одреди бројот на слоговите во било кој збор, па дури и кога не го знаеме неговото значење. Но, теоретското објаснување на природата и границите на слогот е еден од најсложените проблеми на фонетиката. Дури, сложеноста во дефинирањето на слогот, натерале многу лингвисти да го негираат слогот како фонетска единица. Сепак, способноста на говорителите за поделба на зборовите во слогови како и техниката за составување стихови, која се потпира врз броење на слогови и нивна правилна алтернација на акцентирани и неакцентирани, докажуваат дека говорителите се свесни за тоа, уверени дека слогот е дел од вродени јазични компетенции.

Неуспехот за пронаоѓање на физичка корелација на слогот, доведува до пројавување на низа концепти и теории. Обично се вели дека слогот е дел од зборот кој се изговара со еден издив. Оваа дефиниција се заснова врз артикулационо гледиште, но не и на акустичното, затоа е неправедно и застарено.

Принципиелно, не може сеопфатно да се зборува за поделба на говорот во слогови, оттаму и нема единствена дефиниција за поимот слог. Слогот е определена редица на говорни сегменти. Тој може да се подразбира како единица на говорот, изговорен меѓу два исечоци на паѓање на интензитетот на гласот. Секој слог има само еден врв на интензитет, кој воедно го претставува и неговиот центар.

Значи, *слог* е *распиојание* помеѓу два сонорни минимума. Обично слоговите се составени од два или повеќе гласови. При вакви случаи разликуваме јадро на слогот (самогласката) и нејзината периферија (составена од една или повеќе согласки). Секој слог мора да има јадро.

Поаѓајќи од ова, може да се заклучува дека **слогот е група фонемни фокусирани** (прибрани, концентрирани) **околу една самогласка. И една единствена самогласка образува посебен слог.** На пример, во реченицата *Unë jam pxënës* 'Јас сум ученик' лесно можеме да ги распознаеме фонемите, слоговите и зборовите. Од последователно правилно редување на фонемите /ë, n, u, a, m, j, x, s/ се формирани слоговите *jam, unë, pxë-nës*; додека со нивното соединување се добиени зборовите *jam, unë* и *pxënës*. Имено, со соединување на помали јазични единици се формираат поголеми единици: фонемни > слогови > зборови > реченици > фрази > врзан говор. Ваквото редување и поврзување е неопходно за искажување на нашите мисли. Фонемите се групираат во слогови, слоговите во зборови а зборовите во реченица. Ако слогот е група фонемни, зборот е одредена низа слогови, додека реченицата е заршена низа зборови.

Типот на слогот согласка (консонант) + самогласка (вокал) - скратено (КВ) или самогласка + согласка (ВК) се мета како општ, но има и други типови, како што се В, ККВ, ВКК, КВК. Согласките се многу значајни елементи на слогот, додека самогласката е срж, јадро на слогот.

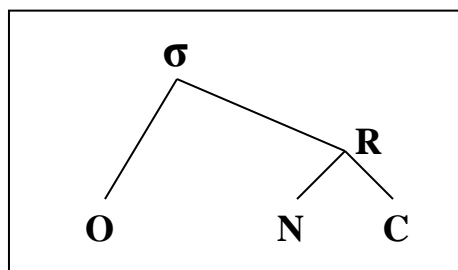
Градбата на слогот се потпира врз принципот на спротивставеноста на звучноста на гласовите: на самогласките (како гласови со максимална звучност) со согласките (како гласови со минимална звучност). За разлика од словенските јазици каде слоготворни освен самогласките (во отсуство на вокал) се и сонорните /р, л/ (*мак.* трн, срп, крт, штрк; *чешки* влк и др.), во албанскиот јазик единствено самогласките се слоготворни.

По правило, во албанскиот јазик секоја самогласка образува посебен слог. Следствено на ова, бројот на слоговите во одреден збор е еднаков со бројот на самогласките. Исклучок од ова правило прават мал број на заемки од латинскиот и романските јазици, кај кои /i/ и /u/ се изговараат како полувокали, слично на [j], односно [v] поточно англиското [w]. На пример *kuádër* [kvá-dër] 'рамка', *kuótë* [kvó-të] 'квота', *ekuilbër* [ek-vi-lí-bër] 'рамнотежа', *kuárc*

[kvárc]’кварц’, kolokúúm [ko-lo-kvi-úm]’колоквиум’, akuariúm [a-kva-ri-úm]’аквариум’, ekuatór [ek-va-tór]’екватор’, ekuación [ekva-ci-ón]’равенка’, sanduíç [sand-víç]’сендвич’ и др. Кај овие и слични зборови дифтонгот образува еден единствен слог, т.е. бројот на слоговите е равен на бројот на самогласките и дифтонзите.

Секој слог мора да има сопствен **врв** на сила (една самогласка, во одредени јазици и сонант), кој може да биде придружен (напред или позади) од елементи со пониска звучност (опструенти). Врвот на слогот се вика **јдро**, согласката пред јдрото го сочинува **почетокок** на слогот, додека согласката после јдрото се вика **опаш** на слогот. Ако заршува на самогласка (без опаш), тогаш имаме **оворен сло̄** (pu-na, ně-na, qe-ni, bu-ka, ka-pro-lli ‘работата, мајката, кучето, лебот, елено’), додека ако заршува на согласка имаме **зайворен сло̄** (shpër-ngul, kur-sim-tar, kuj-des-tar, shar-toj ‘исели, штедач, дежурен, калеми’). Во албанскиот јазик преовладуваат (побројни се) отворените слогови.¹⁴⁴

Слогот се јавува како една хиерархиска структура, чии елементи ја немаат истата тежина и не се обединуваат линеарно. Во оваа структура, **почетокок** е непосреден чинител на слогот, додека јдрото и опашот заедно ја формираат **римата**. Значи, слогот е составен од три нивоа:

Фӣ. 42. Графичко прикажување на с̄ирук̄иура̄ӣа на сло̄го̄ӣ: **σ**- слог, **R**- рима, **O**- почеток на слогот, **N**- јдро и **C**- опашот на слогот.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Според почетниот глас, слоговите кои започнуваат со согласка се затворени.

¹⁴⁵ Rami Memushaj, *Hyrje në gjuhësi*, Tiranë, 2002, 112.

Едно вакво структурирање значи дека **римата** е основен и задолжителен елемент на слогот, затоа што таа во себе го содржи и јадрото. Почетокот на слогот е помалку важен и како таков може да отсуствува. За да се појасни ова, да пренесеме еден стих со рима:

*Vjeshtë në natyrë dhe vjeshtë ndër ftyra tona.
Rënkoni dëshirat fëmitë e jetës së varfun;
rënkoni në zije, qani mbi kufoma,
që stolisin vjeshtën nëpër gëmba të thamun.*

(Migjeni, “Vjeshta në parakalim”)

*Есен во ѝприродаѝа и есен низ нашиѝе лица.
Тагаѝѝе ги желбиѝе деца на сиромашниѝи живаѝи;
ѝагаѝѝе со жалосѝи, ѝлачеѝе над изумрени,
кои ја украсувааѝ есениѝа низ суви гранки.*

(Миѝени “Есента во преод”)

Последните зборови од редовите на овој стих (напишани на албански) се римуваат меѓу себе, од типот АБАБ, почнувајќи од акцентираната самогласка и сè до крајот, т.е. римата е иста а почетокот на слогот е различен (А: на – ма, Б: fun – mun). Ова е еден друг доказ за тоа дека почетокот на слогот не е битен за римата.

Слогот може да се опише од физиолошко, акустично и аудитивно гледиште. Од *физиолошка* гледна точка, слогот се објаснува со дејството на меѓуребрениите мускули, кои вршат зголемување или намалување на волуменот на градниот кош. При зборувањето, како последица на работата на овие мускули, волуменот на градниот кош последователно се менува. Овие промени одговараат на спротивноста на самогласките - кои бараат повеќе воздух, со согласките – за кои треба помала количина на воздух. Значи, кога зборуваме имаме низа импулси на мускулен притисок на говорниот апарат. На секој од овие импулси му одговара еден слог.

Од *акустичен* аспект, слогот претставува соединение на еден звук со максимална звучност, кој го формира врвот на слогот, со еден или повеќе гласови со ниска звучност. Од *аудиивно* гледиште врвот на слогот се слуша со поголема гласовна сила и висина.

Некои од поважните теории за слогот.- Во лингвистиката постојат разни гледишта и теории за образување на слогот и делба на зборови во слогови. Меѓутоа,

ниедна од нив не може да се смета за совршена, бидејќи не го реши во целост проблемот. Најпознати теории за слогот се:

- 1) *џеоријаџа на екџираџа (издишување),*
- 2) *џеоријаџа на мускулна џензија и*
- 3) *џеоријаџа на сонорносџ (звучносџ).*

1. *Екџираџорна џеорија* (теорија на издишување, издивнување) се занова врз физиолошки критериум. Таа го опишува слогот како група гласови кои се изговараат со едно издивнување. Границата на слогот според ова теорија се определува по повторно импулсирања на издивнувањето. Подржувачите на оваа теорија се потпираат врз тврдењето дека издивнувањето во текот на говорот не се одвива со непрекинато струјање, туку преку импулси. Денес ова теорија се смета за застарена и нема многу подржувачи. Имено, докажано е дека со едно издивнување може да се изговараат повеќе од еден слог, како *ariu /a-riu/* ‘медведот’, *njeriu /nje-riu/* ‘човекот’, *qiriri /qi-riri/* ‘свеќето’ и сл. Покрај овој недостаток, ова теорија не ни дава објективен критериум за определување на границата на слогот, поготово кога имаме група согласки меѓу самогласки.

2. *Теоријаџа на мускулна џензија* (напрегнатост). – Според оваа теорија, слогот е недделлив од физиолошки аспект, бидејќи тој се изговара со една единствена напрегнатост на мускулите на говорниот апарат. Оттука, говорот се појавува како низа последователни импулси непрекинати или прекинати со пауза. Според ова теорија, секој импулс може да се дели на три фази: 1) јакнење на напрегнатоста, 2) врв на напрегнатоста, и 3) слабеење на напрегнатоста.

Графички низата слогови се прикажува преку разбранета линија. Горните врвови на кривата ја бележат втората фаза и ја претставуваат врвот на слогот, додека вдлабнатините го покажуваат минимумот на мускулната тензија а истовремено и границите меѓу слоговите:¹⁴⁶

¹⁴⁶ Anastas Dodi, *Fonetika e gjuhës së sotme shqipe*, Prishtinë, 1970, 86.

Фиг. 43. Графички приказ на слогови врз основа на теоријата на мускулна тензија

3. **Теоријата на сонорност** (на звучноста) која се заснова врз акустични својства на гласовите до ден денес е најраспространета и има најмногу застапници. Според ова, слогот е соединение на еден позвучен глас со некој помалку звучен. Кога се работи за единствена самогласка, работата е јасна, односно слог претставува самиот звучен глас. Границите на слогот се одредуваат токму таму кај што има минимум сонорност.

Со други зборови, образувањето на слогови се поврзува со степенот на звучноста на гласовите. Општо познато е дека од сите гласови, најзвучни се отворените самогласки а најмалку звучни се преградните безвучни согласки. Помеѓу двете најоддалечени граници гласовите се рангираат според звучноста. Имено, данскиот лингвист Otto Jespersen одредил 10 степени на звучноста на гласовите. Поаѓајќи од гласовите со најниска звучност кон оние со поголема звучност, гласовите на албанскиот јазик се степенуваат на следниов начин:

1. Безвучни преградни и африкатни согласки: [p, t, k, q; c, ʧ];
2. Безвучни теснински согласки: [f, s, h, th, sh];
3. Звучни преградни и африкатни согласки: [b, d, g, gj; x, xh];
4. Звучни теснински согласки: [v, z, dh, zh];
5. Носовни сонанти: [m, n, nj];
6. Латерални сонанти: [l, ll];
7. Вибрантни и теснински сонанти: [r, rr; j];
8. Затворени самогласки: [i, u, y];
9. Полуотворени самогласки: [e, ě, o];
10. Отворена самогласка: [a].

Со степенувањето на гласовите според звучноста може да се определи бројот на слоговите во зборот, и во повеќето случаи, правилно се одредува и делбената граница на зборовите во слогови. Имено, бројот на слоговите зависи од бројот на сонорните врвови, додека граница на разграничување на слоговите е местото каде што има најголемо паѓање на звучноста. Ако графички ја претставиме делбата на гласовите на 10 степени, бележејќи ги нив во вертикална оска би имале:

10. [a]
9. [e, ë, o]
8. [i, u, y]
7. [r, rr, j]
6. [l, ll]
5. [m, n, nj]
4. [v, z, dh, zh]
3. [b, d, g, gj, x, xh]
2. [f, s, h, th, sh]
1. [p, t, k, q, c, ç]

Фиг. 44. Делба на зборови во слогови според теоријата на сонорноста

Преку оваа теорија на правилен начин се врши делбата на зборовите во слогови. Меѓутоа, во одредени јазици се јавуваат примери кои се косат со истата теорија, бидејќи не ги разграничуваат правилно слоговите. На пример, во албанскиот јазик групите [nd, mb, ng, nt, nk] и др. се изговараат како неделливи, па затоа и при делбата на зборот во слогови тие бездруго се сегменти на ист слог. Спротивно на ова, според теоријата на звучноста, ваквите групи би требало да се делат (како на пример *kën-ga*, *këm-ba*, *bren-da* и сл.). Слеаниот изговор на ваквите групи е тесно поврзана со артикулативната навика на говорителите на албанскиот јазик, која се разликува од другите јазици. Артикулациските навики на илјадници јазици во светот е тешко да се опфатат во општоважечка универзална шема. Исто така, звучноста на гласовите е променлива, па затоа и звучното степенување е релативна вредност.

Покрај недостатоците што ги има, теоријата на сонорноста е најприфатлива и најприменета од теоретски и практичен аспект. Според еден упростен варијант на ова теорија, во степенување на гласовите по звучност најбитно е да се разликуваат три категории гласови: а) самогласки, б) сонанти и в) опструенти.

По ова стапка на звучност, самогласките се поблиски со сонантите отколку сонантите со опструентите. Ако би го претставиле со бројки овој сооднос по звучност, би имале ваков редослед:

- самогласките (/a, e, o, u, i, y, ë/) би ги означиле со број 4,

- сонорните (/j, r, rr, l, ll, m, n, nj/) со 3, додека
- опструентите: /b, c, ç, d, dh, f, g, gj, h, k, p, q, s, sh, t, th, v, x, xh, z, zh/) со 1.

Според ова бројчано степенување, со исклучок на почетниот слог, слоговите во зборот се градат по принципот на зголемување на звучноста, т.е. делбата на зборот во слогови се прави така што следниот глас е позвучен од претходниот. На ваков начин со ова правило се одредува и делбата на зборовите во слогови (отстапува првиот слог од зборот, кај кој може да има снижување на звучноста). Во согласност со ова правило, во албанскиот јазик зборовите *ura, mali, barku, portave, guri, kaprolli* ‘мостот, планината, стомакот, портите, каменот, еленот’ се делат на следниов начин: *u-ra* (4/31), *ma-li* (34/34), *bar-ku* (143/14), *por-ta-ve* (143/14/14), *gu-ri* (14/34), *ka-pro-lli* (14/134/34).

Овој упростен варијант на теоријата на сонорност е попрактичен, но може да нè вовлече и во грешки, особено при делбата на консонантски групи. На пример, кај зборовите *dhëmbi, vendi, kënga* ‘забот, местото, песната’ консонантските групи се делат на следниов начин: *dhëm-bi* (143/14), *ven-di* (143/14), *kën-ga* (143/14) што не одговара на правилната делба на истите зборови во слогови, бидејќи во албанскиот јазик ваквите групи се дел од еден ист слог.

Од изложеното произлегува дека ни една од теориите за слогот и практичната делба на зборовите во слогови не може да се примени во целост за албанскиот јазик. Меѓутоа, врз основа на истите во повеќето случаи може да се донесат корисни заклучоци, како и правилно делење на зборовите во слогови, пред сè според теоријата на сонорноста.

Зборовите во албанскиот јазик врз гледиште на бројот на слоговите. Во рамките на квантитативната лингвистика спаѓа и анализата на слоговите на зборот. Познато е дека зборовите се разликуваат според фреквенција на употребата. Имено, колку подолг е зборот, толку помалку се употребува и обратно. Но честотата на употребата на зборот зависи и од нејзината старост: обично постарите зборови се употребуваат почесто од поновите.

Општо земено, често употребливите зборови подлежат на скратење, редукција; следствено тие од полнозначни се претвараат во услужни зборови кои изразуваат граматички односи. Албанскиот е аналитично-

синтетичен јазик, кој се развива кон аналитичкиот тип јазици. Колку поаналитичен е јазикот, дотолку зборовите се пократки, бидејќи граматичките односи се изразуваат преку службени средства, кои се редуцирани елементи: предлози, препозитивни членови, кратки заменски форми, сврзници, честици, помошни глаголи и сл. Кај синтетичните јазици зборовите се подолги. На пример, средната должина на зборовите во грчкиот јазик е 2.1 слога, во рускиот јазик 2.2, во латинскиот 2.3; додека во англискиот, кој е аналитичен јазик средната должина е 1.3 слога.

Во албанскиот јазик зборовите можат да имаат 1, 2, 3, 4, 5 и повеќе слога. Зборовите кои имаат од 1 до 4 слога имаат почеста употреба, додека оние кои се составени од 5, 6, 7 и повеќе слога поретко се употребуваат. Едносложните зборови претставуваат 46.41 на целокупните зборови на еден текст; 36.31% од зборовите се двосложни; 11.87% се трисложни; 4.60% се четирисложни; 0.70% се петсложни; 0.10% се шестсложни и 0.01% седумсложни. Подолги зборови од седум слога ретко се употребуваат.

Во врзан говор голема фреквенција имаат едносложните и двосложните зборови. Имено, едносложните зборови ја сочинуваат речиси половината од еден текст, додека двосложните зборови повеќе од 1/3 на одреден текст. Но, се разбира дека должината на зборот зависи од многу фактори, како од стилот, нивото и умешноста на пишувањето на авторите итн.¹⁴⁷ Општо земено, средната должина на зборовите во албанскиот јазик е два слога. Фонолошките статистички истражувања прецизираат дека средната должина на зборовите во албанскиот јазик е 1,77 слога (приближно 4 фонеме, односно 3,97). Со новиот стремеж на албанскиот јазик да создава нови изведени зборови за збогатување на лексичкиот состав со префикси, суфикси, со префикси и суфикси едновремено, со сложени зборови (композиции) и аглутинација на зборови, бројот на повеќесложни зборови се зголемува, следствено на ова се зголемува и вкупната средна должина на зборовите.

¹⁴⁷ Според А. Доди и Ј. Ѓинари, *Фонетика* (макет), стр. 112, во уметничко книжевниот стил во однос на фреквенцијата на употреба, околу 46% на зборовите се едносложни, 36% се двосложни, 12% се трисложни, 5% се четирисложни.

9.1. ДЕЛЕЊЕ НА ЗБОРОВИТЕ ВО СЛОГОВИ

За делба на зборовите во слогови во албанскиот јазик има одредени правила. Најважни од нив се:

1. Согласката (Co) помеѓу две самогласки (Ca) образува слог со втората согласка (Ca-CoCa). На пр.: *ara* /a-ra/, *hëna* /hë-na/, *puna* /pu-na/, *djali* /dja-li/, *drita* /dri-ta/, *treni* /tre-ni/, *buka* /bu-ka/ и др.

2. Кога меѓу две самогласки има група од два опструента (CaOOCa), за делба на зборот во слогови постојат две можности:

а) најобичен модел е двете согласки да одат со втората самогласка (Ca-CoCoCa) или

б) согласките да се делат помеѓу двете самогласки (CaCo-CoCa). На пр.: *ka-fsha*, *dë-fte-sa*, *vë-shti-rë-si*, *ko-stu-mi*, *ngu-shti-ca*, *pa-ska*, *da-shka*, *ku-ptoj*, *nxe-htë-si*, *shpre-tka*, *mu-staqe*, *bri-sku*, *fo-sfo-ri*, *ka-shta*, *vje-shta*, *u-shta-ri*, *bo-shti*, *bre-shka*, *va-zhdimisht*, *dë-shpë-rim*, *lë-vo-zhga*, *o-ksi-gje-ni*, *le-ksi-ku* итн.

И во случаите кога имаме две согласки од типот опструент + сонорна меѓу две самогласки, двете согласки одат со последователната самогласка, како: *pu-pla*, *la-kra*, *ve-gla*, *li-bri*, *mi-sri*, *di-plo-ma*, *di-si-pli-na*, *ha-pja*, *ve-pra*, *ko-prra-ci*, *tra-kto-ri*, *a-kto-ri*, *pa-kti*, *pro-ble-mi*, *o-bje-kti*, *fa-bri-ka*, *a-tla-si*, *a-tmo-sfe-ra*, *a-dre-sa*, *ko-dra*, *lo-dra*, *e-tje*, *de-kla-ra-ta*, *ba-klla-va*, *la-kra*, *the-kra*, *ko-krra*, *pa-ra-gra-fi*, *ma-cja*, *shpi-fje*, *a-fri-kan*, *E-vro-pa*, *da-sma*, *a-sfal-ti*, *le-gji-sla-tu-ra* и др.

3. Кога се среќава група од две согласки, составена од сонорен + опструент во врска со делбата во слогови се разликуваат две подгрупи: а) назални (m, n, nj) + опструент и б) други сонанти (r, rr, l, ll, j) + опструент.

а) Консонантската група назална + опструент меѓу два вокала образува слог со последователната самогласка. На пр.: *ve-ndi*, *kë-nga*, *bre-nga*, *bi-la-nci*, *qe-ngji*, *më-ngje-si*, *thë-ngji-lli*, *ko-ncer-ti*, *gje-mbi*, *shkë-mbi*, *kë-mba*, *kri-mbi*, *ka-mpi*, *ko-mpa-ni-a*, *më-ngjes*, *tru-mca-ku*, *i-mpe-ri-a-list*, *me-nsa*, *di-spe-nsa*, *re-ce-nsi-mi*, *be-nzi-na*, *shpe-nzi-mi*, *ko-nfe-re-nca*, *i-nfor-ma-ta*, *pra-nve-ra* и др.

б) Консонантската група составена од другите сонанти (освен назалните) + опструент меѓу две самогласки се делат на слогови на тој начин што сонантот оди со првата

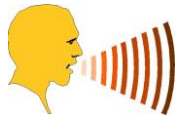
самогласка, додека опструентот со втората самогласка. Оваа подгрупа може да се разграничи на неколку подделби, односно на: вибрантна + сонорна (r, rr + ...): *tur-pi, qer-pi-ku, tër-bi-mi, ar-ti-sti, ar-ti-ku-lli, sir-ta-ri, per-dja, ar-gje-ndi, e-ner-gji-a, ar-ka, bar-ku, u-ni-ver-si-te-ti, zar-za-va-te, gër-shë-rët, qer-shi-a* итн.; латерална (l, ll) + сонорна: *bal-ta, gjil-pë-ra, el-bi, thel-bi, fil-di-shi, shkël-qi-mi, qel-qi, al-ko-o-li, ul-ko-nja, al-fa-be-ti, pul-si, sull-ta-ni* итн.; /j/ + сонорна: *drej-to-ri, krej-të-sisht, kuj-te-sa, kaj-si-a, kuj-de-star, vaj-za, vaj-toj, buj-ku* и др.

4. Кога имаме група од два сонанта меѓу самогласки, границата на слогот се наоѓа меѓу сонантите, т.е. првиот сонант оди со претходната самогласка, додека вториот сонант со последователната самогласка, како во зборовите *gjur-ma, ar-mi-ku, bul-me-ti, aj-ri, i maj-më, akull-na-ja, shkall-moj, ze-mra, fe-mra, nu-mri* и др.

Отстапување од ова правило се прави кога втор елемент од консонантската група е сонантот /j/. Во ваквите случаи групата не се дели, но како неделлива оди со последователната самогласка, како *pa-mje, me-da-lje, va-llja, tha-rja, sje-llja, mbrë-mje, da-lje, nda-rje, shpa-llje* итн.

5. Групите составени од три или повеќе согласки меѓу самогласки се поретки. Тие образуваат слог со самогласката која следува, како: *lu-ndra, dhë-ndri, ce-ntra-li, ko-ntro-lli, së-mu-ndje, bi-ndja, ko-nkre-ti-zoj, ko-mple-ksi, ko-mpro-mi-si, ko-mpli-me-nti; u-shtri-mi, gë-nje-shtra, ma-shtroj, pa-stri-mi, i-ndu-stri-a* и др.

6. Делбата на групи од четири согласки во зборот (кои се многу ретки во албанскиот јазик) се прави врз основа на комбинација на претходните правила.

Преодноста на границата на слоговите кај службените зборови во реченица

Претходно изложените правила на делба на зборови во слогови се однесуваат на зборовите како издвоени. Но, како што е познато, во врзан говор зборовите меѓусебно се поврзуваат во одредени низи, односно реченици.

Врз основа на нивните општи лексички и граматички значења, зборовите се делат на а) полнозначни (самостојни): именки, придавки, глаголи, прилози; и б) неполнозначни (службени): сврзници, предлози, препозитивни членови, честици.¹⁴⁸

Полнозначните зборови при текот на зборувањето ја запазуваат границата и при делба во слогови (како да е издвоен, одделен од другите зборови), како: *ndreq orën* се дели *ndreq o-rën*, *tregim interesant* се дели на *tre-gim i-nte-re-sant*, *burim uji* се дели *bu-rim u-ji*, *punoj arën* се дели на *pu-noj a-rën*, *rrip ore* се дели на *rrip o-re*; *breg lumi* се дели на *breg lu-mi* итн. Ваквата појава на запазување на границата на полнозначните зборови се забележува не само во литературниот изговорен стил, туку и во разговорниот стил.

При зборувањето границата на слоговите кај службените и полнозначните зборови обично се брише. Степенот на поврзаноста на услужниот збор со полнозначниот збор е во тесна врска со образувањето на акцентска целост. Имено, полнозначните зборови имаат сопствен акцент (тие се акцентогени), додека службените зборови се неакцентирани зборови (клитични). Следствено на ова, еднословните службени зборови се изговараат и се делат во слогови како да се еден единствен збор со последователниот полнозначен збор. На пр.: *për atë* се изговара *ëpëratë]* и се дели во слогови како *pë-ra-të*, *në përmbledhje* се дели во слогови *në-për-mble-dhje*, *nën ujë* се дели во слогови *në-nu-jë* и др. Во посебни околности, кога

¹⁴⁸ Освен горенаведените, има и зборови што означуваат или посочуваат лица, предмети или појави (заменки), зборови што покажуваат број (броевите) и зборови што изразуваат чувства (извици).

предлогот се истакнува преку логичниот акцент, тогаш и при делбата во слогови истиот ја запазува самостојноста.

Правойис

9.2. ДЕЛЕЊЕ НА ЗБОРОВИТЕ НА КРАЈОТ ОД РЕДОТ

Делењето на зборовите на крајот од редовите, главно се заснова врз делење на зборовите на слогови, земајќи ја предвид и морфолошката структура на зборот, како и некои други критериуми. За поделба на зборовите на крајот од редот има неколку правила:

1. Не се делат на крајот од редот:

а) еднословните зборови, како на пример: jam ‘сум’, lis ‘даб’, dash ‘овен’, dru ‘дрво’, qen ‘куче’ итн.;

б) двојните (сложените) букви: mo-lla ‘јаболко’ (не mol-la), bre-dhi ‘елката’ (не bred-hi), bu-ri ‘мажот’ (не bur-ri) итн.;

в) скратеници на сложените зборови: RM ‘PM’, AShAM ‘МАНУ’, ShBA ‘САД’, BE ‘ЕУ’, NATO ‘НАТО’ итн.;

г) скратениците од типот: b.f. (bie fjala ‘на пример’), d.m.th. (domethënë ‘значи’), e.g. (era e re ‘нова ера’), p.sh. (për shembull ‘на пример’) итн.;

д) една единствена буква не треба да стои на крајот од редот, ниту на почетокот на новиот ред: треба bu-ka ‘лебот’ (не b-uka или buk-a), mu-ri ‘сидот’ (не m-uri или mur-i) итн. Не се делат ниту зборовите составени од единствен глас, како што е одречната честица s’ (nuk ‘не’) или прашалната замена ç’ (çfarë ‘што’);

ѓ) не треба да ги делиме скратениците на броевите кои означуваат единица мерка од броевите кои означуваат количина: 2 м², 5 кг, 100% итн.;

е) не може да се отворат загради или наводници на крајот од редот, ниту да се затворат на почетокот на другиот ред. Не може да преминат во друг ред ниту интерпункциските знаци, со исклучок на цртичката (тирето).

2. Две исти букви кои се наоѓаат една до друга во еден збор, можат да се поделат на крајот од редот: *i pa-anshëm* ‘правилен’, *i pa-arsyeshëm* ‘непромислен’, *ko-operativë* ‘задруга’, *vaku-um* ‘вакуум’, *kundër-revolucion* ‘контрареволуција’, *hesht-te* ‘молчеше’ и др.

3. Кај двосложен или повеќесложен збор, одредена согласка која се наоѓа помеѓу две самогласки се пишува со самогласката која доаѓа по нив, како на пример: *dru-ri* ‘дрвото’, *bo-ta* ‘светот’, *mi-ku* ‘пријателот’, *qe-ni* ‘кучето’, *ba-rra* ‘товарот’, *gë-zim* ‘радост’, *nje-ri* ‘човек’, *bu-ku-ri* ‘убавина’, *li-ri* ‘слобода’ итн.

4. Кога меѓу две самогласки се наоѓаат две или повеќе согласки, тогаш претходната согласка се пишува со првата самогласка, додека другата или крајната согласка со самогласката која следи по неа. Се претпочита поделбата која ги изразува семантичките единици на зборот или морфолошките граници: *maj-tas* ‘лево’, *lo-dra* или *lod-ra* ‘играчката’, *po-sta* или *pos-ta* ‘пошта’, *i brendshëm* ‘внатрешен’, *për-parim* ‘напредок’ итн.

5. Сложените, аглутинативните (споените) како и изведените зборови се делат на границите на составните елементи: *hekur-udhë* ‘железница’, *bukur-shkrim* ‘краснопис’, *gjith-monë* ‘постојано’, *tungjat-jeta* ‘здроаво’, *bashk-atdhe-tar* ‘сограѓанин’, *i për-kohshëm* ‘привремен’, *zëvendës-drejtor* ‘заменик директор’, *nën-oficer* ‘подофицер’, *shpër-ngul* ‘иселува’, *mbi-shkrim* ‘натпис’, *për-parim* ‘напредок’, *për-mirë-sim* ‘подобрување’, *punë-tor* ‘работник’ итн.

6. Кога вториот дел од зборот или од сложениот назив кој се пишува со цртичка преминува во друг ред, тогаш цртичката се повторува на почетокот од редот, како на пример: *sopa-/sopa* ‘парче-/парче’, *aty-/këty* ‘таму-/ваму’, *vajtje-/ardhje* ‘одење-/доаѓање’, *hyrje-/dalja* ‘влез-/излез’ итн.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Со пресечната цртица (/) овде се означува крајот на редот.

10. ПРОЗОДИЈА

СУПРАСЕГМЕНТАЛНИ ЕДИНИЦИ НА ЈАЗИКОТ

Познато е дека говорот се реализира преку одредени низа гласови (фонеми) проследени со различна сила, мелодика, ритам, пауза и боја. Поинаку речено, нашиот говор се состои од:

а) **сегментални** (линеарни, сукцесивни) **единици**: *гласови - фонеме* и

б) **супрасегментални** (нелинеарни) **единици**: *акцентот и интонацијата*.

Прозодиските средства (акцентот и интонацијата) служат како прелив на фонемите, како неопходен додаток на слогот, зборот и реченицата, затоа што секој исказ има одреден акцент и интонација. Супрасегменталните единици ги поврзуваат зборовите на фонетско-семантички единици, преобразувајќи ги нив во изразни (апелативни) знаци, односно во знаци за општење меѓу луѓето.

Она гранка на фонологијата која ги проучува сегменталните единици на говорот се нарекува сегментална фонологија (за неа веќе стана збор досега), додека супрасегменталните (прозодиските) единици ги проучува супрасегменталната (прозодиската) фонологија. Најважни прозодиски единици се **акцентот** и **интонацијата**.

10.1. АКЦЕНТ

Општи карактеристики

Зборовите се составени од слогови, кои не се изговараат еднакво. Еден слог во зборот обично се изговара со поголема сила и должина на гласот, појасно, произделено, со повисок тон. Таквото izdelување на еден слог со помош на одредени фонетски средства (силата на издишната воздушна струја, висина на тонот и квалитетот на гласот) од другите

слогови во зборот се нарекува **акцент** (од лат. *accentus* ‘потпевнување’; алб. *theks*).

Акцентот, главно, ги засега самогласките како гласови со најголема звучност и како основа на слогот.¹⁵⁰

Акцентот, како што спомнавме, обично се дефинира како истакнување (изделување) на еден слог во зборот со одредени фонетски средства. *Акцентиро̄ӣ е изделување на одреден сло̄ во збороӣ со њомош на сила, должина и висина на њоноӣ.* Слогот што се истакнува од другите (со поголемата сила, должина и висина на гласот) е *акцентииран сло̄*, додека другите се *неакцентиирани сло̄гови*. Поради тоа што еден од слоговите што е акцентиран се разликува од неакцентираните слогови, во последователното редување на гласовите се создава фонетски контраст. Гласовите на акцентируваниот слог, особено самогласките, фонетски се разликуваат од гласовите на неакцентираните слогови. Споредете ги акцентираните самогласки од неакцентираните во зборовите: *shkóllë* ‘училиште’, *punëtór* ‘работник’, *përrrúa* ‘поток’, *mësúes* ‘учител’, *përparimtar* ‘напреден’, *libër* ‘книга’, *njeri* ‘човек’, *lexóji* ‘читам’, *dritáre* ‘прозорец’, *studént* ‘студент’, *pranvérë* ‘пролет’ итн.

Но, во јазикот може да се употребат и реченици формирани од зборови кои имаат само акцентираните слогови, без да формираат контраст со неакцентираните слогови, меѓутоа акцентот на овие зборови се забележува од слушателот, на пр. *Prit pak lart.* ‘Чекај малку горе’. *Ra mjaft shi* ‘Врнеше доста дожд’. *Ik larg nesh* ‘Бегај далеку од нас’.

Кога зборуваме за акцент, обично се мисли на акцентот на зборот, кој паѓа на негов определен слог, но во врзаниот говор имаме акцентска целост од два и повеќе зборови (синтагми), реченички акцент, логички акцент како и емоционален акцент. Според ова под акцент воопшто се подразбира *изговороӣ на одреден сло̄, збор или реченица со њосилен њон, со њоголем инњензињеӣ од друњиње сло̄гови,*

¹⁵⁰ Во повеќето јазици акцентските појави се однесуваат на самогласките, тие им припаѓаат на слоговите на зборовите зашто од една страна, има самогласки кои не формираат слогови и од друга страна особеностите на акцентот се појавуваат и во групи фонеме со полифонематска вредност, како што се дифтонзите, како и на слоговите кои не содржат ниедна самогласка, но се поврзани со неколку определени слоогообразувачки согласки, како што е случајот со гласот /p/ во словенските јазици.

зборови или реченици од *истајѝа* целина за да *ѝи* *истајакнуваме*.

Во зависност од тоа што претставува изделената единица (слог или збор), како и од тоа каде се изделува таа единица (во зборот или во реченицата), се разликуваат два вида акцент:

- а) **зборовен** (слоговен, силабичен) акцент;
- б) **реченичен** (фразеолошки, синтагматски) акцент.

Зборовен е оној акцент со кој се изделува еден слог во зборот, на пример: *Béni shkón nëshkóllë*. ‘Бени оди на училиште’.

Како во другите јазици, така и во албанскиот јазик секој збор кога се изговара одделно од другите има сопствен акцент. Но кога зборовите се низат во реченица, некои од нив стануваат неакцентирани, односно образуваат **акцентска целост** со непосредниот збор што се наоѓа пред или по него. Зборовите што го запазуваат акцентот во реченицата се наречени **акцентогени** зборови, додека оние кои немаат акцент се наречени **клитики** или неакцентогени зборови. Во претходно дадената реченица акцентогени се полнозначните зборови *Beni, shkon, shkollë*; додека клитичен е предлогот *në*.

Со **реченичниот** акцент се истакнува еден збор во реченицата наспроти другите зборови во неа, со цел да се даде некаква нијанса во значењето. На пример, реченицата: *Bujari është student i mjekësisë* ‘Бујар е студент по медицина’ вака напишана или равно изговорена е неутрална, без посебно изделување на ниеден збор во реченицата. Кај истата реченица можеме да го истакнеме зборот што го нагласува а) човекот: *Bujari është student i mjekësisë*; б) професијата: *Bujari është student i mjekësisë* или в) факултетот на кој студира: *Bujari është student i mjekësisë*.

Во тесна врска со реченичниот акцент стојат **логичкиот** (смисловниот) и **емоционалниот** (афективниот, емфатичниот) акцент.¹⁵¹

¹⁵¹ Стојка Бојковска – Лилјана Минова - Ѓуркова – Димитар Пандев – Живко Цветковски, *Македонски јазик за средношко образование*, Просветно дело АД, Скопје, 2001, стр. 79.

Функциите на зборовниот акцент

Акцентот како значајна компонента на фонетскиот строеж на зборот извршува низа функции. Најзначајна негова функција е тоа што акцентот го организира и го обликува зборот во фонетско-граматичка и семантичка единица.

Акцентот во албанскиот јазик има **кулминативна, демаркативна** и во малку случаи и **семантичка функција**. Заедно со гласовите, акцентот учествува во градбата и обликувањето на зборот. Кулминативната и демаркативната функција на зборовниот акцент се преплетуваат. Како врв на истакнување на еден слог во зборот, акцентот служи за да ни го покаже бројот на зборовите во еден израз. Врвот на интензитетот го формира акцентираниот слог, додека неговите граници се изразуваат преку најголемото паѓање на интензитетот. Ваквото степенување на интензитетот на слоговите ја прават акцентската целост една ритмичка структура и на овој начин му дава на изразот определен ритам. Поаѓајќи од ова, некои лингвисти акцентската целост ја викаат "такт на зборување" или "ритмичка група". Имено, еден гласовен комплекс има толку акцентски целости (од фонетска гледна точка акцентската целост е еден фонетски збор) колку и акцентски врвови. На пр.: *vëndformími* 'местообразување' (има еден главен акцент = еден збор), *vënd formími* 'место на образување' (имаме два акцента, така што имаме два збора), *sesá* 'отколку' (еден акцент = еден збор), *sé sá* 'колку' (два акцента = два збора), *çfarëdó* 'било кој' (еден акцент = еден збор), *çfárgë dó* 'што сакаш' (два акцента = два збора) итн.

Во малку случаи зборовниот акцент во албанскиот јазик има и значенско-разликувачка функција (сисловна, семантичка), бидејќи преку различното акцентирање на еден ист гласовен состав (на претпоследниот или последниот слог) се образуваат минимални лексички парови, односно зборови со различно значење, како на пр.: *líri* - *líri* 'лен - слобода', *bári* - *barí* 'трева - овчар', *ári* - *arí* 'злато - медвед', *argjéntári* - *argjentarí* 'сребрар - сребрарија', *punëtori* - *punëtorí* 'работник - работилница', *drejtóri* - *drejtorí* 'директор - управа'.

Значи, акцентот во албанскиот јазик обично нема фонолошка вредност, но во еден ограничен број зборовни парови (како овие) тој добива фонолошка вредност, затоа

што значењето на зборот се идентификува преку местото на акцентот. Уште поретки се случите кога акцентот (заедно со наставките) има граматичка улога (обично за да се разликува еднинската од множинската форма), затоа што наставките за множина го привлекуваат кај себе и акцентот. Спореди ги формите за еднина и множина: *lúmë* - *luménj* ‘река - реки’, *gjárpër* - *gjarpërinj* ‘змија - змии’, *gísht* - *gishtërinj* ‘прст - прсти’ и др.

Средствата по кои акцентираниите слогови се истакнуваат од неакцентираниите се силата, висината на тонот и должината. Треба да се има предвид дека овие средства содејствуваат, т.е. акцентираниот слог се изговара не само со поголема сила, туку и со поголема должина и со повисок тон од неакцентираниот слог. Во различни јазици во светот, во зависност од средствата за истакнување на акцентиран слог, се разликуваат два вида акценти:

а) **музикален** (тонски, мелодичен, хроматски) акцент;

б) **динамичен** (интензивен, издишен, експираторен) акцент.

Кај јазиците со музикален акцент преовладува повисокиот тон (придружен со силата и должината), додека кај јазиците со динамичен акцент преовладуваат силата и должината (кои се придружени со повисок тон).

а) **Музикалниот акцент** се одликува со промена во **височината на тонот** при изговорот на акцентираниите наспроти неакцентираниите слогови. Имено, мелодичен акцент имаат јазиците кај кои акцентираниот слог се изговара со поголем број треперења на гласните жици во секунда, односно со повисок тон; додека неакцентираниите самогласки со помалку треперења, односно со понизок тон; создавајќи на овој начин, со издигање и спуштање на тонот, музикални мелодични елементи. Оттука можеме да ги разбереме и термините со кои се именува акцентот во класичните јазици, гр. *ἵпросοδια*, лат. *акценџиус*, кои етимолошки се поврзуваат со мелодијата, песната.

Во јазиците со музикален акцент висината на акцентираниите самогласки, во споредба со неакцентираниите, може да биде една терца (три скали) до една квинта (пет скали) повисока. Такви јазици со музикален акцент во нивниот ран период биле класичните јазици, грчкиот и

латинскиот.¹⁵² Денес музикален акцент имаат мал број индоевропски јазици, меѓу кои српскиот и хрватскиот јазик. Карактеристично за јазиците со музикален акцент е тоа што тие добро ги зачувале самогласките во секоја позиција, акцентирани и неакцентирани.

б) **Акцентот е динамичен** кога акцентираниот слог се разликува од другите по **силата и интензитетот** на изговорот. Имено, акцентираната самогласка се изговара посилено, малку повисоко, појасно и навидум подолго од иста таква самогласка во неакцентирани слог. Експираторниот акцент му дава ритмичност на јазикот. Динамичен акцент имаат повеќето јазици во Европа, како англискиот, францускиот, германскиот, италијанскиот, албанскиот, рускиот, македонскиот, новогрчкиот, романскиот итн.

Но, меѓу овие два типа на акцент (музикалниот и динамичниот) не постои строга разлика. Тие не се исклучуваат еден од друг, поради тоа што од една страна поголемата сила на изговорот условува повисок тон, а од друга страна повисоките тонови доведуваат до зголемување на силата на гласот. Од оваа причина најправилно е да се зборува за јазици во кои преовладуваат едниот или другиот тип на акцент. Така, во албанскиот јазик акцентираниот слог се изговара не само како посилен, туку и како повисок, подолг и појасен од неакцентираниите слогови. Германскиот и англискиот имаат динамичен акцент, но силата е придружена и со висината и должината на тонот. Дури, понекогаш, елементите на двата типа се преплетуваат заедно, како во норвешкиот и шведскиот јазик.

Кај јазиците со динамичен акцент во долгите зборови, посебно во тие што се составени од два корена, напоредно со главниот акцент, може да има и друг послаб акцент кој се вика *секундарен* акцент. Ова се случува, посебно во тие случаи кога составните елементи на сложените зборови не ја изгубиле потполно нивната независност, од типот на сложенките во албанскиот јазик *bùkërpjékës* ‘пекар’, *hèkurúdhë* ‘пруга’, *bàshkëpunëtór* ‘соработник’ итн., наспроти аглутинираните (слепените) зборови каде составните

¹⁵² Низ еволуцијата јазиците можат да го менуваат типот на акцентот како и неговата позиција во зборот. Така музикалниот акцент на латинскиот и старогрчкиот подоцна е заменет со динамичен акцент, како што сведочат романските јазици и новогрчкиот.

учий̄ѣлий̄ѣ; ѣреѣрѣдавач, ѣреѣрѣдавачи, ѣреѣрѣдавачий̄ѣ
итн.¹⁵³

Во јазиците со неопределен акцент акцентот не е врзан за определен слог во целокупниот фонд на зборови, туку кај некои зборови се акцентира последниот слог, кај некои зборови претпоследниот слог или кај одредени зборови третиот слог и сл. Значи по однос на местото во самостојните зборови има повеќе од една можност, т.е. кај различни зборови акцентот се наоѓа на различен слог. Такви јазици денес се англискиот, италијанскиот, албанскиот, шпанскиот, рускиот, српскиот, хрватскиот, романскиот и др. Имено, во латинскиот јазик, како правило, се акцентирал вториот или третиот слог од крајот на зборот: претпоследниот слог (ако самогласката била долга): *auróra* ‘зора’, *lábrum* ‘усна’; третиот слог од крајот на зборот (кога втората самогласка била кратка): *lácrima* ‘солзи’, *légere* ‘собира’ итн. Во старогрчкиот, новогрчкиот и италијанскиот јазик се акцентира еден од трите последни слогови; додека во српскиот и хрватскиот јазик акцентиран може да биде било кој слог од зборот, со исклучок на последните слогови.

Во однос на тоа дали акцентот го менува или не го менува слогот кај еден ист збор при зголемување на бројот на слоговите поради промена (деклинација и конјугација), меѓу јазиците со неопределен акцент се разликуваат две подгрупи, и тоа:

- а) **јазици со подвижен акцент** при промена на зборови и
- б) **јазици со неподвижен акцент** при промена на зборови.

а) Кај јазиците со разносложен подвижен акцент при морфолошка промена на зборовите, т.е. при флексијата (деклинација и конјугација) акцентот не останува врз ист слог на зборот, туку го менува местото, преместувајќи од една врз друга самогласка. Такви се италијанскиот, шпанскиот, рускиот и др. Во рускиот јазик, на пр., акцентот се движи при промена на зборовите, односно деклинација на именките:

¹⁵³ Стојка Бојковска – Лилјана Минова - Ѓуркова – Димитар Пандев – Живко Цветковски, *Македонски јазик за средното образование*, Просветно дело АД, Скопје, 2001, стр. 81.

ḡolová, ḡólovu, ḡolóv ‘глава’ и конјугација на глаголите *īīshu, īīshesh* ‘пишува’. Во шпанскиот: инфинитив *cantár* ‘пее’, сегашно време *cánto*, минато определено свршено време *cantó*; во италијанскиот: инфинитив *parláre* ‘зборува’, сегашно време *párlo*, минато определено свршено време *parló*.

б) Јазиците кои имаат разносложен неподвижен акцент, акцентот на зборот е фиксиран во процесот на флексијата. Ваков е англискиот, германскиот, албанскиот и некои други јазици. Во јазиците со неподвижен акцент, акцентот останува на ист слог и кога на тој збор му се додаваат други слогови на основната форма на зборот.¹⁵⁴

За да го разјасниме ова, ќе ја претставиме во целосна парадигма на деклинација именката *qytetár* ‘граѓанин’ во еднина и множина во определена и неопределена форма, како и дел од конјугацијата на глаголот *mësoj* ‘учи’:

¹⁵⁴ Познато е дека менливите зборови (именки, глаголи, придавки, заменки и др.) имаат неколку граматички форми. Глаголите имаат мноштво форми, додека именките во албанскиот јазик имаат најмногу 8 форми (падежни форми во еднина и множина, нечленувана и членувана форма). Едната од нив се смета за **основна** или **претставителна форма**. Во македонскиот јазик основна форма на именката е нечленуваната форма еднина (*книḡа, молив, ишејраиḡка, факултешеи*), додека кај глаголите за основна форма се смета формата на исказен начин, сегашно време, 3 лице еднина (тој, таа *īīshuva, чииа, иее, иḡра*). Во албанскиот јазик основна форма на именката е формата на номинативен падеж, еднина, нечленувана форма (*libër, laps, fletore, fakultet*); додека за основна форма на глаголите важат истите параметри како и во македонскиот јазик, со разлика дека во албанскиот претставителна форма е прво лице еднина (упë *shkruaj, lexoj, këndoj, luaj*); а за придавките во двата јазика основна форма е позитив машки род (алб. *i mirë, i madh, i aftë*; мак. *добар, ḡолем, сѷособен*).

njëjës – единица	
<i>trajta e pashquar – нечленувана форма</i>	
gasa – падеж	
НОМИНАТИВ - emërore	qytetár
ГЕНИТИВ - gjinore	i, e qytetári
ДАТИВ - dhanore	qytetári
АКУЗАТИВ - kallëzore	qytetár
АБЛАТИВ - rrjedhore	prej qytetári
<i>trajta e shquar – членувана форма</i>	
gasa – падеж	
НОМИНАТИВ - emërore	qytetári
ГЕНИТИВ - gjinore	i, e qytetárit
ДАТИВ - dhanore	qytetárit
АКУЗАТИВ - kallëzore	qytetárin
АБЛАТИВ - rrjedhore	prej qytetárit
shumës – множина	
<i>trajta e pashquar – нечленувана форма</i>	
gasa – падеж	
НОМИНАТИВ - emërore	qytetárë
ГЕНИТИВ - gjinore	i, e qytetárëve
ДАТИВ - dhanore	qytetárëve
АКУЗАТИВ - kallëzore	qytetárë
АБЛАТИВ - rrjedhore	prej qytetárësh
<i>trajta e shquar – членувана форма</i>	
gasa – падеж	
НОМИНАТИВ - emërore	qytetárët
ГЕНИТИВ - gjinore	i, e qytetárëve
ДАТИВ - dhanore	qytetárëve
АКУЗАТИВ - kallëzore	qytetárët
АБЛАТИВ - rrjedhore	prej qytetárëve

Таб. 22. Презлед на недвижноста на акцентној кај именкије

Folja **mësoj** – глаголот **mësoj** ‘учи’
 Mënyra dëftore – исказен начин
 Zgjedhimi vepror – активна форма

veta - лице	koha e tashme сегашно време	koha e pakryer минато опред. несвр. време	e kryera e theshtë минато опред. свр. време	koha e kryer минато неопред. свр. време
unë - јас	mësój	mësója	mësóva	kam mësúar
tí - ти	mësón	mësóje	mësóve	ke mësúar
ai, ajo - тој, таа	mësón	mësónte	mësóí	ka mësúar
ne – ние	mësójmë	mësónim	mësúam	kemi mësúar
ju - вие	mësóni	mësónit	mësúat	keni mësúar
ata, ato - тие	mësójnë	mësónin	mësúan	kanë mësúar

Таб. 23. Преглед на нејподвижноста на акцентниот кај глаголите

Од дадените парадигми може да се заклучува дека основна карактеристика на албанскиот јазик е тоа што тој има неподвижен акцент (фиксиран, стабилен), бидејќи низ деклинација и конјугација на зборовите акцентот останува на истиот слог.

Исклучок од ова општо правило прават малку именки кај кои во множина акцентот се поместува од коренот врз наставката за множина: *dhëndër – dhëndúrë* ‘зет – зетови’, *njerí – njerëz* ‘човек – луѓе’, *gisht – gishtërinj* ‘прст – прсти’, *lúmë – luménj* ‘река – реки’, *shkëmb – shkëmbínj* ‘карпа – карпи’ и некои други.

Од ова може да се заклучи дека меѓу основните карактеристики на акцентот во албанскиот јазик, анализирани и прифатени од многу лингвисти се:

а) Во врска со видот на акцентот: **албанскиот има динамичен акцент;**

б) Во врска со тоа дали акцентот има точно определено место во зборот: **акцентниот во албанскиот јазик е разносложен;**

в) Во врска со местото на акцентот во зборот: **албанскиот го акцентира претпоследниот или последниот слог;**

г) Во врска со подвижноста или неподвижноста при промената на зборовите: **албанскиот има фиксиран акцент во парадигмите на енцијата.**

Акцентниот во албанскиот јазик е динамичен, разносложен (на претпоследниот или последниот слог) и нејподвижен.

Динамичниот акцент на албанскиот јазик се забележува:

1. во квантитативните разлики помеѓу акцентираниите и неакцентираниите слогови: акцентираниите самогласки се подолги отколку неакцентираниите;
2. во контракција, но и во испуштање на неакцентирани самогласки;
3. во историско создавање на редуцирана самогласка [ë], од неакцентирани самогласки;
4. во создавање на неакцентирани зборови во реченицата (кратки заменски форми, предлози, честици итн.).

10.2. ФОНЕТСКИ ОСОБЕНОСТИ НА АКЦЕНТОТ

Фонетските средства за истакнување на акцентираниот слог се различни во јазиците во светот. Констатиравме дека акцентот во албанскиот јазик по своите фонетски особености е **динамичен**, што значи дека го одликува силата на гласовниот удар врз определен слог. Но, треба да се има предвид дека самогласката во акцентирани слог се изговара посилено, подолго, малку повисоко и појасно од иста таква самогласка во неакцентирани слог.

Според ова, акцентот во албанскиот јазик се карактеризира со четири фонетски особености кои дејствуваат заедно, и тоа: **силата** на гласот (интензитетот), **должината** (траењето, квантитетот), **висината** (фреквенцијата) и **квалитетот** на гласот.

1. **Силата** на гласот е еден од главните параметри на акцентот во албанскиот јазик. Како што е кажано и кај 2.2. *Акустичката фонетика*, силата на гласот зависи од големината (размавот) на амплитудата на треперењата на гласилките. Звукот е посилен ако амплитудата е поголема и обратно – звукот е послаб ако амплитудата е помала. Кога притисокот на издишната воздушна струја се зголемува, амплитудата расте, додека при намален воздушен притисок се намалува амплитудата. Значи, колку појаки треперења на гласилките имаме, толку посилен глас изговараме. Имено, *акцентираниите самогласки се изговараат со поголема сила на гласот отколку неакцентираниите.*

Постои разлика во силата на самите самогласки: отворените самогласки се најсилни, полуотворените самогласки послаби а затворените најслаби самогласки.

2. **Должината** е една друга фонетска одлика на акцентот во албанскиот јазик. Должината на гласовите се одредува од времетраењето на изговорот. Колку повеќе трае артикулацијата на одреден глас, толку подолг е истиот и обратно. Акцентираниата самогласка се изговара не само посилено, туку и подолго од иста таква неакцентираниа самогласка.

Експерименталните мерења докажуваат дека не секогаш акцентираниите самогласки се подолги од неакцентираниите.¹⁵⁵

Меѓутоа, општо земено акцентираниите самогласки се подолги од неакцентираниите. Еве едно табеларно прикажувале на должината на самогласките во албанскиот стандарден јазик во акцентирани и неакцентирани слог изразена во стотинки од секундата (центисекунди, cs):

самогл.	акцент. во cs	неакцент. во cs	разлика во cs
i	9	7	2
y	9	7	2
e	11	7	4
a	10	8.5	1.5
o	11	7	4
u	12	7	5
ë	10	4.5	5.5

Таб. 24. Должина на исџи самогласки во акцентирани и неакцентирани слог

Како што може да се забележи и од дадена табела, должинскиот сооднос меѓу акцентираниите и неакцентираниите самогласки е **10 : 7**. Од истава табела може да се извлече констатацијата дека не сите самогласки се редуцираат еднакво по должина. Имено, самогласките [ë] и [ë] се редуцираат повеќе од другите самогласки, додека помалку се редуцира вокалот [ë].

Во оваа прилика вреди да се спомне и фактот дека траењето на самогласката не е условена само од акцентот, туку и од други лингвистички и екстралингвистички фактори. Впрочем должината е одраз на целосен и непречен развој на самогласката, додека краткоста е одраз на спреченоста во развојот на самогласката, настаната од последователната согласка. Значи, во албанскиот стандарден јазик (како и во македонскиот јазик) времетраењето на изговорот на самогласката се модифицира од контекстот. На пример, во отворен слог самогласките се изговараат како подолги отколку во затворен слог, во позиција пред теснински согласки тие се подолги отколку пред преградните. Должината и висината на гласот дејствуваат заедно и се надополнуваат.

Општо земено, должината на самогласките во албанскиот стандарден јазик нема функционално значење. Но, познавањето на должинските вариации е важна за правоговорната норма. Истите самогласки во различни фонетски услови имаат различни должини.

3. Висината на гласот е трета фонетска особеност на акцентот во албанскиот јазик. Акцентираниите самогласки се изговараат не само како посилни и подолги, туку и со повисок тон од неакцентираниите. Познато е

¹⁵⁵ Од мерената должина на самогласките во одредени лексички парови, кај кои во едниот збор е акцентирани претпоследниот слог, додека кај другиот збор последниот слог, како: *kujdestári* (a = 19 cs, i = 8 qs) ~ *kujdestari* (a = 8 cs, i = 5 qs); *punëtóri* (o = 14 cs, i = 12 cs) ~ *punëtori* (o = 8 cs, i = 4 qs), *drejtóri* (o = 16 cs, i = 7 cs) ~ *drejtori* (o = 8 cs, i = 8 cs), *bári* (a = 17 cs, i = 5 cs) ~ *bari* (a = 8 cs, i = 10 cs) произлегува дека акцентираниите самогласки во албанскиот јазик понекогаш е пократка од соодветната неакцентирани самогласка.

дека висината на гласот се одредува од честотата (фреквенцијата) на треперењата на гласилките. Висината на гласот е во правилен сооднос со бројот на треперењата: колку позатегнати се гласните жици и колку посилен е притисокот од воздушната струја, толку посилен ќе биде гласот и обратно.

Како што покажуваат психоакустичните податоци, човечкото уво е многу осетливо на промените на висината на гласот. Висината на нашиот глас и при текот на зборувањето често се променува зависно од содржината на изразеното, од акцентот и од видот на исказот. Овие промени на висината на гласот играат важна улога во јазикот, особено при перцепцијата на емоционалниот акцент.

4. **Квалитетот** на гласот е четвртиот параметер на акцентот во албанскиот јазик. Ова значи дека акцентираната самогласка се изговара појасно од неакцентираната. Имено, акцентираната самогласка во слогот се изговара не само посилно, подолго, повисоко, туку и појасно од иста таква самогласка во неакцентиран слог. Јасната наспроти матната боја на акцентирана / неакцентирана самогласка се должи на напрегнат / ненапрегнат изговор. Но и покрај ова, во албанскиот стандарден јазик нема голема разлика во квалитетот на акцентираните и неакцентираните самогласки, поради тоа што тие главно се разликуваат во должина и сила.

Самогласките во акцентиран слог се изговараат со поголема сила, релативно се подолги и појасни од истите во неакцентиран слог. Поради ова, акцентираните вокали се потрајни, позащтитени и помалку им подлегнуваат на промените, редуција и испуштање од неакцентираните. Имено, акцентираните самогласки се запазуваат подобро, додека неакцентираните се редуцираат. Експерименталните податоци покажуваат дека најпроменлива самогласка во албанскиот јазик е неакцентираното [ë], која во слаби фонетски позиции се изговара пократка а неретко и целосно се испушта. На пример:

 пишуваме	 изговараме	
<i>mirëdita!</i>	<i>mirdita!</i>	добар ден!
<i>mirëmëngjes!</i>	<i>mirmëngjes!</i>	добро ујтро!
<i>bukëpjekës</i>	<i>bukpjekës</i>	џекар
<i>nëntëmbëdhjetë</i>	<i>nënt^ëmb^ëdhje:t</i>	деветнаесет
<i>shkrimtarë</i>	<i>shkrimta:r</i>	писател
<i>ndërkombëtarë</i>	<i>ndërkomb^ëta:r</i>	меѓународни
<i>vetëshërbim</i>	<i>vetshërbim</i>	самостоятелна
<i>ditë e re</i>	<i>dit'e re</i>	нов ден
<i>djalë i mirë</i>	<i>djal'i mir^ë</i>	добар дечко
<i>vajzë e bukur</i>	<i>vajz'e bukur</i>	убава девојка
<i>kalë i kuq</i>	<i>kal'i kuq</i>	црвен коњ

Таб. 25. Редуција и испуштање на неакцентираните самогласки

10.3. МЕСТОТО НА АКЦЕНТОТ ВО ЗБОРОТ

Да се потсетиме дека по однос на местото во самостојните зборови, албанскиот јазик има слободен неподвижен акцент на коренот на зборот (спореди *mál, máli, i málit, málin, mále, málet, málesh, máleve* ‘планина’; *punój, punón, punójmë, punóni, punónjë, punója, punóje, punónte, punónim, punónit, punónin; punóva, punóve, punói, punúam, punúat, punúan; kam punúar* ‘работи’ и др.), бидејќи при деклинација и конјугација, односно при зголемувањето на бројот на слоговите кај еден ист збор (со различни наставки) акцентот не го менува слогот.

Отстапуваат од ова правило, односно акцентот го менува слогот кај мал број на именки во множина, при што акцентот се преместува од темата на зборот врз наставката за множина, од типот *dhëndër - dhëndurë* ‘зет - зетови’, *gísht - gishtërinj* ‘прст - прсти’, *gjarpër - gjarpërinj* ‘змија - змии’, *lëmë - lëmënj* ‘река - реки’, *lëmë - lëmënj* ‘гумно - гумни’, *shkëmb - shkëmbinj* ‘карпа - карпи’, *shkóp - shkópinj* ‘стап - стапови’, *drápër - drapërinj* ‘срп - српови’, *i mádh - të mëdhënj* ‘голем - големи’ и др., како и множината на одредени ориентални заемки со наставките *-llárë, -lërë: babá - baballárë* ‘татко - татковци’, *agá - agallárë* ‘ага - аги’, *dájë - dajallárë* ‘вујко - вујковци’; *haxhí - haxhilërë* ‘ација - ации’, *béj - bejlërë* ‘бег - бегови’ и др. Ваквите зборови кај кои во множина акцентот го менува слогот се малубројни и не ја загрозуваат општото правило за неподвижноста на акцентот во албанскиот јазик.

Во албанскиот јазик се акцентираат **претпоследниот** или **последниот слог** од зборот, додека зборовите со акцент врз третиот или четвртиот слог од крајот на зборот се ретки. Обично, се акцентира темата на зборот, а не граматичките показатели. Имено, не се акцентираат падежните наставки на именките, придавките и заменките; ниту глаголските наставки, ниту препозитивните или постпозитивните членови, ниту префиксите. Општо земено, кај глаголите се акцентира последниот слог, со исклучок на глаголите кои во темата на зборот имаат група самогласка и се изговараат со акцент врз претпоследниот слог (од типот *lúaj* ‘игра’, *thýej* ‘крши’, *ngjúej* ‘мачка’, *zíej* ‘вари’, *përzíej* ‘меша’).

Акцентот кај еднословните зборови е на единствениот слог, на пример: *mík* ‘пријател’, *qén* ‘куче’, *dét* ‘море’, *lésh* ‘вуна’, *lís* ‘стебло’, *mál* ‘планина’, *plák* ‘старец’, *fúnd* ‘крај’, *ménd* ‘ум’, *shtég* ‘патека’, *dréjt* ‘патека’, *trím* ‘јунак’, *gúr* ‘камен’, *rrúsh* ‘грозје’, *drú* ‘дрво’, *shkój* ‘оди’, *mbjéll* ‘сади’, *sjéll* ‘донесе’, *dál* ‘излегува’, *há* ‘jade’, *pí* ‘пие’ и др.

Повеќесловните зборови се акцентираат врз:

1. **Последниот слог** (ваквите зборови се нарекуваат окситони зборови), како: *njerí* ‘човек’, *qirí* ‘свеќа’, *qytét* ‘град’, *lirí* ‘слобода’, *babá* ‘татко’, *shtëpí* ‘куќа’, *ushtrí* ‘војска’, *barí* ‘овчар’, *folé* ‘гнездо’, *mësój* ‘учи’, *lëxój* ‘чита’, *shikój* ‘гледа’, *mendój* ‘мисли’ итн. Кај глаголите, акцентот редовна паѓа врз последниот слог.

Со акцент врз крајниот слог се изговараат и изведените зборови со зборообразувачки наставки. Ова може да се забележува ако се спореди

акцентот кај првичните со соодветните изведени зборови со наставки:¹⁵⁶ fshát - fshatár ‘село - селанин’, qytét - qytetár ‘град - граѓанин’, dét - detár ‘море - морнар’, údhë - udhëtár ‘пат - патник’, lúftë - luftëtár ‘борба - борец’, lákër - lakrór ‘зелка - зелник’, dásëm - dasmór ‘свадба - сват’, mál - malór ‘планина - планинец’, ákull - akullóre ‘мраз - сладолед’, rregull - rregullóre ‘правило - правилник’, bótë - botëror ‘свет - светски’; púnë - puním ‘работа - труд’, punëtór, punëtorí ‘работник - работилница’; árt - artist ‘уметност - уметник’, futbóll - futbollíst ‘фудбал - фудбалер’, spórt - sportíst ‘спорт - спортист’, mjéshtër - mjeshtrí ‘мајстор – мајсторство, умешност’, drejtór - drejtorëshë ‘директор - директорка’, zónjë - zonjúshë ‘госпоѓа - госпоѓица’, i ëmbël - ëmbëlsí ‘сладок - слаткост’, djálë - djalëri ‘момче - младост’, rrugë - rrugáč ‘пат – скитник’, Dúrrës - durrsák ‘Драч - Драчанин’, Rómë - romák ‘Рим - Римјанин’, Díbër - dibrán ‘Дебар - Дебарчанец’, ménd - mendój ‘ум – мислам’ и др.

Исклучок од ова општо правило се прави кај наставките -më (-ëm), -je, -ës, -të, -as, -e, -shëm, кај кои акцентот останува во истиот слог како кај првичниот, така и кај изведениот збор. Спореди ги зборовите според местото на акцентот: dál - dálje ‘излегува – излегување’, mblédh – mblédhës ‘собира – собирач’, flákë – i fláktë ‘пламен – пламенит’, mík – míke ‘пријател – пријателка’, kënáq – i kënáqshëm ‘задоволи – задоволителен’, vénd – véndas ‘место – мештанин’, Maqedóni – maqedónas ‘Македонија – Македонец’, bléj – blérje ‘купува – купување’, ndjék – ndjékje ‘следи – следење’ итн.

2. **Претпоследниот слог** (ваквите зборови се нарекуваат парокситони зборови): mótër ‘сестра’, aníje ‘брод’, déle ‘овца’, lúle ‘цвеќе’, núse ‘невеста’, bésë ‘беса, даден збор’, shkóllë ‘школо’, fúshë ‘поле’, dárdhë ‘круша’, émër ‘именка’, fémër ‘женска’, létër ‘хартија’, móllë ‘јаболко’, púlë ‘кокошка’ и др.

3. **Во третиот или четвртиот слог** од крајот на зборот (ваквите зборови се познати под терминот пропарокситони зборови): flútura ‘пеперутката’, kúmbulla ‘сливата’, plúhuri ‘прашината’, fúshave ‘полињата’, ndëshemi ‘се сретнуваме’, fshehúrazi ‘скришум’; punúakemi ‘сме работиле!’ итн.

Треба да се спомне дека малубројните зборови со акцент врз третиот или четвртиот слог од крајот на зборот во основна или претставителна нивна форма се зборови со акцент врз вториот или последниот слог. Но по општото правило при зголемувањето на бројот на слоговите кај еден ист збор (со различни наставки) акцентот не го менува слогот, тие зборови стануваат пропарокситони. Спореди: flútur - flútura ‘пеперутка - пеперутката’, kúmbull - kúmbulla ‘слива - сливата’, plúhur - plúhuri ‘прашина - прашината’, fúshë - fúshave ‘поље - полињата’, ndëshem - ndëshemi ‘се сретнувам – се сретнуваме’; punój - punúakëshim – punúakemi! ‘работам – сме работеле!’ и сл.

¹⁵⁶ Акцентирани се зборообразувачките наставки -ár, -tár, -ór, -tór, -íst, -í, -ít, -iót, -sí, -rí, -ím, -úk, -ëshë, -úshë, -ác, -áč, -ák, -án (-ján), -ér (-iér), -ó-, -só, -zó, -ós; -atë, -ore, -tore, -ishte, -ishtë, -ajë, -najë, -icë, -izëm, -azëm, -itet, -imisht, -avec.

Општото правило за акцентирање на зборовите во албанскиот јазик е следнаво:

Во албанскиот јазик се акцентира последната нередуцирана самогласка на зборообразувачката тема.¹⁵⁷

Според направената анализа врз повеќесложните зборови застапени во Толковниот речник на албанскиот јазик (“Fjalor i gjuhës së sotme shqipe, 1980”), по однос на местото на акцентот во самостојните зборови, констатирано е дека:

- **54%** на зборовите се акцентираат врз **претпоследниот слог**;
- **44%** на зборовите се акцентираат врз **последниот слог**;
- **2%** на зборовите се акцентираат врз **третиот или четвртиот слог** од крајот на зборот.

10.4. ПРАВИЛА ЗА АКЦЕНТИРАЊЕ НА ЗБОРОВИТЕ

Акцентот кај изведените зборови (добиеени по пат на префиксација и суфиксација) како и кај сложените зборови (сложенките, добиеени со спојување на два или повеќе одделни збора), главно, се подведува под истото правило за акцентирање кое се однесува на простите зборови. Имено, за местото на акцентот во самостојните зборови, за сите модели на зборообразовни лексеми важат следниве правила:

1. Кај првичните зборови се акцентира коренот на зборот (а не наставката). Спореди ги примерите: *djálë, djál-i, djál-in, djál-it, djém, djém-të, djémsh, djém-ve* ‘момче, момчето, на момчето...’; *újk-u, újk-ut, újk-un, újq-it, újq-ve, újq-ish* ‘волк, волкот, на волкот, волци...’; *qén-i, qén-in, qén-it, qén-të, qén-sh, qén-ve* ‘куче, кучето, на кучето, кучиња ...’ и др.).

2. Кај изведените зборови со суфиксација се акцентира суфиксот (освен суфиксите *-as, -ës* и *-je*), како *det-ár* ‘морнар’, *vresht-ár* ‘лозар’, *tetov-ár* ‘тетовчанец’, *moha-tár* ‘врсник’, *gojë-tár* ‘оратор’, *mbretë-rëshë* ‘царица’, *ulk-ónjë* ‘волчица’, *besnikë-rí* ‘верност’ и сл.

3. Кај зборовите со афиксација се акцентира коренот на зборот. На пример: *për-gátit* ‘подготвува’, *për-dítë* ‘секој ден’, *i për-báshkët* ‘заеднички’, *për-punój* ‘обработува’, *stër-gjýsh* ‘прадедо’, *mos-besím* ‘недоверба’, *për-mbyll* ‘заклучува’, *mos-kuptím* ‘недоразбирање’, *mbi-shkrím* ‘надпис’, *nën-kuptój* ‘подразбира’, *i para-rágë* ‘предвиден’ и др.

4. Кај сложените зборови (сложенките) се акцентира последниот збор, и тоа последниот или претпоследниот слог.¹⁵⁸ На пример: *botëkuptím*

¹⁵⁷ Самогласката [ë] во апсолутен крај на зборот се смета како редуциран вокал или полувокал и истата не е носител на акцентот. Граматичките наставки не се акцентираат во албанскиот јазик.

¹⁵⁸ Во албанскиот јазик разликуваме два типа сложени зборови (сложенки) и тоа:

‘мнение’, *mirësjëllje* ‘учтивост’, *kryeqytët* ‘главен град’, *vetëshërbim* ‘самопослуга’, *syshkrúar* ‘шареноок’, *udhëhëqës* ‘раководител’, *bukërpjékës* ‘пекар’, *hekurúdhë* ‘железница’, *vendbaním* ‘место на живеење’, *bashkëpunëtór* ‘соработник’, *drejtshkrím* ‘правопис’, *buzëqëshje* ‘насмевка’, *zëvendës* ‘заменик’; *falemindërit* ‘благодарам’, *tungjatjéta* ‘здраво’, *vërëj* ‘забележува’, *atëhërë* ‘тогаш’, *farefis* ‘роднина’, *gjëegjëzë* ‘гатанка’, *lamtumírë* ‘довидување’, *dalëngadálë* ‘лека полека’, *ndonjëhërë* ‘понекогаш’, *gjithmónë* ‘секогаш’, *anembánë* ‘секаде, на сите страни’, *atëhërë* ‘тогаш’, *menjëhërë* ‘веднаш’; броевите од 11 до 19 (*njëmbëdhjetë*, *dymbëdhjetë* ‘единаесет, дванаесет’...), *njëqínd* ‘сто’, *dyqínd* ‘двесто’ и др.

5. Туѓите зборови се приспособуваат кон акцентскиот систем на албанскиот јазик, односно се изговараат со акцент врз претпоследниот или последниот слог од зборот. На пример: *kultúrë*, *arkitektúrë*, *skulptúrë*, *organizëm*, *sarkázëm*, *seméstër*, *hóxhë*; *depó*, *sizhé*, *zhírí*, *renomé*, *intervjú*, *aparát*, *esé*, *komerciál*, *konstánt*, *demonstrój*, *alergjí*, *radió*, *monológ*, *xhamí*, *rakí*, *haxhí*, *hajmalí* итн. Словенските заемки исто така се прилагодуваат кон природата на местото на акцентот во албанскиот јазик, како *névolja* - алб. *nevójë*, *лѝаѝѝа* - алб. *lopátë*, *лѝдина* - алб. *ledínë* итн.

Во говорот на Албанците во Македонија заемките од македонскиот јазик се изговараат со акцент врз претпоследниот или последниот слог, како на пример: мак. *слáѝкарница* - алб. *sllatkarní:c*, *сѝнчѝлѝд* - *sonçoglád*, *слáдолед* - *slladoléd*, *рѝшѝние* - *reshénje*, *бѝлница* - *bollní:c*, *ѝрѝдавач* - *prodaváç*, *ѝѝврѝда* - *pótvërd* и сл.¹⁵⁹

Одреден број ориентални заемки, како *kafe*, *teneqe*, *penxhere*, *baklava*, *Fatime* во говорите на тоскискиот дијалект се изговараат со акцент врз последниот слог, додека во гегиските говори со акцент врз претпоследниот слог.

а) сложени зборови кои се образувани од соединувањето на две или повеќе самостојни зборови во еден единствен збор, од типот *bregdet* < *breg* + *det* ‘крајбрежје’, *vetëshërbim* < *vetë* + *shërbim* ‘самопослуга’, *zëvendësdrejtór* < *zëvendës* + *drejtór* ‘заменик директор’ и сл.

б) сложени зборови наречени како налепени, односно аглутинирани зборови соединети на единствен збор, на една акцентска целост при нивна долговековна слеана употреба, како броевите *një mbi dhjetë* > *njëmbëdhjetë* ‘единаесет’, *farë e fis* > *farefis* ‘роднина’, *gjë e gjezë* > *gjëegjëzë* ‘гатанка’ и сл.

¹⁵⁹ Испуштањето на неакцентираното [ë] на апсолутен крај на зборот и должинска компензација на претходната самогласка во зборот е широко распространета дијалектна карактеристика на гегиските говори.

10.5. АКЦЕНТСКИ ЦЕЛОСТИ

Акцентот не треба да се разгледува само во врска со неговото место во одделните зборови. Нужно е да се знае уште какво е неговото место во различните зборовни споеви во реченицата, затоа што секој збор во една реченица не мора да биде акцентиран: се акцентираат обично зборовите кои треба и смисловно да се истакнат помеѓу другите. А оние зборови во реченицата кои не се акцентирани, се поврзуваат со акцентираниите и образуваат со нив извесни акцентски споеви и целисти.¹⁶⁰

Нашиот говор се состои од зборовни споеви: смисловно, граматички и акцентско меѓусебно поврзани во помали или поголеми групи. На пример во реченицата: *Nga dashuria e madhe për atdheun, buronin ato fjalë zemre të mërgimtarëve* ‘Од огромната љубов кон татковината, течеа тие срдечни зборови на иселениците’; можеме да изделиме неколку зборовни групи, односно синтагми и тоа: *nga dashuria e madhe* ‘од огромната љубов’, *dashuria për atdheun* ‘љубовта кон татковината’, *buronin fjalë* ‘течеа зборови’, *ato fjalë* ‘тие зборови’, *fjalë zemre* ‘срдечни зборови’, *fjalë të mërgimtarëve* ‘зборови на иселениците’.

Како во сите јазици, така и во албанскиот јазик, кога секој збор се изговара одделно од другите има сопствен акцент. Меѓутоа, кога зборовите се поврзуваат во реченица, некои од нив стануваат неакцентирани, односно образуваат акцентска целост со другиот збор што се наоѓа пред или позади него. Општо земено, кај полнозначните зборови се запазува многу подобро сопствениот акцент, додека службените зборови редовно стануваат неакцентирани.

При пишувањето се настојува да се запазат морфолошките граници на зборовите, додека при зборувањето зборовите се издвојуваат во акцентски целисти. На пример:

Пишуваме: *<Bora gjithkund kishte mbuluar tokën, kafshët e egra nëpër mal bredhnin të gjenin ndonjë send për të ngrënë. Një lepur i ri zemërak u ul nga mali në fushë dhe hyri në një pemishtë, ku gjeti të gjitha të mirat>*. ‘Снегот секаде ја покриваше земјата, дивите животни низ планината талкаа да најдат нешто за јадење. Еден храбар зајак се симнал од планината во поле и влегол во еден овоштарник, каде ги наоѓал сите добра’.

Истата фраза ја изговараме во следниве зборовни групи: *[Bóra gjithkúnd kishte-mbulúar tókën/ káfshët e-egra nëpër-mál brédhnin të-gjénin ndonjë-sénd për-të-ngrënë// Një-lépur i-rí zemërák u-úl nga-máli në-fúshë dhe-hýri në-një-pemíshhtë/ ku-gjéti të-gjitha-të-mírat//]*

Значи, во текот на зборувањето одредени зборови го запазуваат акцентот (тие се викаат акцентогени или тонични зборови), адредени зборови стануваат неакцентирани, некои од нив се изговараат со слаб акцент, додека некои со секундарен акцент.

Два или повеќе зборови подведени под заеднички акцент претставуваат **акцентска целост**. Местото на акцентот во акцентската целост е определено според општото правило – на вториот или

¹⁶⁰ Круме Кепески, *Грамајтика на македонскиот литературен јазик за училишното средно образование*, Просветно дело, Скопје, 1990, стр. 77.

последниот слог од крајот на зборовната група. Акцентската целост најчесто е составена од:

1. два збора со сопствен акцент (акцентогени зборови) кои во акцентската целост претставуваат еден поим (значење), односно синтагми: *djal-i-mírë* ‘добар дечко’, *mish-qéngji* ‘јагнешко месо’;

2. збор кој има сопствен акцент и клитика, каде izdelуваме:

- а) акцентски целости со енклитика;
- б) акцентски целости со проклитика.

10.5.1. АКЦЕНТСКИ ЦЕЛОСТИ ОД ДВА ПОЛНОЗНАЧНИ ЗБОРА

Кога во реченицата имаме два полнозначни збора кои меѓусебно семантички и граматички се тесно поврзани, тогаш тие се подведени под заеднички акцент. Ваквиот акцент се нарекува **синтагматски акцент**. Во обичниот неемоционален говор носител на главниот акцент е последниот збор, додека во првиот збор имаме еден полуакцент или секундарен акцент, како на пример *gùr-i-fórtë* ‘тврд-камен’, *djàlë-trím* ‘храбар-дечко’, *atdhëu-ýnë* ‘нашата-земја’, *lavròj-árën* ‘ора-нива’, *lèxoj-líbrin* ‘чита-книга’, *shëtis-me-shókët* ‘шетам-со-другари’, *shkòj-në-shkóllë* ‘оди-на-работа’, *punòn-shúmë* ‘работи-многу’ и сл.

И кај сложените зборови главниот акцент се става врз последниот збор, додека во првиот зборен елемент од сложенката се слуша еден ослабнат (полуакцент, секундарен) акцент. На пример *bòtëkuptím* (*bótë+kuptím*) ‘мнение’, *kryeqytét* (*kryë+qytét*) ‘главен град’, *ùdhëhéqës* (*údhë+héqës*) ‘раководител, водител’, *àrmëpushím* (*ármë+pushím*) ‘примирје’, *bùkëpjékës* (*búkë+pjékës*) ‘пекар’, *dítëlíndje* (*dítë+líndje*) ‘роденден’, *lirídáshës* (*lirí+dáshës*) ‘слободољубив’, *bàshkëbisedím* (*báshkë+bisedím*) ‘дијалог’, *frýmëmárrje* (*frýmë+márrje*) ‘дишење’, *àtëhére* ‘тогаш’, *mírëdíta* ‘добар ден’, *mírëmbřëma* ‘добро вечер’ и др.

Меѓутоа, во вакви и слични случаи треба да имаме предвид дека во јазиците зборот има само еден главен акцент, кој се смета и за акцент на зборот, било да е првичен или изведен, сложен збор или пак синтагма. Ако во одредена гласовна низа слушаме два акцента со иста сила, тоа значи дека тука имаме два збора. Ако освен главниот акцент се слуша и некој подреден акцент, тоа значи дека фонетски тука имаме еден сложен збор или синтагма. Поинаку речено, бројот на зборовите во реченицата е еднаков со бројот на динамичните акценти.

Акцентските целости од два полнозначни збора најчесто се составени од: **именка + придавка**, **именка + именка**, **заменка + именка**, **број + именка**, **прилог + именка** и др.

а) Акцентска целост од **именка + придавка**. Акцентските целости составени од **именка + придавка**, кога заедно означуваат еден поим, образуваат таква целост во која главниот акцент се префрла врз придавката (атрибутот), додека кај именката се слуша еден ослабнат или

подреден акцент, односно секундарен акцент.¹⁶¹ На пример: *djàl-i-mířë* ‘добро-момче’, *lòp-e-kúqe* ‘црвена-крава’, *rrùsh-i-zí* ‘црно-грозје’, *vèr-e-bárdhë* ‘бело-вино’, *kòh-e-kéqe* ‘лошо-време’, *pùn-e-mádhe* ‘голема-работа’ и сл.

Кога во составот од именка + придавка секој од членовите во него има посебно значење, не доаѓа до образување на акцентска целост, на пр.: *Paske ndërtuar një shtëpi të madhe, e jo shtëpi të vogël si Dritoni*. ‘Си градел голема куќа, а не мала куќа како Дритон’.

б) Акцентска целост од **именка + именка**. Во синтагмите од именка + именка во кои втората именка ја определува првата, по правило, акцентот е на втората именка. Обично првата именка е во номинативен падеж, додека втората во аблатив: *mish-víçi* ‘телешко-месо’, *mish-qéngji* ‘јагнешко-месо’, *raki-rrúshi* ‘гроздова-ракија’, *qen-shárri* ‘шарско-куче’ и др.

в) И во акцентската целост **заменка + именка** се акцентира вториот елемент, односно именката, како *ky-djálë* ‘момчето’, *kjo-púnë* ‘оваа-работа’, *im-bíç* ‘мој-син, син-ми’, *im-átë* ‘мој-татко, татко-ми’ и сл.

г) Кога во акцентската целост влегува синтагма од **број + именка**, по правило, имаме главен акцент врз именката, како *dy-dítë* ‘два-дена’, *tri-rúla* ‘три-кокошки’, *pesë-pará* ‘пет-пари’.

д) Синтагмите во чиј состав имаме **прилог + именка**, покрај пообичното разделено акцентирање или пак акцентирањето на првиот или вториот збор, можни се и составите со акцентска целост. Во три можни варијанти можат да бидат изговорени синтагмите *shumë fëmijë* ‘многу деца’, *pak njerëz* ‘малку луѓе’ и сл. кога се наложува логичка подвлеченост на нејзините членови или, пак, кога на нив сакаме да им дадеме релативно значење.

Впрочем, не само составите прилог + именка, туку и сите други синтагми, по однос на акцентот зборовите можеме да ги изговараме во различни варијанти: со единствена акцентска целост, секој збор со посебен акцент, или пак едниот збор со примарен акцент а другиот со секундарен акцент. Затоа велíme дека акцентот во албанскиот, како и во македонскиот јазик е изразито смисловен. Спореди ги примерите:

Ky është djathë-shárri. Ова е шарско-сирење.
Ky është djathë shárri. Ова е шарско сирење.

Во втората варијанта од реченицата со одделното акцентирање на *djathë* и *shárri* се подвлекува значењето на секој од нив: изречено се кажува дека сирењето е шарско. Напротив, во првата варијанта акцентската целина *djathë-shárri* го претставува составот како единствен поим, без потцртување на значењето на неговите составни делови.

Тоа значи дека подведувањето на два или повеќе зборови под еден акцент се раководи од логички принципи: **смисловно ðоврзанише зборови се и акцентски ðоврзани**.

¹⁶¹ Главниот акцент ќе го бележиме со општиот знак за акцент (´), односно ´, додека секундарниот акцент со ð.

Наспроти тоа, одделното акцентирање на зборовите што сочинуваат таков еден спој (во случајов тоа е составот *djáthë shárrí*) укажува на потребата тој да се истакне посебно, за да се обрне поголемо внимание на тој дел од целото соопштение.

Оваа можност, на два начина да се акцентираат зборовните состави покажува дека тие имаат две различни функции:

а) една за нормално соопштување – кога логичката целина претставува и акцентска целина и

б) друга, кога со одделно акцентирање на секој полнозначен збор секој од тие зборови се истакнува посебно.

10.5.2. АКЦЕНТСКИ ЦЕЛОСТИ СО КЛИТИКИ

Веќе ни е јасно дека секој збор изговорен одделно има сопствен акцент. Но, кога тие се поврзуваат во реченица, некои од нив стануваат неакцентирани. Зборовите со сопствен акцент се познати под терминот *акцентиоѓени* или *џонични* зборови, додека оние кои немаат сопствен акцент се викаат *клиџични* или *аџони* зборови. Воопшто, полнозначните зборови (именките, глаголите, придавките) во албанскиот јазик се склони да го запазуваат акцентот, додека службените зборови (предлозите, сврзниците, честиците, помошните глаголи, препозитивните членови, кратките заменски форми) стануваат неакцентирани.

Со слеаниот изговор и со акцентската целост клитичниот збор се поврзува многу појакно со акцентогениот збор отколку два полнозначни збора. Способноста за образување на акцентска целост ја имаат само полнозначните зборови, додека таа можност ја немаат зборовите без лексичко значење. Поради ова, самостојните зборови служат како *ценџар* (јадро, столб) на *акцентиџкаџа целосџ*, додека несамостојните зборови како составни елементи на целоста. На пример, во реченицата *Sot mësova deri në orët e vona të mbrëmjes* ‘Денес учев до доцните вечерни часови’; со службените зборови *në, e, të, deri* не можеме да образуваме акцентско јадро, додека со самостојните зборови *sot, mësova, vonë, mbrëmje* може да се образува посебна акцентска целост.

Во зависност од положбата на неакцентираниот збор кон акцентираниот (дали неакцентираниот се наоѓа пред или позади акцентираниот збор), izdelуваме:

- *акцентиџски целосџ со џроклиџика;*
- *акцентиџски целосџ со енклиџика.*

Проклитични се оние неакцентирани зборови кои образуваат акцентска целост со зборот што се наоѓа по нив (*në-qytet* ‘в-град’, *për-librin* ‘за-книгата’, *i-bardhë* ‘бел’).

Енклитични се оние зборови кои немаат свој акцент, туку формираат акцентска целост со зборот што е пред нив (*merre* ‘земи-го’, *lexhoje* ‘читај-го’, *dërgomë* ‘испрати-ми’).

Проклитични зборови во албанскиот јазик се:

- **īреиозиїивниїе членови** *i, e, të, së*: *kompjuter i-përsosur* ‘усовршен компјутер’, *shtëpi e-bukur* ‘убава куќа’, *toka të-punuara* ‘обработени земји’, *të-ardhurat* ‘приходи’, *fushës së-gjerë* ‘на широкото поле’ и др.;
- **країкиїе заменски форми** *më, të, i, na, ju, ua, ia* и др., на пример *më-dha* ‘ми-даде’, *të-shkroi* ‘ти-напишал’, *ua-tha* ‘им-го-рече’, *t’i-japësh* ‘да-їдадеш’ и сл.
- **едносложниїе іредлози** *në, me, më, për, mbi, nën, ndër, nga, te, prej ...*: *në-shtëpi* ‘в-куќа’, *me-gëzim* ‘со-радост’, *më-vitin* ‘во ... година’, *për-shokun* ‘за другарот’, *mbi-tavolinë* ‘над маса’, *nën-urë* ‘под-мост’, *ndër vite* ‘низ години’, *nga-dituria* ‘од-знаењето’, *te-shoku* ‘кај-другарот’, *prej-sot* ‘од-денес’ и сл.;
- **едносложниїе сврзници** *e, dhe, se, si, kur, ku* и др., како *ujku e-qengji* ‘волкот и-јагнето’, *djali dhe-zogu* ‘дечкото и-птицата’, *shpreson se-koha* ‘се надева дека времето’, *si-ati edhe i-biri* ‘каков татко, таков син’, *kur-filloi mësimi ...* ‘кога започна наставата...’, *fshati ku-linda* ‘селото кај селодив’... и сл.;
- **честїициїе** *u, tu, që, po, le, do të, për të* и др., како на пример *u-ngrit* ‘стана’, *mu-te-shtëpia* ‘токму кај куќата’, *që-të-gjithë* ‘сите’, *po-punon* ‘работи’, *le-të-shkojë* ‘нека си оди’, *do-të-punoj* ‘ќе работам’, *për-të-rinuar* ‘да работи’ итн.;
- **īрисвојниїе заменки** *im, yt* ‘мој, твој’ во позиција пред роднинските именки, како *im-vëlla* ‘брат-ми’, *yt-vëlla* ‘брат-ти’ и др.;
- **īомошниїе глаголи** *jam* ‘си’ и *kam* ‘има’ кои служат за образување на сложени глаголски форми, на пример *kam-punuar* ‘сум-работел’, *është-ndrequr* ‘е-поправено’, *kishte-marrë* ‘си земал’ и др.

Енклитични зборови во албанскиот јазик се кратките заменски форми и честицата *u* на пасивната форма кои ѝ се прилепуваат на глаголите во заповеден начин. Овие форми се пишуваат и се изговараат слеано како единствен збор. Имено, кај потврдните форми кратките заменски форми и честицата *u* се енклитични, додека кај одречните форми се проклитични зборови. Спореди ги дадените енклитични (потврдни) форми со соодветните проклитични (одречни) форми:

<i>енклиџика</i>	<i>џроклиџика</i>
потврдна форма на заповеден начин	одречна форма на заповеден начин
ndihmóje shókun! ‘помогни-го другарот!’	mos e-ndihmó! ‘не помагај го другарот!’
híqe! ‘извади-го!’	mos e-hiq! ‘немој да го вадиш!’
ndréqe! ‘поправи-го!’	mos e-ndréq! ‘немој да го поправиш!’
ndréqja vetúrën! ‘поправи-џ ја-колата!’	mos ia-ndréq! ‘не поправи џ ја колата!’
përvishju rúnës! ‘нафати-се на-работа!’	mos iu-përvish! ‘не нафакај се на ...!’
jépi...! ‘давај-му!’	mos i-jép! ‘не давај му!’
mérre ...! ‘земи-го/ја!’	mos e-mérr! ‘не земи го/ја!’
lájju! ‘миј-се!’	mos u-láj! ‘не миј се!’
víshu! ‘облечи-се!’	mos u-vísh! ‘не облечувај се!’
rregullóhu! ‘дотерај-се!’	mos u-rregulló! ‘не дотерај се!’

Таб. 26. Енклиџични и џроклиџични зборови

10.6. ЛОГИЧКИ АКЦЕНТ

Како што рековме, во сите јазици во тесна врска со реченичниот акцент стојат **ЛОГИЧКИОТ** (смисловниот) и **ЕМОЦИОНАЛНИОТ** (афективниот, емфатичниот) акцент. Со **ЛОГИЧКИОТ** акцент се истакнува еден збор во реченицата наспроти другите зборови во неа, со цел да џ се даде поголема тежина во значењето. За пример да земаме една иста реченица (по вид, состав, редослед на зборовите и др.), но изговарајќи ја со логичен акцент врз различни зборови, таа реченица добива различни семантички нијанси:

1. <i>Arbeni punon në-fabrikë.</i>	Арбен работи во фабрика.
2. Arbeni punon në-fabrikë.	Арбен работи во фабрика.
3. Arbeni punon në-fabrikë.	Арбен работи во фабрика.
4. Arbeni punon në- abrikë.	Арбен работи во фабрика .

Во првата реченица смисловно не е изделен како позначаен ниеден од зборовите, акцентирајќи ги еднакво трите полнозначни збора. На ваков начин на трите збора им даваме еднаква важност. Ваквите реченици по својата вредност се обична констатација и се сметаат како неутрални.

Но, во трите варијанти на таа иста реченица, говорителот го истакнува една околност преку која се настојува да се посочува нашето внимание. Ова се врши преку изделување на одреден збор со логичен акцент. Имено, во вториот пример се истакнува вршителот на дејноста, односно подметот (Arbeni). Во третата верзија поголема важност им се посветува на дејството, работата; односно прирокот (punon). Во четвртата верзија се одделува од другите зборот што го именува местото каде се одвива дејството; односно прилогот за место (në-fabrikë).

Со логичкиот акцент реченицата не добива сосема ново значење, но само смисловни нијанси, кои се доста значајни за конкретната ситуација на говорот. При зборувањето, логичкиот акцент се реализира преку разни фонетски средства: со јакнење на акцентираниот слог на зборот, со подолг изговор на одредена самогласка, со изговор на логичкиот збор со повисок тон, со побавен изговор на зборот, со одредени паузи пред или по зборот и сл.

Некои говорители, освен логичкиот акцент, често како помошно визуелно средство за истакнување употребуваат и гестови и мимика, преку кои се појаснува, одредува и се надополнува мислата, чувството и идејата изразена со зборови.

Во **писмена форма**, логичкиот акцент се изразува преку разни графички средства, најчесто со коси букви (*Sot do të shkoj në teatër. Денес ќе одам во театар.*), со подебели букви (*Sot **do të shkoj** në teatër. Денес **ќе одам** во театар.*), со подвлечени букви (*Sot do të shkoj në teatër. Денес ќе одам во театар.*), со нивна комбинација (*Sot do të shkoj në teatër.*), преку букви со поголемо растојание (*Sot do të shkoj n e t e a t e r.*), со различна големина на буквите (*Sot do të shkoj në teatër.*), со различен фонд на букви (*Sot do të shkoj në teatër.*), пишувајќи го зборот со големи букви (*SOT do të shkoj në teatër.*), пишувајќи го зборот со различни бои и со многу други графички можности.

Логичкиот акцент може да биде во согласност со зборовниот или синтагматскиот акцент, но ова не е неопходно (како на пример *unë mendoj*, и *unë mendoj* ‘Јас мислам’). Впрочем, носител на логичкиот акцент може да биде не само акцентоген збор, туку и неакцентиран збор, особено кога изразуваме спротивности, како на пример: *E gjeta nën tryezë dhe jo mbi tryezë.* ‘То/ја најдов *и*од маса а не *над* маса.’

Во одредени случаи, зборот може да се изговара не само со свој вообичаен акцент, туку и со логичен акцент во некој друг слог, како: *Duhani është i pàdobíshëm për organizmin dhe jo i dobíshëm, siç thua ti.* ‘Тутунот е *и*ишеиен за организмот а не *корисен*, како што велиш ти’. *Këto janë shpenzime të páparashikúara dhe jo të párashikúara, siç thua ti.* ‘Овие се *не*ипредвидени трошоци, а не *и*предвидени, како што велиш ти’. *Ai është mósmirënjóhës e jo mirënjóhës, siç thoni.* ‘Тој е *не*благодарен, а не *бла*годарен, како што велите’. Кај зборовите *të páparashikúara, i pàdobíshëm, mósmirënjóhës* логичкиот акцент се става врз префиксот *pá* и *mós*, кои обично се неакцентирани. На ваков начин, освен со обичен зборовен акцент, одреден збор во реченицата може да се изговара и со втор логичен акцент.

Со помош на логичкиот акцент, на нашите ставови во врска со настаните и појавите што ги изразуваме (усмено или писмено) им ја даваме посакуваната тежина и истовремено успеваме нашиот говор да не биде едноличен (монотон), односно да го привлекуваме и задржиме будно вниманието на слушателите или на читателите.

Правилното истакнување на она што е најбитно при нашите настапи (предавања, настава, конференција, репортажа, новинарски запис и сл.) преку логичкиот акцент има голема важност во комуницирањето и остава добар впечаток кај рецепиентите.

Правилно логичкиот акцент е од голема важност за уметничкото читање и за интерпретација на театарски и филмски претстави. Длабокото познавање на содржината е предуслов за соодветно логичко акцентирање на говорот. Логичкото акцентирање врз различни зборови во исказот им дава на речениците разнолики смисловни нијанси, па затоа во интерпретацијата на разни актери истата содржина може да се јавува во различни нијанси. Дobar глумец е тој што умее да го изрази правилно мислењето на авторот.

10.7. ЕМОЦИОНАЛЕН АКЦЕНТ

Емоционалниот (афективниот, емфатичниот) е еден вид акцент на реченицата. Тој се употребува кога говорникот сака да ги изрази своите емоционални чувства (радост, љубов, тага, жалење, омраза и сл.) кон некој човек или некој настан. Кај неутралните говори немаме емоционален акцент. Имено, емоционалниот акцент е карактеристичен за ненеутрален говор.

Емоционалниот акцент е тесно поврзан со акцентот на реченицата, бидејќи емоционална обоеност добива целиот исказ. Тој им се придодава на речениците и на зборовите, чие лексичко значење се надополнува со емоции.

Фонетски, емоционалниот акцент се реализира со предолг изговор и повишен тон на акцентираната самогласка, кога сакаме да изразиме позитивни емоционални чувства (радост, обожавање и сл.), како *Buukur!* 'Дообро!' *Kuujdes!* 'Внимаание!' Освен на ваков начин, при емоционалното истакнување зборот може да добие и втор акцент, со повишен тон во првиот слог од зборот, како *Ishte mrékulli!* 'Беше неверојатно'. Е *kaloj për búkuri!* 'Го/ја помина одлично.' *Ínteressant.* 'Интересно'.

За изразување на негативни чувства, емоционалниот акцент се реализира преку оддолжување на согласката што се наоѓа пред акцентираната самогласка, како на пример *bbukur!* 'ддобро!' (со спротивно значење), *faqezziu!* 'безобразниот!' (кога изразуваме несогласност) или со предолг изговор на првата согласка на зборот: : *shshkatarraq!* 'прастурен', *ççudi!* 'ччудно!', *ttmerr!* 'тгрозно!', *ggomar!* 'ммагапе!' и сл. Ваковиот долг изговор на согласките во албанскиот јазик создаде експресивна геминација, пред сè во удвојувањето на вибрантната *r > rr*, во зборовите *motorr* 'мотор', *i errrët* 'темен', *horr* 'бесрамник', *derr* 'свиња', *ferr* 'пекол' и др.

10.8. ИНТОНАЦИЈА

Интонацијата е прозодиска единица на говорот што ја карактеризира синтагмата, реченицата и фразата. Под **интонација** се подразбира збир од прозодиски елементи со кои се изразува мелодика, ритам, темпо, боја и логичкиот акцент на еден исказ (реченица, фраза) со цел да му се придодаат различни синтаксички значења или различни смисли на чувството.

Интонацијата може да се дефинира и како промена на мелодичната крива на исказот. Со терминот интонација го подразбираме и звучниот релјеф на реченицата. Секој исказ има своја интонација, нема реченица или фраза без интонација. Интонацијата ги поврзува зборовите на единствена логичко-синтаксичка целина.

Јазични функции на интонацијата. - Интонацијата има две главни функции:

1. Граматичка функција (синтаксичка) и
2. Функција на актуелизација на исказот, тесно поврзано со актуелната поделба на реченицата.

Елементи на интонацијата, освен акцентот на зборот, се:

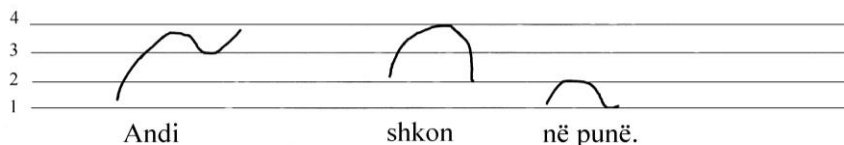
- 1) мелодиката (варирањето на основниот глас);
- 2) силата на гласот;
- 3) паузите (при зборувањето);
- 4) висината и должината на гласот;
- 5) ритамот (темпото) на зборувањето, и
- 6) бојата на гласот.

Интонацијата може да биде:

- а) рамна,
- б) нагорна и
- в) надолна.

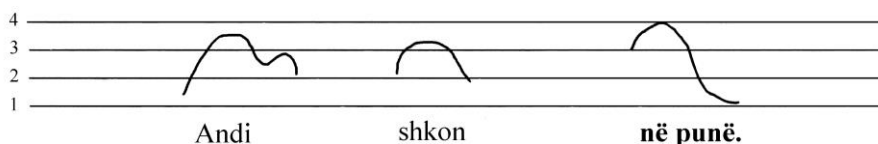
Интонацијата е **рамна** кога тонот се задржува на иста висина во целиот исказ. Обично така се интонирани **потврдните реченици** (т.н. неутрални реченици кај кои немаме ниту логичен ниту емоционален акцент), кон крајот со блага надолнина. На пример:

Анди оди на работа.

Фиг. 45. Исказна реченица без логичко истакнување

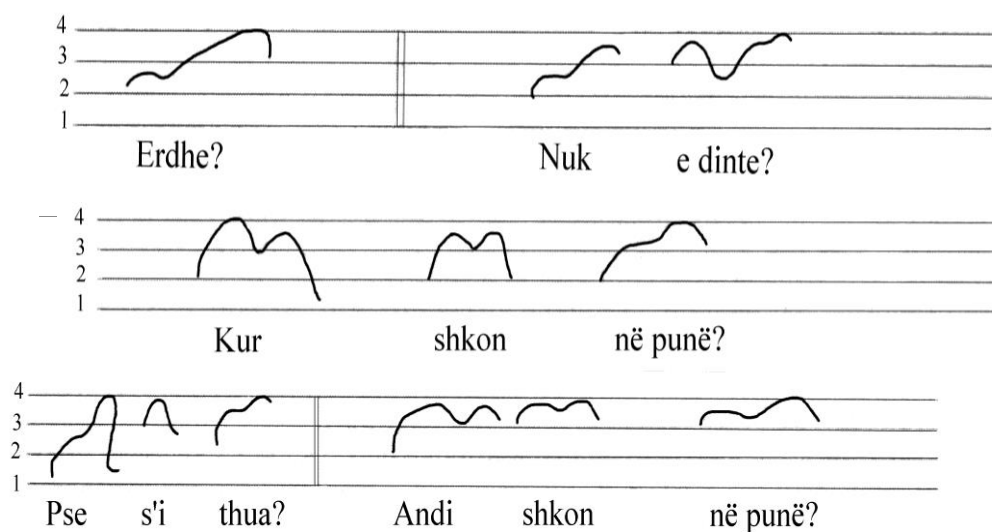
Анди оди на **работа**.

Фиг. 46. Исказна реченица со логичен акцент врз последниот збор

Интонацијата е **нагорна** кога тонот на гласот се подига до крајот на реченицата каде што го достигнува својот врв. Таква интонација имаат **прашалните, извичните** реченици, потоа оние со кои се искажува неувереност, во кои мислата е недовршена и сл. Пример:

Дојде? Не го знаеше?
 Кога одиш на работа?
 Зошто, како кажуваш?
 Анди оди на работа?

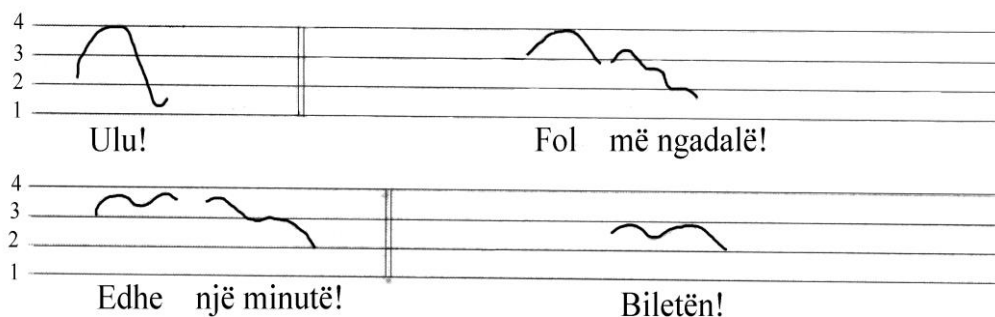

(pa fjalë pyetëse)

Фиг. 47. Прашални реченици

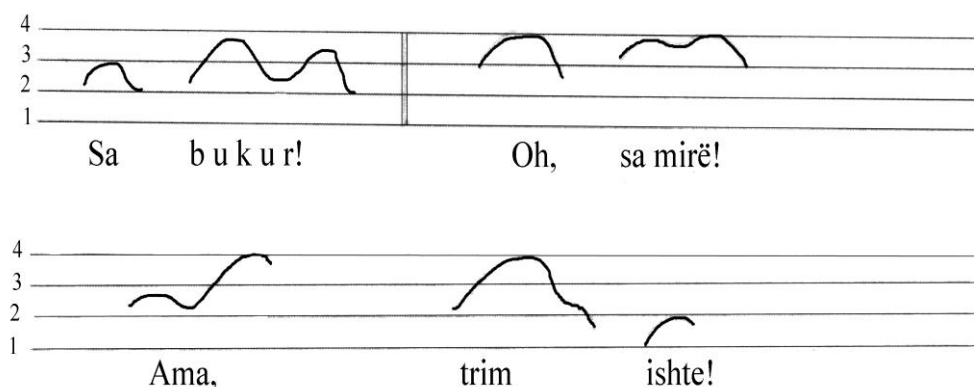
Интонацијата може да биде **надолна**, кога тонот на гласот се спушта до крајот на реченицата. Таква интонација имаат **одречните и заповедните** реченици:

Седи! Зборувај пополека!
 И една минута! Картата!

Фиг. 48. Заповедни реченици

Мелодиката на емоционалните искази со кои се образуваат извичните реченици се карактеризира со поголеми варијации на тонот, кај кои општо земено интонацијата е нагорна. На пример: *Sa bukur!* ‘Колку убаво!, *Oh, sa mirë!* ‘Ох, колку добро!’, *Ama, trim ishte* ‘Ама, јунак бил!’¹⁶²

Фиг. 49. Интонација на емоционални реченици

Со поинаква интонација се исказуваат речениците во кои се izdelуваат логички уводните зборови, или пак оние во кои има вметната реченица, или оние со кои се повикува, се заповедува и сл.

Рамната интонација доведува до слабеење и губење на нашето внимание, па затоа таа се користи со варијации и контрасти за постигнување на одредени ефекти. Освен во секојдневниот говор, интонацијата како стилистичко изразно средство се користи и во народното творештво и во уметничките литературни дела. Варирањето на висината на гласот особено доаѓа до израз во уметноста, во поезијата и во театарот, зашто преку нив се зголемуваат можностите за смисловно и емоционално нијансирање. Општо познати се интонационите книжевни фигури како реторичкото прашање, извикот и молкот.

Секој јазик има свои интонациони шеми, кои говорителите на тој јазик ги совладуваат на ист начин како и зборовите, синтагматските и реченичките шеми. Кога учиме еден странски јазик, владеењето на овие шеми ни донесува потешкотии. Обично, оној кој зборува еден странски јазик, колку добро и да го владее фонетскиот систем и граматичката структура, од интонацијата и акцентот се познава дека тој не му е мајчин, односно прв јазик. Меѓутоа, има и доста заеднички елементи во интонацијата на одделните јазици. Имено, сите видови реченици според содржината (исказните, заповедните, прашалните, извичните и желбените) реченици во потврдна и во одречна форма во сите јазици се исказуваат преку иста или слична интонација.

¹⁶² Anastas Dodi, *Intonacioni në gjuhën shqipe, komponentët dhe funksionet e tij gjuhësore*, Shqyrtime albanologjike 6, Shkup, 2000, стр. 73.

ЛИТЕРАТУРА

- Agalliu, prof. dr. Fatmir - Angoni, dr. Engjëll - Demiraj, prof. Shaban - Dhrimo, prof. dr. Ali - Hysa, as. prof. dr. Enver - Lafe, prof. dr. Emil - Likaj, prof. dr. Ethem: *Gramatika e gjuhës shqipe (vëllimi I), Morfologjia*, Tiranë, 1995.
- Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë: *Fjalor drejtshkrimor i gjuhës shqipe*, Prishtinë, 1983.
- Antosh, Antica: *Osnove lingvističke stilistike*, Zagreb, 1974.
- Badallaj, Imri: *Disa veçori fonetike të së folmes së Zhurit*, Gjurmime albanologjike, SSHF V, 1975, Prishtinë, 1976.
- Basha, Naim: *E folmja e qytetit të Dibrës*, Studime gjuhësore II (Dialektologji), Prishtinë, 1989, 137-221.
- Beci, Bahri: *Sistemi fonologjik i gjuhës së sotme letrare dhe norma fonetike*, Studime filologjike nr. 1, Tiranë, 1985, 93-109.
- Beci, Bahri – Topi, Ermira: *Vëzhgime për dendurinë e përdorimit të tonemave zanore e bashkëtingëllore në gjuhën e sotme letrare shqipe*, Studime filologjike nr. 1, Tiranë, 1986, 61-76.
- Beci, Bahri: *Të folmet veriperëndimore të shqipes dhe sistemi fonetik i së folmes së Shkodrës*, Tiranë, 1995.
- Beci, prof. dr. Bahri: *Gramatika e gjuhës shqipe për të gjithë*, Prishtinë, 2001.
- Besho, Faruk: *Mbi mundësinë e rritjes së shpejtësisë së transmetimit të njoftimeve në telegrafi duke marrë parasysh probabilitetin e përdorimit të shkronjave dhe fonemave të ndryshme në gjuhën shqipe*, Buletin i UShT, SSHN 2, Tiranë, 1969, 113-120.
- Божковска, Стојка – Минова - Ѓуркова, Лилјана – Пандев, Димитар – Цветковски, Живко: *Македонски јазик за средното образование (V изменето издание)*, Просветно дело АД, Скопје, 2001.
- Boriçi, Lumnie: *Intonacioni dhe funksionet e tij në gjuhën shqipe*, Studime filologjike nr. 2, Tiranë, 1987.
- Boriçi, Lumnie: *Kontribut mbi aspektin akustik të zanoreve të shqipes e të disa zanoreve të frengjishtes*, Studime filologjike nr.1, Tiranë, 1977, 103-118.
- Bugarski, Ranko: *Uvod u opštu lingvistiku*, Beograd – Novi Sad, 1991.
- Canaj, Afërdita: *Mbi dendurinë e përdorimit të fonemave në gjuhën shqipe, përqasur me frëngjishten*, Studime filologjike nr. 1-2, Tiranë, 1999, 103-118.
- Çabej, dr. Eqrem: *Studime gjuhësore I – IX*, Prishtinë, 1977; ribotuar më 1989.
- Çeliku, Mehmet - Domi, Mahir - Floqi, Spiro - Mansaku, Seit - Përnaska, Remzi - Prifti, Stefan - Totoni, Menella: *Gramatika e gjuhës shqipe (vëllimi II), Sintaksa*, Tiranë, 1996.
- Dako, Niko - Jashari, dr. Ali: *Gjuha shqipe për studentët*, Korçë, 1998.
- Delarte, P.: *Un triangle acoustique des voyelles orales du français*, The French Review, May, 1948.
- Demiraj, Shaban: *Fonologjia historike e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1996.
- Demiraj, Shaban: *Gjuhësi ballkanike*, Shkup, Shkup, 1994.
- Demiraj, Shaban: *Gjuha shqipe dhe historia e saj*, Tiranë, 1998.
- Demiraj, Shaban: *Rreth disa çështjeve thelbësore të shqipes standarde*, Studime filologjike nr. 3-4, Tiranë, 2002, 92-100.
- Dika, Agni: *Kodi optimal për alfabetin e gjuhës shqipe*, Rilindja, Prishtinë, 21. 07.

- 1984.
- Dodi, Anastas: *Fonetika e gjuhës së sotme shqipe*, Prishtinë, 1970.
- Dodi, Anastas - Gjinari, Jorgji: *Fonetika dhe gramatika e gjuhës së sotme letrare shqipe I, Fonetika* (maket), Tiranë, 1983.
- Dodi, Anastas: *Fusha e shpërndarjes së zanoreve dhe problemet e normës së shqiptimit*, Gjuha jonë nr. 1- 4, Tiranë, 1986.
- Dodi, Anastas: *Intonacioni në gjuhën shqipe, komponentët dhe funksionet e tij gjuhësore*, Shqyrtime albanologjike 6, Shkup, 2000.
- Dodi, Anastas: *Kundërvëniet e bashkëtingëlloreve të shqipes sipas tipareve akustike e qartë/e zbehtë (strident/mat)*, Studime filologjike nr. 1-2, Tiranë, 1999, 97-101.
- Dodi, Anastas: *Theksi dhe shkallëzimi i tij në gjuhën shqipe*, Gjuha jonë 2, Tiranë, 1990.
- Dodi, Anastas: *Shqipja si gjuhë ballkanike në vështrimin e gjuhësisë sasiore*, Seminari XVIII Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën shqiptare, Tiranë, 1996, 759-765.
- Filipović, dr. Rudolf: *Suvremena lingvistika nr. 1*, Zagreb, 1966; *Suvremena lingvistika nr. 3*, Zagreb, 1964.
- Gokaj, Nuri: *Baza të Gjuhësisë së Përgjithshme*, Shkodër, 1997.
- Guberina, Petar: *Zvuk i pokret u jeziku*, Zagreb, 1967.
- Gjinari, Jorgji: *Çështje të fonetikës dhe të gramatikës së shqipes së sotme*, Tiranë, 1976.
- Gjinari, Jorgji: *Dialektet e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1989.
- Gjinari, Jorgji: *Rotacizmi në dialektet dhe në gjuhën letrare*, Gjuha jonë 2, Tiranë, 1986.
- Gjinari, Jorgji – Shkurtaj, Gjovalin: *Dialektologjia*, Tiranë, 1997 (ribotuar më 2000).
- Hajdari, Ahmet: *Doracak i gjuhësisë*, Shkup, 1988.
- Hamiti, Asllan: *E folmja shqipe e Karadakut të Shkupit*, Logos-A, Shkup, 2014.
- Hamiti, Asllan: *Fonetika dhe fonologjia e gjuhës standarde shqipe*, Shkup, 2005.
- ХАМИТИ, АСЛАН: *Фонетика и фонологија на албанскиот јазик*, Менора, Скопје, 2008.
- Hamiti, Asllan – Qamili, Ajten; *Shtrirja dialektore e fjalës dhe përzgjedhja e formës normative*,. Konferenca Shkencore Mbarëshqiptare “Shqipja në etapën e sotme: politikat e përmirësimit dhe të pasurimit të standardit”, Durrës, 15-17 dhjetor 2010. Edhe në www.albanologjia.com, kumtesa
- Hysa, Enver: *Probleme të drejtshkrimit të ë-së*, Studime filologjike nr. 3-4, 2002, Tiranë, 76-80.
- Instituti Albanologjik i Prishtinës, *Drejtshkrimi i gjuhës shqipe*, Prishtinë, 1974.
- Ismajli, Rexhep: *Artikuj mbi gjuhën shqipe*, Prishtinë, 1987.
- Kostallari, Androkli (kryetar) - Lafe, Emil - Totoni, Menella - Cikuli, Nikoleta: *Gjuha letrare shqipe për të gjithë (elemente të normës së sotme letrare kombëtare)*, Tiranë, 1976.
- Kostallari, prof. Androkli: *Gjuha e sotme letrare shqipe dhe disa probleme themelore të drejtshkrimit të saj*, Tiranë, 1973.
- Kostallari, A. - Thomaj, J.- Lloshi, Xh. - Samara, M. - Kola, J. - Daka, P. - Haxhillazi, P. - Shehu, H. - Leka, F. - Lafe, E. - Sima, K. - Feka, Th. - Keta, B. -
- Hidi, A.: *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe, A-M; N-Zh*, Prishtinë, 1981 (ribotuar sipas botimit të Akademisë së Shkencave të RPSSH – Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 1980).

- Koneski, Blaže: *Грамаїика на македонскиої ліїераїїурен јазик (дел I и II)*, Скопје, 1976;
- Koneski, Blaže: *Исїиорија на македонскиої јазик*, Скопје, 1986.
- Kepeski, Krume: *Грамаїика на македонскиої ліїераїїурен јазик за училишиїаїїа за средно образование*, Просветно дело, Скопје, 1990.
- Kuifen, Shjao: *Kongresi i Manastirit – një nga ngjarjet më të rëndësishme për formimin e gjuhës letrare të përbashkët shqipe*, Shqyrtime albanologjike 5, Shkup, 1998.
- Lafe, Emil: *Alfabeti i Kongresit të Manastirit i vështruar nga koha e sotme*, Shqyrtime albanologjike 5, Shkup, 1998.
- Lafe, Emil: *Një analizë matematike të formimit të fjalëve shqipe prej rrokjeve*, në Studime filologjike 3, Tiranë, 1969.
- Lafe, Emil: *Gjuha e medias sot – probleme dhe detyra*, Gjuha jonë nr. 1-2, 2000, Tiranë, 9-21.
- Lafe, Emil: *Shqipja standarde në vështrim strukturor dhe funksional*, Studime filologjike nr. 3-4, 2002, Tiranë, 10-21.
- Lyons, John: *Hyrje në Gjuhësinë Teorike*, Londër, 1968 (përkthyer dhe botuar në gjuhën shqipe, Dituria, 2001).
- Lloshi, Xhevat: *Stilistika dhe pragmatika*, Tiranë, 1999.
- Malmberg, Bertil: *Fonetika*, Sarajevo, 1974.
- Martine, Andre: *Elemente të gjuhësisë së përgjithshme*, Prishtinë, 1983.
- Memushaj, Rahmi: *Morfonologji e eptimit të gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1989.
- Memushaj, Rami: *Hyrje në gjuhësi*, Tiranë, 2002.
- Memushaj, Rami: *Diftongjet e shqipes standarde*, Eqrem Çabej dhe kultura shqiptare, Universiteti Eqrem Çabej, Tiranë, 2004, 233-244.
- Memushaj, Rami: *Gjuhësia gjenerative*, Shblu, Tiranë, 2003.
- Minović, dr. Milivoje: *Uvod u nauku o jeziku*, Sarajevo, 1985.
- Muljačić, dr. Žarko: *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*, Zagreb, 1972.
- Munishi, mr. Zijadin: *Gjuha shqipe dhe kultura e të shprehurit* (për klasën III-IV të arsimit të mesëm të orientuar), Prishtinë, 1984.
- Murati, dr. Qemal: *Gramatika e gabimeve – Kulla babilonike dhe përzierja e shqipes*, Shkup, 2000.
- Murati, Qemal: *E folmja shqipe e rrethinës së Tuhinit të Kër]ovës*, Studime gjuhësore II (Dialektologji), Prishtinë, 1989, 3-113.
- Настева – Јашар, Оливера: *Kontaktet gjuhësore në hapësirat ballkanike*, Shkup, 1998.
- Ndreca, Mikel: *Fjalor fjalësh e shprehjesh të huaja*, Prishtinë, 1986.
- Nesimi, Remzi: *Gramatika e gjuhës shqipe për shkollat e mesme (fonetika, leksikologjia dhe morfologjia) I*, Shkup, 1997.
- Nushi, dr. Pajazit: *Sistemi i grafisë së tingujve të shqipes dhe vetitë perceptive e përmasat e lexueshmërisë së shkronjave të alfabetit të gjuhës shqipe*, Prishtinë, 1988.
- Opća enciklopedija 5, Zagreb, 1979.
- Osmani, Zihni: *E folmja shqipe e Prespës*, Shkup, 1996.
- Osmani, Zihni: *E folmja shqipe e Manastirit dhe e qarkut të tij*, Shkup, 1997.
- Правоїис на македонскиої јазик*, Скопје, 1988.
- Qosja, Rexhep: *Kongresi i Drejtshkrimin – tridhjetë vjet pas*, Studime filologjike nr. 3-4, 2002, Tiranë, 31-36.
- Rrokaj, Shezai: *Strukturalizmi klasik në gjuhësi*, ShBLU, Tiranë, 2002.
- Sadiku, Zeqir: *Fonetika e gjuhës së sotme letrare ruse*, Prishtinë, 1981.

- Савицка, Ирена – Спасов, Лудмил: *Фонолоџија на современој македонски стандарден јазик*, Скопје, 1997.
- Sakib, Ebu: *Hurje në shkronjat e Kur'anit*, Prizren, 2000.
- Silić, dr. Josip – Rosandić, dr. Dragutin: *Osnove fonetike i fonologije hrvatskog književnog jezika*, Zagreb, 1977.
- Simeon, Rikard: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb, 1969.
- Simeon, Rikard: *Opća enciklopedija 5*, Zagreb, 1979.
- Стојка Бојковска, Лилјана Минова - Ѓуркова, Димитар Пандев, Живко Цветковски, *Македонски јазик за среднојо образование*, Просветно дело Ад, Скопје, Скопје, 2001.
- Sulejmani, mr. Fadil: *Praktikumi i gjuhës së sotme letrare shqipe*, Prishtinë, 1984.
- Shehu, Hajri: *Rreth anglicizmave në mjetet e sotme të informimit masiv*, Studime filologjike nr. 3-4, 2002, Tiranë, 92-100.
- Shkurtaј, Gjovalin: *Sociolinguistika*, Tiranë, 1999.
- Shkurtaј, Gjovalin: *Drejtshkrimi dhe drejtshqiptimi në mediat e sotme të shkruara dhe të folura*, Gjuha jonë nr. 1-2, 2000, Tiranë, 31-40.
- Тилков, Димитър – Бояджев, Тодор: *Българска фонетика*, Софија, 1977.
- Topalli, Kolec: *Sonantet e gjuhës shqipe*, Tiranë, 2001.
- Topalli, Kolec: *Theksi në gjuhën shqipe*, Tiranë, 1995.
- Topalli, Kolec: *Fërkimoret e afrikatet e gjuhës shqipe*, Tiranë, 2003.
- Topalli, Kolec: *Bashkëtingëlloret dyfishe të gjuhës shqipe*, Eqrem Çabej dhe kultura shqiptare, Universiteti Eqrem Çabej, Tiranë, 2004, 265-277.
- Trubeckoi, N. S.: *Parime të fonologjisë*, Prishtinë, 1985.
- Ullman, S.: *The Principles of Semantics*, Glasgow – Oxford, 1957.
- Видоески, Б. - Димитровски, Т. - Конески, К. - Тошев, К. - Угринова – Скаловска, Р.: *Правопис на македонскојо литературен јазик*, Скопје, 1988.
- Ymeri, Haki: *E folmja shqipe e Karshiakës*, Shkup, 1997.
- Ymeri, Haki: *Për një sistem grafik më ekonomik të gjuhës së sotme shqipe*, Shqyrtime albanologjike 5, Shkup, 1998.
- Зиндер, Л. Р.: *Общая фонетика*, Москва, 1979.